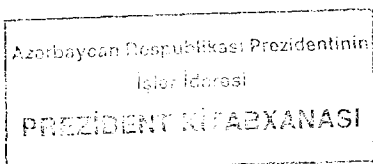

PIRIYEV A.M., ƏFƏNDİYEVƏ X.B.

**SOSİOLOGİYA VƏ POLİTOLOGİYA
FƏNNİNDƏN MÜHAZİRƏ
MƏTNLƏRİ**

DƏRS VƏSAİTİ

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 09.04.2009-cu il tarixli 383 sayılı əmri ilə dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

BAKİ – 2009

Redaktor: -dos. **Ə.C.Əhmədov**.

Rəyçilər: -fəlsəfə elmləri doktoru, professor **N.Mikayılov**;
-fəlsəfə elmləri namizədi, dosent **F. Vahidov**.

Əfəndiyeva X.B., Piriyev A. M., Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri, Bakı «Təhsil» NPM, 2009, 352 səh.

Dərs vəsaiti sosiologiya və politologiya üzrə tərtib edilmiş mühazirə mətnlərindən ibarətdir. Kitabda hər bir mövzunun planı və plana uyğun mətni, ədəbiyyatı və sxemi verilmişdir. Mühazirə mətnləri tərtib edilərkən dünyada və ölkədə baş verən sosial – siyasi dəyişikliklərin təhlili də nəzərə alınmışdır.

Dərs vəsaiti müəllim və tələbələrə elmi – metodiki kömək məqsədi üçün yazılmışdır.

X $\frac{0033146}{700122}$ – 2009

ÖN SÖZ

Universitet müəllimləri və tələbələrinə təqdim edilən bu dərs vəsaiti Bakı Dövlət Universitetinin «politologiya və sosiologiya» kafedrasının tərtib etdiyi və Ali Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən proqram əsasında yazılmışdır.

Qərb ölkələrində yaranan sosial-siyasi sabitlik və dinamiklik üçün ilk növbədə sosiologiya və politologiya elminə minnətdardır. Azərbaycan Respublikasında sosiologiya və politologiya elmi müstəqillik əldə etdikdən sonra tədris edilir. Bu dövr ərzində sosiologiya və politologiya fənlərinə dair bir çox dərslilər, dərs vəsaitləri yazılmışdır. Cəmiyyətimiz dinamik inkişaf edir, sosial-siyasi dəyişikliklər baş verir, demokratik islahatlar həyata keçirilir. Bu sosial-siyasi dəyişikliyi, inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmədən gənc mütəxəssislərin cəmiyyətdə layiqli sosial status qazanmaları çətinləşir. Dərs vəsaitində dünyada və ölkəmizdə baş verən sosial-siyasi dəyişikliklər elmi-nəzəri və empirik müddəalarla əsaslandırılmışdır.

Bundan əlavə sosiologiya və politologiya fənnini öyrənməklə gənc mütəxəssis cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb sosial-siyasi prosesləri dərk edir və onun fəal iştirakçısı olan şəxsiyyət kimi formalaşır. Dərs vəsaitində verilən sxemlər, elmi anlayışların mahiyyətinin açılması, məntiqi ardıcılıq, dilin sadəliyi tədris proqramında irəli sürülmüş məsələləri daha asan dərk etmələrində tələbələrə köməklik edəcək. Bu üzdən də sosiologiya və politologiya fənlərinin bir kitab halında çap edilməsi müəllim və tələbələrin işini asanlaşdıracaq.

Dərs vəsaiti haqqında arzu və təkliflərinizi BDU-nun «Politologiya və Sosiologiya» kafedrasına bildirmə bilərsiniz. Müəlliflər qabaqcadan təşəkkürlərini bildirirlər.

MÖVZU № 1 SOSIOLOGİYA - CƏMİYYƏT HAQQINDA ELMDİR

PLAN:

1. Sosiologiyanın meydana gəlməsi, predmeti və tədqiqat obyektı.
2. Sosiologiyanın funksiya və metodları.
3. Sosial qanunlar və kateqoriyalar.
4. Sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində sosiologiyanın yeri və rolu.

1. Sosiologiyanın meydana gəlməsi, predmeti və tədqiqat obyektı.

Sosiologiya latınca «*societas*» cəmiyyət və yunanca «*logos*» söz, təlim sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, cəmiyyət haqqında təlim deməkdir. Sosiologiya cəmiyyəti bütöv bir sosial sistem şəklində təhlil edir.

Sosiologiya sözü elmə ilk dəfə fransız alimi Oqyust Kont tərəfindən (1798 – 1857) gətirilmişdir. Ancaq sosioloji problemlər bəşəriyyət yarandığı gündən mövcud olmuşdur. Buna əsasən də sosioloqlar tarixi baxımdan təxmini olaraq sosiologiyanı 3 dövrə ayırırlar: qədim (Platon, Aristotel); yeni (N.Makiavelli, T.Hobbs və s.); müasir (O.Kont, K.Marks, E.Dürqeym, M.Veber və s.).

Sosiologiya - tarixən müəyyən sosial sistemlərin fəaliyyətinin və inkişafının sosial qanunauyğunluqları, habelə bu qanunauyğunluqların şəxsiyyətlərin, sosial qrupların, birliklərin, siniflərin, xalqların fəaliyyətində təzahür formaları və mexanizmləri haqqında elmdir.

Sosiologiyanın **tədqiqat obyektı** (obyekt – reallığın seçilmiş bir hissəsidir) cəmiyyətdir. Başqa sözlə o, sosial topluları, sosial qrupları, təbəqələri, sinifləri, ərazi və etnik birlikləri, yəni insanların sabit birgəyaşayışlarını tədqiq edir.

Sosial topluların daxilində və onların arasında müxtəlif növ əlaqələr yaranır (iqtisadi, siyasi, sosial, ideoloji, psixoloji və s.). Sosiologiyanı onların arasında baş verən insani münasibətlər, sosial hadisə və proseslər maraqlandırır.

Bildiyimiz kimi bütün elmlər bir-birindən predmetlərinə (elmin predmeti həmin obyektə aid olan prosesləri, əlaqə və münasibətləri əhatə edir) görə fərqlənir. Sosiologiyanın **predmetini** sosial münasibətlər, yəni insanların bir-birinə onların həyat fəaliyyəti şəraiti və amilləri ilə cəmiyyətdəki mövqe və rolları ilə şərtləndirilmiş münasibətləri təşkil edir.

Sosiologiya bir elm kimi müxtəlif xarakterli vəzifələri yerinə yetirir. Bu vəzifələrin xarakteri nəzəri və tətbiqi sosiologiyanı fərqləndirməyə əsas verir. Belə fərqləndirmə şərti xarakter daşıyır, çünki nəzəri sosiologiya praktik vəzifələrin, tətbiqi sosiologiya isə nəzəri vəzifələrin həllindən kənardə qala bilməz. Nəzəri sosiologiya sosial gerçəklik barəsində biliklərin formalaşması, sosial inkişaf proseslərinin qanunauyğunluqlarının izahı və dərk olunması, sosioloji tədqiqatların metodologiyası və metodlarının işlənib hazırlanması ilə bağlı olan elmi problemləri həll edir. Tətbiqi sosiologiya konkret şəraitdə sosial dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş, elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmış proqnozlar, tövsiyələr işləyib hazırlayır.

Sosiologiya elminin **strukturunda** ümumi və müxtəlif xüsusi sosioloji nəzəriyyələr də mühüm yer tutur. Ümumi sosiologiya cəmiyyətin bütün sahələri üçün əhəmiyyətli olan biliklərin toplanması və sintezi, sosial əlaqələr, hadisə və proseslər haqqında nəzəriyyələrin yaradılması ilə məşğul olur. Xüsusi sosioloji nəzəriyyələr sosial əlaqə, hadisə və proseslərin cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində (iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət və ideologiyanın sosiologiyası), sosial təsisatlarda (ailə, təhsil, elm, dinin və s. sosiologiyası), sosial toplularda (siniflər, peşə kateqoriyaları, gənclər, ərazi birliklərinin və s. sosiologiyası), kütləvi kommunikasiya vasitələrində (mətbuat, televiziya, kinonun və s. sosiologiyası)

həyata keçirilməsinin spesifikasını, özünəməxsusluğunu öyrənir. Bundan başqa ictimai intizamın pozulması hadisələri (cinayətkarlıq, narkomaniya və s.), miqrasiya və digər demografik münasibətləri öyrənən xüsusi sosioloji nəzəriyyələr də vardır. Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini, onun təşəkkülünün sosial mexanizmlərini, cəmiyyətdəki yeri və rolunu öyrənən şəxsiyyətin sosiologiyasını da xüsusi sosioloji nəzəriyyələr sırasına aid etmək olar.

2. Sosiologiyanın funksiya və metodları.

Sosiologiyanın ictimai vəzifəsi əsasən onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən edilir (funksiya – müəyyən məsələləri həyata keçirən əməliyyatdır). Elmi ədəbiyyatda sosiologiyanın idrak, praktik, ideoloji və metodoloji funksiyalarından bəhs edirlər.

İdrak funksiyası – Hər bir elm kimi sosiologiya da öz predmeti dairəsində insanların fəaliyyəti üçün zəngin idrak imkanları açır, sosial inkişafın qanunauyğunluqlarını, müxtəlif sosial hadisələrin dəyişməsi meyllərini başa düşməkdə onlara kömək edir. Sosiologiya sosial inkişaf proseslərinin mənbələrini və mexanizmlərini aşkara çıxarmağa bütövlükdə cəmiyyətin dəyişmə və təkamül perspektivlərini dərk etmək üçün şərtlər yaradır. Sosioloji tədqiqatlar fərdlər, qruplar, birliklər və onların tələbatları, mənfəətləri, davranış motivləri haqqında məlumat əldə etməyə imkan yaradır. Bu informasiya hesabına sosial gerçəkliyin sirlərinə dərinlən nüfuz etmək mümkün olur. Konkret şəraitdə, konkret sahədə yeni meyllərin aşkara çıxarılması sosioloji nəzəriyyələrin xeyli zənginləşməsinə təmin edir. Ümumi və xüsusi sosioloji nəzəriyyələr konkret sosial hadisələr, proseslər barəsindəki informasiyanı ümumiləşdirir, inkişaf qanunauyğunluqlarının elmi surətdə dərk olunmasına kömək göstərir.

Praktik funksiya – Sosiologiya sosial həyatın ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyəti və inkişaf proseslərini elmi surətdə idarə etmək üçün proqnozlar, tövsiyələr hazırlamağa kömək edir. Bu funksiya idrak funksiyası ilə sıx bağlıdır, yəni praktik funksiya idrak funksiyasının tələbatından doğur. Sosiologiya cəmiyyətin, sosial proseslərin mövcud vəziyyətini təhlil etməklə kifayətlənmir, gələcək dəyişmələrin perspektivlərini aydınlaşdırır, həmin perspektivlərin reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş praktik fəaliyyətə təsir göstərir. Bu elm insanların sosial münasibətlərini tərəqqinin obyektiv tələblərinə uyğun olaraq tənzim etməsinə kömək edir. Sosioloji tədqiqatlar nəticəsində hazırlanan tövsiyələr idarəetmə orqanlarının ehtiyaclarını xeyli dərəcədə ödəyir, tərəqqinin sürətlənməsində özünəməxsus rol oynayır. Praktik tövsiyələr sosial amillərin 2 qrupuna aid olur. Birinci qrup obyektiv xarakterli amilləri – insanın həyat fəaliyyəti şərtlərini (siyasi quruluşu, sosial strukturu, əməyi, məişəti, konkret şəraiti və s.), ikinci qrup isə subyektiv xarakterli amilləri (məqsədləri, niyyətləri, motivləri, maraqları və s.) əhatə edir.

İdeoloji funksiya – Sosiologiya kütlələrin ideya tərbiyəsi vəzifəsini də yerinə yetirir. Sosioloji biliklərə yiyələnmək, müxtəlif səviyyəli nəzəriyyələrlə tanış olmaq, konkret faktlar əsasında real vəziyyəti tam təsvir etmək insana imkan verir ki, o cəmiyyətdə öz yerini daha düzgün başa düşsün, onun fəallığı daha dolğun məna kəsb etsin. Sosiologiya elmi təfəkkürün formalaşmasında və inkişafında, insanın ideya cəhətdən yetkinləşməsində müəyyən rol oynayır. Konkret sosioloji tədqiqatlar təcrübəsi təkcə praktik tövsiyələr işləyib hazırlamaq baxımından deyil, hətta düzgün idarəetmə, rəhbərlik üslubu vərdisləri qazanmaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Çünki sosial qanunların daha dərinlən başa düşülməsinə əsaslanır. Səmərəli, işgüzar, elmi idarəetmə üslubu tələsik, kifayət qədər əsaslandırılmamış iradi qərarların qarşısını almağa kömək edir.

Əhalinin maariflənməsi, ideyaca yetkinləşməsi sahəsində dövlətin fəaliyyəti olduqca mürəkkəb işdir. Bu işin səmərəliliyini yüksəltməkdə ictimai rəyi, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrini, cəmiyyətin siyasi və hüquqi təsisatlarının fəaliyyətini, sosial psixologiyasını, ideoloji mövqeləri sosioloji baxımdan tədqiq etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Metodoloji funksiya – Müxtəlif ümumilik səviyyəsində olan sosioloji nəzəriyyələr, konsepsiyalar daha konkret elmlər sahəsinə aid olan tədqiqatlar üçün metodoloji əsas yaradır. Bu nəzəriyyələrin başlıca müddəaları, prinsipləri konkret bilik sahələrində aparılan tədqiqatlar üçün həlledici məna kəsb edir. Lakin, konkret bilik sahəsində əldə edilmiş faktlar həmin müddəalarla, prinsiplərlə ziddiyyət təşkil edə bilər və yeni bünövrə, əsas axtarış üçün stimül yarada bilər. Deməli metodoloji funksiya ümumi və xüsusi sosioloji nəzəriyyələrin konkret sahələrdə tədqiqatını istiqamətləndirir, zənginləşməsinə və dolğunlaşmasını şərtləndirir.

Sosioloji nəzəriyyələr sosial hadisələrin nisbətən geniş dairəsində informasiyanı cəmləşdirdiyindən, onların inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkara çıxartdığından ayrı-ayrı sosial hadisələrin, proseslərin tədqiqinə münasibətdə nəzəri əsas rolunu yerinə yetirir.

Sosiologiyanın metodları. Müxtəlif elmlər bir-birindən nəinki predmetinə, habelə tədqiqat metoduna görə də fərqlənirlər. Sosiologiyanın metodları onun tədqiqat obyektinin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir. (Metod – yunan sözü olub, tədqiqat üsulu və ya dərk etmə, nəzəriyyə, təlim deməkdir. Metod əsas etibarilə praktik fəaliyyətə aiddir). Sözüün geniş mənasında elmin metodu anlayışı qarşıya qoyulan tədqiqatçılıq məqsədinin həlli üçün dərk edən subyektlə (alim, tədqiqatçı) dərk edilən obyektin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzim edən prinsiplərin, normaların, vasitələrin və proseslərin məcmusudur.

Sosial elmin predmeti ilə şərtlənən çoxsaylı ümumi və xüsusi metodlar vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır: **ümumi elmi və sosial-humanitar**. Ümumi elmi metod 2 komponentdən – məntiqi və fəlsəfi prinsiplərdən ibarətdir. Məntiqi üsul induksiya və deduksiya, təhlil və sintez, diaqnoz və proqnoz, müəyyənləşdirmə və təsnifat, müqayisə və oxşarlıq, müşahidə və eksperiment, statistik təhlil, məntiqi-riyazi modelləşdirmə və sairədən ibarətdir. Fəlsəfi üsula isə dünya-görüşü prinsipləri aiddir. Sosial-humanitar metodun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o başlıca olaraq, sosial-humanitar elmlərdə istifadə edilir. Bu qrupa tarixi-müqayisəli, sənədlərin və mənbələrin təhlili, anket sorğusu və sairə daxildir.

Sosioloji proseslərin öyrənilməsində əsasən, **empirik** metodlardan istifadə edilir: **sorğu, sənədlərin analizi, müşahidə, eksperiment**.

1. Sorğu – (anket, müsahibə) bu metod 19 əsrin 30-cu illərindən tətbiq olunur. Sorğu metodu ən çox yayılmış və geniş istifadə olunan metoddur. Məlumatın xarakterinə, alınma üsuluna və təsvir olunma tipinə görə sorğu anket və müsahibə formalarında olur. Anket - müəyyən tərzdə struktur cəhətdən təşkil olunmuş və hər bir tədqiqatın əsas vəzifəsindən məntiqi surətdə bağlı olan suallardan ibarətdir. Müsahibə – şifahi olur. (standart, qeyri-standart, telefon və s. formalarda olur).

2. Sosiologiyada sənədlərin təhlili metodundan istifadə olunur. İnsanın xüsusi olaraq yaratdığı, məlumatların ötürülməsi və ya saxlanması üçün nəzərdə tutulan vasitə sənəd adlanır. Sənədli mənbələr nəinki əsas, həm də yeganə üsuldur. Sənədlərin öyrənilməsinə şəxsi sənədlər, gündəliklər, məktublar, xatirələr, rəsmi materiallar, proqramlar və s. daxildir.

3. Müşahidə – qısa, orta, uzun müddətli ola bilər. Uzun müddətli müşahidə böyük tədqiqatçı qruplar tərəfin-

dən aparılır. Müşahidəçi apardığı tədqiqatda bilavasitə iştirak edə bilər, etməyə də bilər.

4. Eksperiment – bu metoddan digərlərindən fərqli olaraq az istifadə edilir. Belə ki, eksperiment metodu sosiologiya elminə psixologiyadan keçmədir. Tədqiqatın məqsədini aydın etmək üçün proqram hazırlanır və 2 formada yerinə yetirilir: eksperiment (yeni) və nəzarət (köhnə). Bu metodda təxminən 10-15 nəfər iştirak edir.

3. Sosial qanunlar və kateqoriyalar.

Məlumdur ki, qanun hadisələrin daxili, mühüm və sabit əlaqəsi və ya münasibəti olub, onların nizamlı dəyişilməsini şərtləndirir. Qanunları bilmək əsasında prosesin cərəyanını əvvəlcədən etibarlı surətdə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Sosial qanunlar sosial hadisələrin, proseslərin mühüm, zəruri və ümumi əlaqələrini ifadə edir, fərdlərin, qrupların, birliklərin fəaliyyətində təzahür edir, onlar arasındakı rəngarəng münasibətləri müəyyənləşdirir. İnsanlar bu qanunları dərk edərək, öz həyat fəaliyyəti şərtlərini dəyişdirir, yeniləşdirir. Sosial qanunların fəaliyyət mexanizmini aşkara çıxarmaq, onları hərtərəfli tədqiq etmək çox mürəkkəb işdir, lakin vacib vəzifədir.

Qanunlar özünün təsir müddətinə görə - **ümumi və spesifik** - qanunlara bölünür. Ümumi qanunlar bütün ictimai sistemlərdə fəaliyyət göstərir, spesifik qanunlar isə bir və ya bir neçə ictimai sistemlərlə məhdudlaşır.

İfadə olunma üsuluna görə qanunlar - **dinamik və statik** - qanunlara bölünür. Dinamik qanunlar sosial dəyişikliklərin istiqamətlərini, amilləri və formalarını müəyyənləşdirir, konkret şəraitdə hadisələrin ardıcılığı arasında qəti və birmənalı əlaqəni göstərir (sosial dəyişikliklər və progress vasitəsilə cəmiyyəti təhlil edir). Statik qanunlar isə sosial hadisələri determinasiya etməyib, sosial tamın sabitliyinin

saxlanılması şərti daxilində dəyişikliklərin əsas istiqamətlərini, meyllərini əks etdirir və proseslərin əlaqəsini müəyyən ehtimal dərəcəsinə ifadə edir (cəmiyyəti formalaşdıran sosial və mədəni institutları öyrənir).

Dinamik qanunlar: səbəbiyyət və funksional qanunlara bölünür. (səbəbiyyət dinamik qanunları sosial hadisələrin inkişafının sərti determinasiya olunmuş əlaqələrini göstərir; funksional dinamik qanunlar isə sosial hadisələr arasında empirik surətdə müşahidə və ciddi surətdə təkrar olunan qarşılıqlı asılılıqları əks etdirir).

Statik qanunlar isə, inkişaf və fəaliyyət qanunlarına bölünür: (inkişaf statik qanunlar, məs – əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının inkişafı; fəaliyyət statik qanunlar, məs - əmək kollektivinin formal və qeyri-formal strukturunun vəhdəti, ailədə rol funksiyasının paylanması).

Sosial qanunlar əlaqə formasına görə də fərqlənir. Bu halda qanunları 5 kateqoriyaya ayırmaq olar:

1. Sosial və ya onlarla bağlı hadisələrin invariant (dəyişməyən) birgə mövcudluğunu əks etdirən qanunlar. Məsələn, totalitar idarə sisteminə əsaslanan hər bir cəmiyyətdə gizli müxalifət mövcuddur.

2. İnkişaf təmayüllərini əks etdirən qanunlar. İnkişaf yalnız o zaman baş verir ki, eyni bir obyektin iki ardıcıl surətdə götürülmüş halı bərpa olunmaz mühüm dəyişikliklərə uğramış olsun, yəni bir keyfiyyətli strukturadan digər keyfiyyətli struktura keçid baş versin (Məsələn, ziyalılar arasında keyfiyyət dəyişmələri onların bütün sosial münasibətlərə təsirinin artmasını şərtləndirir, cəmiyyətdəki rolunu qüvvətləndirir).

3. Sosial hadisələr arasında funksional asılılığı müəyyənləşdirən qanunlar. Əgər inkişaf qanunları sosial obyektin bir keyfiyyətdən digərinə keçməsinə şərtləndirirsə, funksional qanunlar bu keçmə üçün ilkin şərait və zəmin yaradır. (Məsələn – insanlar siyasi praktikada, cəmiyyət işlərinin

idarəsində nə qədər fəal iştirak etsələr, onların siyasi mədəniyyəti nəticə etibarilə bir o qədər yüksək olar).

4. Sosial hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqəsini müəyyən edən qanunlar. Funksional və səbəbiyyət əlaqələrini müəyyən edən qanunların fərqlənməsi heç də o demək deyildir ki, funksional səbəbiyyətin növü ola bilməz. Funksional əlaqə səbəbiyyəti ifadə edə də bilər, etməyə də bilər. Bu anlayışlar bir-birinə qismən uyğun gəlir.

5. Sosial hadisələr arasında əlaqə ehtimalını müəyyən edən qanunlar. (Məsələn, kənd gəncləri arasında qanunun pozulması ehtimalı onların şəhərə göçməsi ilə əlaqədar olaraq artır).

Sosial qanun konkret formada insanların fəaliyyətində həyata keçir və reallaşır. Hər bir adam öz fəaliyyətini cəmiyyətin konkret şəraiti daxilində qurur, müəyyən sosial vəziyyət (status) tutur, öz fəaliyyəti prosesində aydın ifadə olunmuş sosial rol və funksiyaları yerinə yetirir, bir sıra fərdi keyfiyyətlərə (cins, yaş, milliyət, ailə vəziyyəti və s.) malik olur, status və roluna xüsusi münasibəti olur. Lakin sosiologiyamı ayrı-ayrı fərdlər deyil, onların toplusu, müəyyən əlamətlərə görə qruplaşmaları maraqlandırır. Sosial qanunların təsiri altında adamların sosial keyfiyyətləri formalaşır. Həmin keyfiyyətlər insanların münasibətləri vasitəsilə mövcud olan həyat tərzində ifadə olunur.

Sosiologiyanın kateqoriyaları. Sosial gerçəkliyin mahiyyətini dərk etmək prosesi yalnız sosial qanunların üzə çıxarılmasını deyil, sosial kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsini tələb edir. (Kateqoriya – yunan sözü olub, göstəriş, şəhadətnamə deməkdir).

Məlum olduğu kimi kateqoriyalar idrakın tarixi inkişafı gedişində, ictimai praktika prosesində formalaşır. Bunların əsasında insanın predmet fəaliyyəti üsullarının, ünsiyyət vasitələrinin inkişafı dayanır. Sosial kateqoriyalar sosiologiyanın əsas və ən ümumi, obyektiv gerçəkliyi ümu-

mişdirilmiş halda, onu təşəkkül, inkişaf və bərqərar olma prosesini əks etdirən anlayışlardır.

Sosial kateqoriyaların müəyyən spesifikasiyası vardır:

Onlar cəmiyyəti bütövlükdə deyil, onun konkret komponentlərini əks etdirir. Onlar yalnız sosiologiyada işlənən spesifik kateqoriyalardır. Sosial kateqoriyaların zənginləşməsi empirik tədqiqatların daha əsaslı aparılmasına kömək edir.

Sosial kateqoriyaları şərti olaraq metodoloji və prosedural kateqoriyalara bölmək olar. Metodoloji kateqoriyalar öz növbəsində 4 qrupa ayrılır:

a) sosial əlaqələri açan kateqoriyalar – sosial fakt, sosial hərəkətlər, sosial münasibətlər, sosial nəzarət, sosial təsisatlar və s.;

b) sosial topluları açan kateqoriyalar – sosial birlik, global cəmiyyət, sinif, millət, sosial qrup və s.;

c) sosial prosesləri əks etdirən kateqoriyalar – sosial yerdəyişmələr, sosial fəallıq, təhsil və s.;

d) sosial inkişafı açan kateqoriyalar – sosial dəyişiklik, başqalaşma, artma, hərəkət və s.

Prosedural kateqoriyalara səhra işləri və informasiyanın işlənməsi zamanı fəaliyyət göstərən kateqoriyalar aiddir (bir çox növü olan tədqiqat texnikası, müxtəlif üsulları olan sosioloji ölçmə, anlayışların empirik təfsilatı və s.)

Kateqoriyaların hərəsi sosial gerçəkliyin ayrıca bir tərəfini əks etdirir. Buna görə də sosial proses, təsisat, sistem, sosial fəaliyyət haqda düzgün təsəvvürü ayrı-ayrı kateqoriyalar deyil, onların əlaqəsi yaradır. Obyektiv sosioloji gerçəklik inkişaf etdikcə və sosioloji biliklər dərinləşdikcə ayrı-ayrı kateqoriyaların rolu, yeri dəyişir, onların yerində yeniləri yaranır. Bununla bağlı sosiologiyamın mühüm vəzifələrindən biri əhatə etdiyi kateqoriyaların elə sistemini yaratmaqdan ibarətdir ki, o, sosioloji biliyin formalaşmasını və inkişafını daha adekvat əks etdirsin.

4. Sosiologiyanın sosial-siyasi və humanitar elmlər sisteminə yeri və rolu.

Sosiologiyanın sosial-siyasi və humanitar elmlər sisteminə xüsusi yer tutmasının bir neçə səbəbləri vardır. Əvvəla, sosiologiya cəmiyyət, onun hadisə və prosesləri haqqında elm olduğuna görə həmin elmlər üçün ümumnəzəri əsas kimi çıxış edir. İkincisi, bu elmlər insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini öyrəndiklərinə görə həmişə sosial aspekti özündə əks etdirir. Üçüncüsü, sosial tədqiqat metodlarından digər sosial-siyasi və humanitar elmlərdə tətbiq edilir. Dördüncüsü, sosiologiya ilə digər elmlərin qovşağında sosial tədqiqatlar sistemi təşəkkül tapmışdır: sosial-iqtisadi, sosial-siyasi, sosial-demoqrafik və s.

Sosiologiyanın müxtəlif sosial-siyasi və humanitar elmlərlə əlaqəsi eyni səviyyəli deyildir. Bu əlaqə həm güclü, çoxcəhətli və intensiv, həm də nisbətən zəif və qeyri-intensiv ola bilər. Sosiologiyanın fəlsəfə ilə əlaqəsi zəngin tarixə malikdir. Sosial fəlsəfədən sosiologiyaya doğru inkişaf yolu buna sübutdur. Fəlsəfə həm varlığın, həm də təfəkkürün idrak prosesinin təbə olduğu ən ümumi qanunları tədqiq etdiyindən sosioloji bilik sahələri qurulmaz sürətdə bağlıdır. Bu gün sosioloqlar filosoflarla birlikdə cəmiyyətin inkişaf yolunun irəli sürdüyü problemlərə cavablar axtarırlar.

Sosiologiyanın politologiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi durmadan inkişaf edir. Belə ki, sosioloji tədqiqatların aparılması, ictimai rəyin öyrənilməsi bu işdə böyük rol oynayır. Politologiya siyasəti və siyasi münasibətləri öyrəndiyindən sosial məqamlara laqeyd ola bilməz. Sosiologiyanın və politologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edərkən bunu söyləmək lazımdır ki, politologiya siyasi prosesləri, sosiologiya isə siyasətin iştirakçıları olan insan qruplarının sosial fəaliyyətini öyrənir.

Sosiologiyanın hüquq elmi ilə əlaqəsini belə izah etmək olar ki, sosiologiya şəxsiyyətlərin, insan qruplarının

sosial münasibətlərini və fəaliyyətini tədqiq edərkən hüquq elminin məlumatlarından istifadə edir. Hüquq elmi də öz növbəsində ümumsosioloji nəzəriyyəyə istinad edir, həmin nəzəriyyənin başlıca müddəalarının konkret sahədə reallaşmasını təmin edir

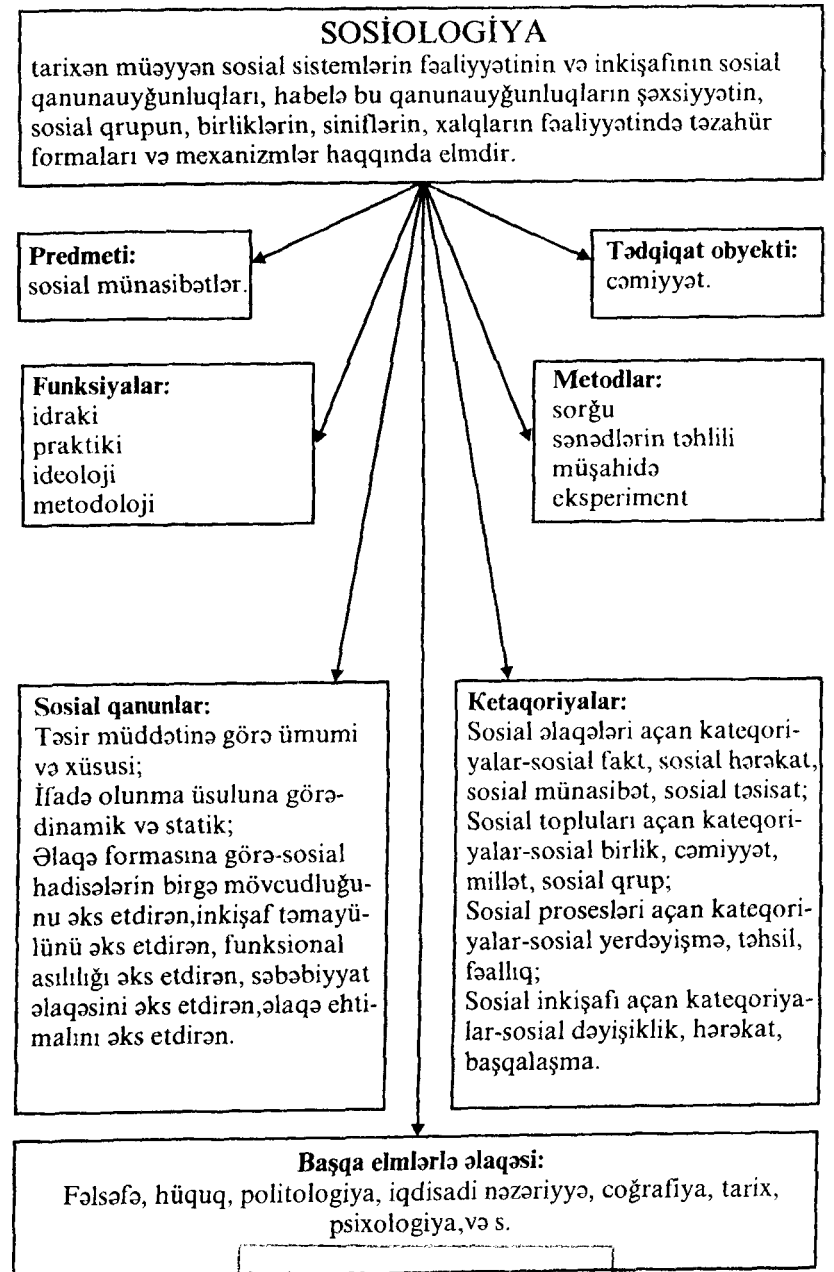
Sosiologiya ilə tarix elminin sıx əlaqələrindən danışarkən qeyd edə bilərik ki, həm tarix, həm də sosiologiya cəmiyyət və onun qanunauyğunluqlarını öz tədqiqatlarının predmeti və obyektinə hesab edir. Lakin tarix ilə sosiologiyanın fərqli cəhətləri vardır. Tarix artıq baş vermiş sosial prosesləri, sosiologiya isə davam etməkdə olan prosesləri izah edir. Sosioloq sosial vəziyyətləri, prosesləri hələ tarixə çevrilməmiş təhlil etməli, onları proqnozlaşdırmalı olur.

Sosiologiya şəxsiyyətin kollektivdə, ailədə və bütövlükdə cəmiyyətdə davranışını tədqiq edərkən psixologiya elminin əsas ideyalarından bəhrələnir. Məsələn, davranışın, şəxsi və kütləvi münasibətlərin motivləri nəzəriyyəsi, şəxsiyyətin sosial yönümlərinin öyrənilməsi metodları və s. bu qəbildəndir. Sosioloji tədqiqatlarda psixoloji testlərdən uğurla istifadə olunur.

İqtisadi nəzəriyyə elmi maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü prosesində təşəkkül tapan münasibətlərin fəaliyyətini və formalarını öyrənir. Bütün sosial münasibətlərin, proseslərin, habelə insanın bütün həyat fəaliyyətinin əsasında istehsal üsulu dayandığından iqtisadi tədqiqatların bir çox istiqamətləri sosioloji tədqiqatların istiqamətləri ilə bilavasitə qovuşur. Müasir azad bazar iqtisadiyyatına keçirilməsi təkcə iqtisadiyyat elminə deyil, sosiologiyaya da böyük tələblər verir. Deməli sosiologiya ən müxtəlif bilik sahələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Sosiologiya dərsləri vəsaiti, B., 1994.
2. Социология учебник, М., 1998.
3. А.И.Кравченко. Основы социологии, М., 1998.
4. Л.М.Куликов. Основы социологии и политологии, М., 1999.
5. Альбом схем по социологии и политологии М., 1999.
6. М.Əfəndiyev, A.Şirinov. Sosiologiyanın nəzəri problemləri, B., 2001.
7. А.И.Кравченко. Социология М., 2004.
8. F.Vahidov, T. Ağayev. Sosiologiya, Bakı, 2005
9. Z.T.Qolenkova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. Ümumi sosiologiya, B. 2007.
10. M.Əfəndiyev. Sosiologiya, dərslərlik, B. 2009.

5905

MÖVZU №2 SOSIOLOJİ FİKRİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

PLAN:

1. Qədim, orta əsrlər və yeni dövrdə sosial təlimlər;
2. Sosiologiyanın yaranması və inkişafı haqqında sosial təlimlər;
3. Müasir sosioloji paradıqlar;
4. Azərbaycanqda sosial fikir tarixi.

1. Qədim, orta əsrlər və yeni dövrdə sosial təlimlər.

«Sosiologiya»nın bir elm kimi gənc olmasına baxmayaraq öz çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Dəqiq elmlərdən fərqli olaraq sosiologiyaya ümumi qəbul edilmiş nəzəriyyə ilə izah etmək mümkün deyil. Ona görə ki, bu elm insan davranışını tədqiq edir və bu üzəndən də sosioloqlar sosial proseslərin izahına müxtəlif yönümdən yanaşır, qiymət verir, dəyişdirilmə yollarını göstərirlər. Sosioloji problemlər bəşəriyyət yarandığından bəri mövcud olduğundan qədim dövrlərdən bu günə qədər müxtəlif mütəfəkkirlərin baxışlarında, nəzəriyyələrində sosial proseslər təhlil və izah edilmiş və bundan sonra da ediləcəkdir.

Qədim dövrün sosiologiyasını sosial fəlsəfə adlandırırlar. Bu dövrün nümayəndələri olan Aristotel və Platon əsasən adət – ənənələri, insanların qarşılıqlı münasibətlərini öyrənib, cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi haqqında nəzəriyyələr hazırlayıblar. O zaman cəmiyyət və dövlət sözləri sinonim şəkildə işlədilir. Platon özünün «Dövlət» əsərində stratifikasiya nəzəriyyəsini işləyərək, cəmiyyəti 3 sinfə yuxarı (idarə edənlər), orta (hərbiçilər) və aşağı (işləyənlər) bölürdü. O deyirdi ki, dövləti idarə edənlərə müəyyən məhdudiyətlər qoyulmalıdır. Məsələn – 50 yaşından sonra, təhsilli, ciddi və s. Aristotel isə daha çox üstünlüyü orta sinfə vermişdi, belə ki, nə qədər orta sinfin vəziyyəti yaxşı olar

Sosioloji fikrin inkişaf istiqamətləri

və onlar sayca çoxluq təşkil edərsə, onda dövlət daha yaxşı idarə olunar.

Orta əsrlər dövründə Akfinalı Foma (1225-1274) xristian dini təlimi əsasında sosial fikirlər irəli sürmüşdür. O, cəmiyyətin və dövlətin yaranmasını ilahi qüvvənin əsası ilə bağlayırdı. Cəmiyyətin idarə olunması üçün iyerarxiya prinsipinə üstünlük verirdi. Hakimiyyət ağalıq tabelik münasibəti üzərində qurulur. Onun fikrinə görə insanlar tanrıya, hökmdarlara tabe olmalıdırlar.

Orta əsrlər dövründə yaşayan İbn-Xəldun (1332-1406) cəmiyyət haqqında əhəmiyyətli fikirlər irəli sürmüşdür. O, cəmiyyətin yaradılmasında təbii mühitin və iqlimin təsirini, sosial əlaqələrin əhəmiyyətini göstərmiş, onun dövlət halında təşəkkülünü əhəmiyyətli hesab etmişdir. Dövlət təbəələrinə məcburetmə qaydaları əsasında birləşdirir və xarici təhlükədən ölkəni qoruyur. Cəmiyyətin inkişafında və sosial hadisələrin əsasında istehsal üsulu dayanır. Onun sosial təliminə görə bir nəfər öz qabiliyyəti ilə təklikdə yaşaya bilməz və buna görə də hamının qabiliyyətinin birləşdiyi cəmiyyətdə yaşayır.

Yeni dövrün ilk mütəfəkkirlərindən sayılan Nikolo Makiavelli (1469 – 1527) Aristotel və Platondan bəhrələnərək cəmiyyət və dövlət haqqında nəzəriyyələr işləyib hazırlamışdır. Onun «Hökmdar» əsərində dövlətin strukturundan deyil, onu idarə edən siyasi liderdən bəhs edilir. Makiavellinin fikrinə hökmdar insanların davranış qanunlarını bilərsə, uğur qazanar.

Tomas Hobbsun (1588 – 1679) xidmətlərindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, o ictimai müqavilə nəzəriyyəsini işləmişdir. Bu da öz növbəsində vətəndaş cəmiyyətinin əsasını qoymuşdur. Vətəndaş cəmiyyəti – inkişafın yüksək mərhələsi olub, ictimai müqavilə və hüquqi qanunlara əsaslanır.

2. Sosiologiyanın yaranması və inkişafı haqqında sosial təlimlər.

Sosiologiya Avropa ölkələrinin kapitalizm münasibətlərinə, iri maşınlı sənayeyə keçid mərhələsində yaranmışdır. Bu dövrün görkəmli mütəfəkkirlərindən O.Kont və K.Marks kapitalizmin ilkin, E.Dürqeym və M.Veber isə sonrakı mərhələlərində yaşayıb yaratdıqları üçün aralarında bəzi fərqlər vardır.

Oqyust Kont - (1798-1857) – (fransa) – (sosiologiya elminin yaradıcısıdır) pozitivizm cərəyanının banisi.

Karl Marks - (1818-1883) – (almaniya) – sosial münasibətlər nəzəriyyəsinin banisidir (filosofların məqsədi təkəb başa salmaq deyil, cəmiyyəti inqilab yolu ilə dəyişdirməkdir).

Qerbert Spenser - (1820-1903) – (İngiltərə) – funksionalizm nəzəriyyəsinin tərəfdarıdır. (cəmiyyətin inkişaf yolu tədricən və təbii hərəkətlərlə olmalıdır).

Emil Dürqeym - (1858-1917) – (fransa) – sosial fakt nəzəriyyəsinin banisidir (sosiologiyanın məqsədi sosial faktları ciddi və obyektiv həll etməkdir).

Maks Veber - (1864-1920) – (almaniya) – antipozitivizm cərəyanını tərəfdarıdır (məntiqi sosiologiyanın tərəfdarı).

Pitirum Sorokin – (1889-1968) – (rus-amerikan) – inteqral sosiologiya təlimini, mobillik terminini yaratmışdır (şəxsiyyət – mədəniyyət - cəmiyyət münasibətləri haqqında təlim yaratmışdır).

Tokvill Parson – (1902-1979) – (amerikan) – müasir sosial sistem nəzəriyyəsinin yaradıcısıdır (sosial sistemin bütövlüyünü, vəhdətini dinamik inkişafı ilə əlaqələndirir).

Oqyust Kont (1798-1857) – sosiologiya elminin yaradıcısıdır. Ancaq bu o demək deyildi ki, elmi bütövlükdə O.Kont yaratmışdır. O, «Xəstə cəmiyyəti necə müalicə etmək olar?» sualına cavab olaraq belə demişdir: «Elə dəqiq

və obyektiv elm kəşf etmək lazımdır ki, cəmiyyət haqqında bütün suallara cavab versin». O. Kont əvvəlcə «sosial fizika» anlayışını işlətməmiş, sonra elmə sosiologiya adı verərək bu elmin yeni, çətin və vacib olduğunu qeyd etmişdir. O, sosiologiya üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan sosial qaydaları və onun təbiət elmləri tərəfindən işlənilib hazırlanan vasitələrin köməyi ilə müəyyənləşdirmişdir. O.Kont görə elmin inkişafı insanın intellektual səviyyəsinin artması ilə mümkündür və bu 3 əsas mərhələdən keçmişdir: teoloji mərhələ – miflər, din, ilahi qüvvələrlə insan həyatının izahı; metafizik mərhələ – çox allahlılıqdan tək allahlılığa keçid və bununla da insan həyatının abstrakt izahı; pozitiv mərhələ – elmi izah. Bu mərhələ artıq qanunlarla tədqiq olunur. Belə ki inkişaf qanunlarına tabe olunur (bioloji, astroloji, klimatik, irqi tərkib). O. Kont sosiologiyada pozitivizmin (O sosial proseslərin obyektiv – həqiqətə uyğun - və sübutlu izahının tərəfdarıdır) əsasını qoymuş və sosial dinamika, sosial statika anlayışlarını elmə gətirmişdir. Sosial dinamika (cəmiyyətin dəyişmə mərhələləri) cəmiyyətin inkişafını və funksiya mexanizmini açır. Sosial statika (qanunların mövcudluğu) isə cəmiyyətin strukturunu sosial təsisatların qarşılıqlı münasibəti ilə izah edir.

Karl Marks (1818 – 1883) – mürəkkəb ideya baxışları və siyasi inkişaf yolu keçmişdir. Yaradıcılığının başlanğıc mərhələsində idealist olmuş, ictimai-siyasi baxışları isə inqilabi-demokratik xarakter daşımışdır. O, cəmiyyət anlayışı haqqında yeni fikir irəli sürmüşdür. Belə ki, Marks mövcud burjua cəmiyyətinin təməlini dağıdılıb, yenisinin qurulması tərəfdarı idi. O özünü sosioloq hesab etməsə də nəzəriyyələrinin sosiologiya elminin formalaşmasında böyük köməyi olmuşdür. K.Marksın nəzəriyyələri əsasən iqtisadi mövzulara həsr olunmuşdur. O tarixə materialist anlamdan yanaşaraq sosial dəyişikliklərin baş verməsini ideya və dəyərlərlə deyil, iqtisadi durumla izah etmişdir. Marksın belə bir sözü də var ki, «İnsan tarixi sinfi mübarizə tarixidir». K.Marks

kapitalizm cəmiyyətini ondan qabaqkı cəmiyyətlərlə müqayisə edərək bu cəmiyyətin istehsalat cəmiyyəti olduğunu söyləmiş və burada istehsalı idarə edən – kapitalı olan, yuxarı siniflə, istehsalatda çalışan – kapitalı olmayan, aşağı sinifin münaqişəsi kimi izah etmişdir. Bununla da K.Marks müasiri olduğu kapitalizm cəmiyyətinin sinfi strukturunun dərin elmi təhlilini vermişdir. O kapitalizmin yeni cəmiyyətlə əvəz olunması zəruriliyini də qeyd etmişdir. K.Marksın sosial münaqişələr nəzəriyyəsinin banisi hesab edirlər. Münaqişə sosial sistemlərə zəruri və qırışsalınmaz surətdə təsir göstərən və fəallaşan qüvvədir.

Qerbert Spenser (1820-1903) – İngiltərə 19-cu əsrdən etibarən bütün bilik sahələrinə təzahür edən təkamül nəzəriyyəsinin beşiyi sayılır. Təkamül nəzəriyyəçiləri cəmiyyətin konkret formalarını, ayrı-ayrı təsisatları, ənənələri aydınlaşdırmaq üçün bunları tarixi-təkamül perspektivində nəzərdən keçirmişlər. Keçmiş təsəvvürləri yenidən qiymətləndirənlər belə hesab edirlər ki, Q.Spenser biologiyaya mədəniyyətləşdirmiş və tarixləşdirmişdir. Spenser O.Kontun pozitivist ideyalarını davam etdirərək üzvü sosiologiya məktəbinin yaradıcısıdır. O cəmiyyəti insan orqanizmi ilə müqayisə edərək proseslərin inkişafını belə izah edir: bir insan doğulur, böyüyür, ölür, yerinə başqası dünyaya gəlir, amma insan adlanan məvhum həmişə mövcuddur. Cəmiyyətdə elə əvvəl sadə formada yaranmış, böyüyüb inkişaf etmiş, bir formasiya digərini əvəz etmiş, mürəkkəbləşmiş, yenə də cəmiyyət olaraq qalmışdır. Spenser cəmiyyətin təbii yolla inkişafının tərəfdarıdır və bunun 3 əsas yolunu ayırır: inteqrasiya – sadədən mürəkkəbə doğru; differensasiya – təkxalqlıqdan çoxxalqlığa doğru; nizam-intizamın artması – qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru. Bundan başqa Spenser cəmiyyətdə stabilliyin olmasını sosial bərabərliyin nəticəsində görür. Ötünütlənzimləmə sistemi, struktur və funksional differensasiya təsəvvürləri Spenseri funksionalizm nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına yaxınlaşdırmışdır.

Emil Dürqeym (1858 – 1917) – cəmiyyətin müstəqil sferası olmaq etibarilə sosial həyatın öyrənilməsi məsələsini ilk dəfə təklif etmişdir. Bu ideya sonralar geniş yayılaraq Qərb sosiologiyasının inkişafına təsir etmişdir O, sosiologiyanın elmi metodlarının tərəfdarı kimi cəmiyyət həyatının rəasional izahını verməyə çalışırdı. Dürqeymə görə sosiologiya sosial faktlar, yəni ideyalar, normalar, insanların kollektiv fəaliyyətlərinin məhsuludur. Fransız mütəfəkkiri olan Emil Dürqeym Kontun təsiri ilə «sosial fakt» nəzəriyyəsinə yaratmışdır. O sosiologiyaya görünməyənlər haqqında elm adlandırılmış və belə izah etmişdir ki, təbiət tərəfindən yaradılan insan onun qanunlarından kənara çıxıb öz qanunlarını (həftənin 7 günü, zinət əşyaları, toy, yaş mərasimləri, dieta və s.) yaradır. Həmin sosial realıq sosial faktla izah edilir. Dürqeym cəmiyyətin sosial strukturunu, sosial mobilliyi, sosial mövqeni və s.-ni sosial fakt adlandıraraq birini digərinin köməkliyi ilə izah edir (sosial strukturu sosial mövqə və sosial rol ilə) Bundan əlavə Qərb inkişafını dinlə bağlayaraq belə söyləyir ki, sənayenin inkişafı insanları tələbatlarının və çətinliklərinin öhdəsindən gəlmək üçün bir- birinə yaxın etmiş və bu da Avropada dindən uzaqlaşmağa gətirib çıxartmışdır. Dürqeym «Sosioloji metodun qaydaları»(1895), «Sosiologiyanın metodu» (1899) adlı əsərlərində sosioloji tədqiqatların metodlarını işləyib hazırlamış və belə tipli tədqiqat ona imkan vermişdir ki, sosioloji elmi empirik bazada əsaslandırсын və diqqətini onun tətbiqi mahiyyətinə istiqamətləndirsin. Sosiologiyanın inkişafında onun xidmətlərindən biri də bundan ibarət olmuşdur ki, o fransa sosioloji məktəbin banisi sayılır.

Maks Veber (1864 – 1920) – Almaniya doğulmuş və bütün akademik fəaliyyətini də orada davam etdirmişdir. O universitetdə müəllimlik etməsə də maddi imkanı hesabına elmi işlərlə məşğul ola bilmişdir. Maks Veberi təkcə sosioloq adlandırmaq olmazdı, çünki onun fəlsəfi, siyasi, iqtisadi, tarixi-müqayisəli, hüquqi görüşləri müasir kapitalizmin

inkişafına həsr olunmuşdur. Veberə görə sosiologiya sosial proseslərin məntiqi və elmi anlayışlarıdır. Onun fikrincə sosiologiya elmi başa düşülməli və izah edilməlidir, yəni bu elm təkcə statistik məlumatlarla kifayətlənməməli, baş vermiş hadisənin motivlərini axtarmalıdır. O, sosiologiyanın nəzəri və praktiki baxımdan inkişafının əsaslarını üzə çıxarmışdır. Veber ideal tip konsepsiyasını da işləyib hazırlamışdır. Onun fikrinə görə sosiologiyanın meydana gəlməsi 19 əsrdə cəmiyyətdəki ziddiyyətlər və bunun zəminində yaranan mübarizələrlə bağlı olmuşdur. Sosial hadisələri və prosesləri izah etmədən cəmiyyəti səmərəli idarə etmək mümkün deyildi. Bu üzdən Veber Marksdan fərqli olaraq ideya və dəyərlərin rolunu da göstərmişdir. O cəmiyyəti öz xüsusi məqsədlərinin əldə olunmasına can atan və fəaliyyətdə olan adamların məcmusu kimi izah etmişdir. Maks Veber Qərbin mədəniyyətini digər mədəniyyətlərdən üstün tutmuş və bunun üçün də Çin İmperiyasını, Hindistanı, Yaxın Şərqi tədqiq edərək bu fərqləri qabartmışdır. Bundan başqa Veber fərdlərin davranışının elementar cəhətlərinə diqqət yetirilməsini də vacib saymışdır. Oqyust Kontdan fərqli olaraq Maks Veber antipozitivizmin tərəfdarı olaraq, sosiologiyayı «baş düşən», yəni insan hərəkətinin motivlərini başa düşmək və fərdi (subyektiv-şəxsi, birtərəfli) yanaşma nöqtəyi nəzərdən izah etmişdir.

Pitirum Sorokin (1889-1968) – rus amerikan sosioloqudur. Sosiologiyanın «sistem», «sosial və mədəni dinamika» adlı dörd çildlik əsərin və digərlərinin müəllifidir. O şəxsiyyətin inteqral sosiologiyası haqqında təlim yaratmış, sosiomədəniyyətin rəşional, hissi və ideoloji tiplərini irəli sürmüşdür. P.Sorokinə görə sosiologiyanın əsas vəzifəsi cəmiyyətin mövcud olmasını təmin edən münasibətləri təhlil etməkdir. Bundan əlavə onun stratifikasiya haqqında təlimi cəmiyyətin sosial strukturunu öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

Tokvill Parson (1902-1979) – sosial sistem haqqında nəzəri təlim yaratmışdır. Sosial sistem təbii və insan ehtiyatlarını təşkil edir və bölüşdürür. Sosial sistemin sferalarının dinamik dəyişikliyi əsasında cəmiyyətin bütövlüyü və vəhdəti yaranır. Onun fikrinə görə cəmiyyətin müxtəlif tərəflərinin qarşılıqlı təsiri olmadan inkişaf, dəyişiklik mümkün deyildir. Uzunmüddətli qarşılıqlı təsir nəticəsində sosial sistemdə daxili inteqrasiya prosesi güclənir.

Yuxarıda qeyd olunan mütəfəkkirlərlə sosiologiya elminin yaradılması və tədqiqatı tamamlanmışdır. Sadəcə olaraq haqqlarında söhbət açdığımız alimlərin nəzəriyyələri ilk sosioloji biliklər olmaqla bu elmin başlanğıcını, təməlini qoymuşlar. Sosiologiyanın tədqiqi bu gündə davam edir, gələcəkdə də davam edəcək, səbəbini də onunla izah etmək olar ki, cəmiyyət inkişaf edir və insanlar arasında münasibətlər dəyişir, yeni-yeni sosial proseslər meydana çıxır.

3. Müasir sosioloji paradqmalar.

Müasir sosioloji (paradqma anlayışını – elmə ilk dəfə amerika alimi T. Kun gətirmiş; problemlərin həllinin elmi ictimaiyyət tərəfindən tanınmış modeli, nəzəriyyə anlayışından daha geniş) yanaşmalardan ən əsasları sayılan **funksionalizm, strukturalizm, simvolik interaksionizm və marksizmdir.**

Sosiologiyaya nəzəri yanaşmalar:

O. Kont (1789-1857)		K.Marks (1818-1883)	
E.Dürqeym (1857-1973)	F.Sosyur (1858-1917)	M.Veber (1864-1920)	C.Q.Mid (1863-1931)
funksionalizm	strukturalizm	marksizm	simvolik interaks

Funksionalizm – (Sosioloji tədqiqatlarda və biologiyada yayılmış cərəyandır. Cəmiyyətin təşkilinin təhlilinə yanaşmaların geniş spekterini əhatə edir; başlıca cəhət cəmiyyətin bir hissəsinin digər hissəsinə və ya daha böyük sosial sistemə inteqrasiyanı və ya adaptasiyanı təmin edən inamın müəyyən aspektinə münasibətdən ibarətdir) Müasir Qərb sosiologiyasında mövcud olan konsepsiyalardan biri cəmiyyətə və onun yarım sistemlərinə funksionalist münasibətdir. Funksionalizm konsepsiyası hələ 19 əsrin əvvəllərində ən yüksək zirvəsini Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin təşkil etdiyi biologiya elmindəki inqilabi kəşfinin təsiri altında yaranmışdır. Sosiologiyanın banisi O.Kont cəmiyyətin «orqanizmik» adlanan izahını vermişdir. O cəmiyyəti bioloji struktur və funksiya konsepsiyaları nöqtəyi-nəzərlə baxılmalı olan orqanizm növü kimi təsəvvür edir. Funksionalizm ideyası xeyli dərəcədə ingilis-amerikan sosiologiyasına xasdır, bu üzdən ingilis sosioloqu Q.Spenserin üçcildlik «Sosiologiyanın əsasları» əsərində bu ideyanın əsas müddəaları formalaşmışdır. Funksionalizmin başlıca mahiyyəti ondadır ki, cəmiyyət yarım sistemlərdən ibarət olan bütöv orqanizmdir və bu yarım sistemlər bütövlüyü saxlamaq üçün öz funksiyalarını yerinə yetirirlər.

Simvolik interaksionizm (latın dilində qarşılıqlı təsir, fəaliyyət deməkdir; sosial qrup və birliklər arasında qarşılıqlı fəaliyyət.) müasir sosiologiyanın əsasən simvolik məzmununu nəzərdən keçirən qarşılıqlı sosial təsirlərin təhlili üzərində cəmləndirilmiş nəzəri-metodoloji cərəyandır. Burada qarşılıqlı təsirin əsas simvolik ifadəsi və təhlilinə xüsusi diqqət yetirilən dil hesab edilir. Simvolik interaksionizmi daha çox zənginləşdirən Corc Hilbert Midin yaradıcılığı olmuşdur. İnsan şüurunun, sosial «Mənin» və sosial strukturun yaranmasını qarşılıqlı təsir prosesində birgə əlaqələndirən ardıcıl nəzəri sistemin yaradılmasında xidmət məhz ona məxsusdur. Blumer simvolik interaksionizmin mahiyyətini belə ifadə edir: İnsanlar məna ifadə edən obyektlər

aləmində yaşayırlar... Bu aləm bütünlükdə sosial mənşəyə malikdir, çünki mənalar sosial qarşılıqlı təsir prosesində yaranır. Müxtəlif qruplar müxtəlif aləmlər yaradır və bu aləmlər, onları təşkil edən obyektlər öz mənasını dəyişdikdə dəyişir. Sosioloqlar da belə bir tədqiqat aparırlar ki, əgər hər hansı bir dini araşdırmaların aparılması, həmin dinə məxsus insanların sosial dəyərlərini öyrənmiş olarıq və onunla da sosial əlaqə yaratmaq mümkün olar.

Strukturalizm – (20-ci əsrin humanitar elmlərində müəyyən istiqamət olmaqla müxtəlif fəlsəfi və ideoloji təhlil mövqelərini əks etdirir; struktur metodun əsasını münasibətlərin məcmusu olan struktur təşkil edir. Sosiologiyada bu cərəyan Ferdinand de Sossyürun 1857-1973 isveçrəli lingvistik – adı ilə bağlıdır). 60-cı illərdə Fransada ən nüfuzlu ideya cərəyanlarından biri strukturalizmdir. Bu cərəyan 19 əsrdə humanitar biliklər sistemində təzahür etməklə müxtəlif fəlsəfi və ideoloji mövqələrdən çıxış etmişdir. Struktur metodun əsasını struktur münasibətlərin məcmusu kimi müəyyənləşdirmək, vahid struktur qanunauyğunluğu üzə çıxarmaq təşkil edir. Strukturalizm xeyli yekcinsliyi ilə səciyyələnir. Struktur quruluş deməkdirsə belə söyləyə bilərik ki, bu yanaşma sosiologiyayı quruluş nöqtəyi-nəzərdən izah edir. Məsələn, bizlər yas mərasimlərinə gedəndə qara və ya tünd rəngli paltarlar geyinirik. Bu haqda qanunda heç bir şey yoxdur, sadəcə biz insanlar özlərimiz üçün istədiyimiz qanunlarımızı yaratmışıq. Belə misallar çox çəkkə bilərik.

Marksizm – bu yanaşma Marksın adı ilə bağlıdır. Onun tərəfdarları cəmiyyəti siyasi cəhətdən yenidən qurmaqda görür və bununla da sosial münasibətlərin dəyişdirilməsinin mümkünliyünü izah edirlər. Bundan əlavə marksizm cəmiyyətin sinfi bölgüsünə də diqqət yetirərək, onlar arasında baş verən münaqişələrə, hər hansı bir sinfin hakimiyyətlə yaranan problemlərinə toxunurlar.

4. Azərbaycanı sosial fikir tarixi.

Cəmiyyətin sosial strukturu, sosial proseslər, şəxsiyyət, insanların qarşılıqlı münasibətləri haqqında fikirlərə Azərbaycanda da qədim zamanlardan, ilk yazılı abidə olan «Avestadan» tutmuş bu günə qədər rast gəlinir. «Avesta» (e.ə. 5-ci, bəzi mülahizələrə görə 7-ci əsrlərdə yazıldığı güman edilir) əxlaqi, sosial, siyasi, dini və s. biliklərin ensklopediyasıdır. Bütünlükdə götürüldükdə Avestanın əsas ideyası dualizmdir (ışıqla qaranlıq, həyatla ölüm, xeyirlə şər, ədalətlə haqsızlıq arasında mübarizə). Burada mənəviyyət 3 ifadədə yekunlaşır: xeyirxah fikir, xeyirxah söz, xeyirxah iş.

Nizami Gəncəvi (1141-1209) insan və cəmiyyətə ümumi mövcudat kimi baxmış və onlar arasında münasibətləri dərin izləmişdir. Mütəfəkkir təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri insan mənafeyi baxımından qiymətləndirmişdir. İnsan yer üzünü ən kamil xilqətidir deyən Gəncəvi insanı ilahiləşdirir və mövcud şeylərdən hamısının onun qarşısında baş əyməsini söyləyir. Onun əsərlərində insan surəti peyğəmbər, ədalətli şah, zəhmət adamı və ümumiyyətlə, xilqətin üstünlük verdiyi İnsan simasında nümayiş etdirilir. Mütəfəkkirin nəzərində insan öz bacarıq və qabiliyyəti sarıdan yer üzünün ağasıdır. Dünyada hər şey onun xidmətindədir. Nizamının insan və cəmiyyət haqqında düşüncələrində şah və rəiyyət münasibətləri başlıca yer tutur. O göstərir ki, ölkənin maddi və mənəvi yüksəlişi, sosial-siyasi tərəqqisi ona başçılıq edən şahın əməllərindən çox asılıdır. İnsaf və ədalətlə iş görən hər kəs uğur qazanar («Sirlər xəzinəsi»). «İskəndərnamə» poemasında ədalətli şəhər və onun qonaqpərvər, humanist sakinlərin xasiyyətləri təbliğ edilir. Burada İskəndər dünya yaxşılar üzərində dayanmışdır qənaətinə gəlir. Nizamının utopik fikirləri Azərbaycanda və bütün Şərqdə mütərəqqi ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Nəsrəddin Tusi (1201-1274) Böyük ensiklopedik alim, görkəmli filosof Tusi ölkəni idarə etmək haqqında müha-kimələrində insan və cəmiyyətə dair maraqlı fikirlər söyləmişdir. İctimai varlıq kimi səciyyələndirdiyi insanın cəmiyyətdən kənarında mövcudluğunu qeyri-mümkün saymış və belə fikir söyləmişdir ki, insan növü öz təbiəti etibarilə ictimai birliyə möhtacdır. İnsanlar arasında birinci ictimai birlik ailə, sonra məhəllə, şəhər, ölkə və nəhayət bütün dünyadır. Tusi ədalətli dövləti təşkil edən 4 sinfi: qələm əhli (ziyalılar), qılınc əhli (hərbçilər), müamilə əhli (tacirlər, sənətkarlar), ziraət əhli (əkinçilər, maldarlar, bağbanlar) göstərmiş və söyləmişdir ki, bu 4 dəstə bilgə fəaliyyət göstərsə səadət sistemi əmələ gələr.

19-cu əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyanın işğalı altına keçmiş və müstəmləkə altına salınmışdı. Müstəmləkəçilik siyasəti yürüdən çarizm Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin inkişafına əngəl törətmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq bu dövrdə klassik əsərləri və yeni ictimai-siyasi ideyaları özündə birləşdirən çox görkəmli mütəfəkkirlərlə zəngindir (Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov və s.)

Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) fikrinə cəmiyyət adamların öz tələbatını ödəmək üçün lazım olan birgə yaşayışdır. O xüsusi mülkiyyətin zəruriliyini göstərərək, cəmiyyətin sinflərə bölünməsinə təbii baxır. Bakıxanov insana cəmiyyətin içərisində yaşayaraq cəmiyyətin əxlaqını mənimsəyən, cəmiyyətə zidd olarkən öz zərərini və ona uyğunlaşarkən öz xeyrini görən ictimai varlıq kimi baxaraq onu digər varlıqlardan fərqləndirmişdi.

Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) sosial tərəqqi məsələlərinə diqqət yetirmiş və onu insan cəmiyyəti üçün təbii, qanunauyğun proses hesab etmişdir. Tərəqqi irəliyə doğru inkişaf – sivilizasiya – deməkdir. O, dövrünün filosofları, ədibləri, ziyalıları ilə əlaqə saxlamış əlindən gələnlə köməyi etmişdir. Onun yaradıcılığı, ictimai-fəlsəfi ideyaları təkcə

Sosioloji fikrin inkişaf istiqamətləri

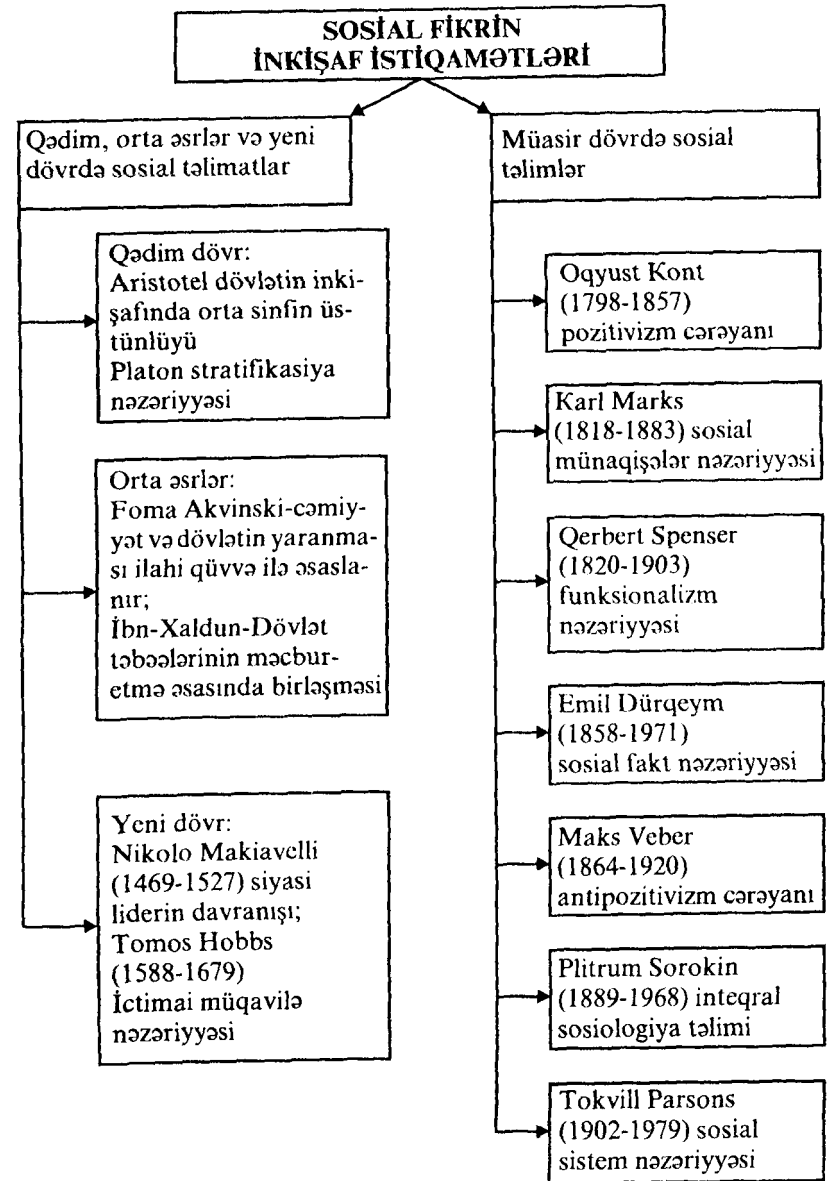
azərbaycanda deyil, digər Şərq ölkələrində yayılaraq onların inkişafına təsir göstərmişdir.

Hazırda sosiologiya müstəqil elm kimi bütün qabaqcıl və inkişaf etmiş dövlətlərdə tədris olunur. Azərbaycana gəldikdə onu demək lazımdır ki, Sovet İmperiyası dövründə bu elm tədris olunmayıb. Müstəqillik əldə edən respublikamızda ilk əvvəllər bu elmin inkişafında müəyyən çətinliklər yarsansa da, sosiologiyanın tədrisinə diqqət yüksəlmişdi. Hal-hazırda sosiologiya sahəsində çalışan mütəxəssislər dünyanın dəyişən sosial-siyasi şəraitinə uyğun olaraq cəmiyyət haqqında elmi zənginləşdirirlər.

Müasir sosioloji nəzəriyyələrin dairəsi nəzərdən keçirdiklərimizlə məhdudlaşmır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, elm təkmilləşdikcə yanaşmalar şəklini dəyişir, yeni konsepsiyalar meydana çıxır, onların araşdırılması və təhlili sosiologiya elmini zənginləşdirir, sosial proses və hadisələrin mahiyyətini daha dərinlən dərk etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Э.Гидденс. Социология, Москва, 1999.
2. С.С.Фролов. Социология, Москва, 1999.
3. Л.М.Куликов. Основы социологии и политологии, Москва, 1999.
4. А.И.Кравченко. Основы социологии, Москва, 1998.
5. Р.Кулиев. Sosiologiya, Bakı, 1995.
6. М.Əfəndiyev, А.Şirinov. Sosiologiyanın nəzəri problemləri, Bakı, 2001.
7. Y. Rüstəmov. Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi, Bakı, 2007.
8. Z.T.Qolenkova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. Ümumi sosiologiya, Bakı, 2007.
9. M.Əfəndiyev. Sosiologiya, dərslik, B. 2009.

MÖVZU №3 CƏMIYYƏT BÜTÖV SOSIAL SİSTEMDİR

PLAN:

1. Cəmiyyət anlayışı, onun məzmunu və əsas cəhətləri.
2. Sosial sistem və onun təsnifatı.
3. Sosial sferələrin qarşılıqlı əlaqəsi.

1. Cəmiyyət anlayışı, onun məzmunu və əsas cəhətləri.

XVIII əsrdə meydana çıxan «sosiologiya» anlayışı elmi dildə müxtəlif mənalarda istifadə edilir. Bu anlayış əsasən cəmiyyət mənasını verir.

Mürəkkəb, özünü tənzimləyən sistem olan cəmiyyət onu təşkil edən insanların və digər sosial vahidlərin (ailə, peşə qrupları, etnik, milli, sinfi, siyasi və s.) birgə fəaliyyət sahəsidir.

Bu tərif bütün sosial təlimlər və nəzəriyyələrin təmsilçiləri tərəfindən qəbul edilən bir tərifdir. Lakin çox ümumi olduğundan bu tərif cəmiyyət və bu anlayışla ifadə edilən mənə çalarları haqqında əhatəli bilik vermir. Ona görə də bir sıra əlavə şərhələrə və izahlara ehtiyac var. Əvvəla, cəmiyyət sözü ilə ifadə edilən müxtəlif mənalara diqqət yetirək. Sözü ən geniş mənasında cəmiyyət insanlar toplusu deməkdir. Məsələn, insan cəmiyyəti, bəşəriyyət, bəşər tarixi, tarixi proses ifadələri müxtəlif səpkilərdə olsa da sözügedən mənanı əks etdirir. İkinci mənada cəmiyyət sözü insan tarixinin maddi və mənəvi göstəricilərinə, sosial struktur və onun ünsürlərinin mahiyyəti və məzmununa görə seçilən mühüm mərhələlərini, sosial-iqtisadi, mənəvi sferaları ayırmaq üçün istifadə edilir. Üçüncü mənada cəmiyyət sözü peşə, ixtisas, funksiyalar və s. əlamətlərə görə müəyyən məqsədlər ətrafında birləşən və məqsəddən törəyən konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi yönündə fəaliyyət göstərən insan birliklərini ifadə edir. Məsələn, ovçular, bəstəkarlar, yazıçılar, alimlər, yaşillər və s. cəmiyyətləri. Bunu da anla-

maq çətin deyil ki, hər üç mənə üçün ümumi olan odur ki, cəmiyyət insan birliyi, bu birliyi təşkil edənlərin şüurlu məqsədləri ilə təyin edilən fəaliyyət və münasibətlər sistemidir.

Cəmiyyət sözü dövlət, ölkə ifadələri ilə də eyniləşdirilsə də onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər var. Əgər cəmiyyət bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə yaşayan insanlar birliyi-dirsə, dövlət onları idarə edən hakimiyyət orqanıdır, ölkə isə insanların yaşadığı və yerləşdiyi müəyyən ərazidir. Deməli cəmiyyət eyni əraziyə, tarixə və mədəniyyətə malik olan böyük insan toplusunun birgə yaşayış formasıdır. Cəmiyyət anlayışı bunlardan ən qədimidir və daha ümumi xarakter daşıyır. Dövlət cəmiyyətin məlum bir mərhələsində meydana gəldiyi üçün, ona cəmiyyətin övladı deyirlər.

Cəmiyyət üç cəhəti özündə birləşdirir:

1. Ərazi birliyi – ərazinin coğrafi relyefi, iqlimi, yeraltı və yerüstü sərvəti insanların həyat fəaliyyətini təmin edir.

2. Sosial struktura malikdir. Sosial struktur sosial qruplar, sosial təsisatlar və onlar arasında münasibətləri əhatə edir.

3. Cəmiyyət özünü tənzimləyən sosial sistemdir. Əraziyə, sosial struktura, idarəetməyə malik olan cəmiyyət öz-özünü tənzimləyir. Sosial birliklər arasında inteqrasiya cəmiyyətin tənzimlənməsini təmin edir. Həyata keçirilən funksiyalar cəmiyyətin hər bir üzvünün maddi və mənəvi tələbatını ödəyir. Nəticədə cəmiyyətin bütün sferaları ritmik inkişaf edir.

Cəmiyyət anlayışı ilə bağlı olaraq, insan tarixi iki əsas mərhələyə bölünür: insanın sosial mövcudluğuna qədərki və sosial mövcudluq mərhələsi. Keçmişdə yaşayan insanların cəmiyyəti sadə, sonra yaşayan (iqtisadiyyat, texnika, şəxsi mülkiyyət, sinflərin yaranması, dövlət) insanların cəmiyyəti isə mürəkkəb adlandırılmışdır.

Sosioloqlar cəmiyyəti təkcə sadə və mürəkkəb formalara deyil, onları başqa tiplərə də ayırırlar. Məsələn:

Sosial-siyasi münasibətlərə görə – açıq, qapalı ;

Dinə inama görə – islam, xristian və s.;

Sosial iqtisadi əlamətlərinə görə – aqrar cəmiyyət, sənaye cəmiyyəti, hazırda sivilizasiyalı cəmiyyət anlayışı geniş işlənir.

Sivilizasiya anlayışı sosial tərəqqinin, bu və ya digər cəmiyyətdə əldə edilən maddi və mənəvi mədəniyyətin səviyyəsini, sosial mədəni fəaliyyətin nəticələrini və bu nəticələrin ümumbəşəri sərvətlərlə nisbətini göstərir. Bu anlayış ilk dəfə 1950-60-cı illərdə qərb sosioloqları Daniel Bell, Uolt Rostou (amerika) və Raymon Aron (fransa) tərəfindən işlədilmişdir. Onlar ümumdünya tarixinin texnoloji əsri konsepsiyasının tərəfdarı kimi çıxış edərək insan cəmiyyətinin inkişafını 3 tipə ayırmışlar: İndustrial qədər - (sənayeyə qədər, 6000 il əvvəl) İndustrial - (sənayenin yarandığı dövr, 250 il əvvəl) Postindustrial - (müasir dövr, XX əsrin sonu). Cəmiyyətin inkişafının üçüncü mərhələsi intellektuallığı, kompyüter-informasiya texnologiyasının inkişafı ilə səciyyələnir. Bu mərhələdə dünya dövlətlərinin demokratikləşməsi prosesi genişlənir və beynəlxalq səviyyədə elmi-mədəni əlaqələr güclənir.

Cəmiyyət müxtəlif dəyişikliklər proseslərində daim inkişaf edir. Bu baxımdan da sosioloqlar cəmiyyət hərəkətinin 2 istiqamətini və 3 əsas formasını qeyd edirlər:

İstiqamətləri - progressiv və regressiv.

Formaları - təkamül, inqilab, islahat.

Progress latın sözü olub, irəliləmə hərəkət, aşağıdan yuxarı inkişaf, repress isə əksinə, tərsinə hərəkət yuxarıdan aşağı geriləmə deməkdir. Təkamül - təbii yolla, yavaş-yavaş tarixi şərtlərlə cəmiyyətin dəyişməsi, təkamülü, tədrici inkişafı formasıdır. İnqilab - cəmiyyət həyatında hər şeyin kökündən dəyişdirilməsidir. Reforma – isə islahatlar, qərar və qanunlarla cəmiyyəti dəyişdirməkdir.

Cəmiyyətin inkişafına təsir edən amillərdən biri modernləşdirmədir ki, L.M.Kulikov onun iki mərhələsini gös-

tərir: Birinci modernləşdirmə XVIII əsrin sonu və XIX əsrin birinci yarısını əhatə edir. Bu mərhələ industrial qədər olan mərhələni əhatə edir. Modernləşmə nəticəsində tədricən əl əməyindən maşın əməyinə keçirilir, azad bazar münasibətləri formalaşır, insanların həyat fəaliyyəti, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində yeniliklər baş verir. İkinci modernləşmə XIX əsrin sonundan başlayaraq bu günə qədər davam edir. Modernləşmənin bu mərhələsində inkişaf etmiş ölkələr digər ölkələrin iqtisadiyyatını gücləndirmək üçün yardım edir, investisiya qoyur, milli kadrlar hazırlayır, ixtisaslaşma həyata keçirilir, ticarət sənaye mərkəzləri yaradılır. Müasir sosial modernləşdirmə sosial sistemin və onun yarım sistemlərinin fəaliyyətini yaxşılaşdırır, funksiyalarını gücləndirir.

Cəmiyyət və onun inkişafı ilə bağlı olan bütün təlimlərin qarşısında bəşəriyyətin taleyini necə həll etmək sualına müxtəlif mövqelərdən cavab vermək durur.

Cəmiyyət təbiətin bir hissəsi kimi meydana gəlmiş və təbiət cəmiyyətə təsir etdiyi kimi cəmiyyət də təbiətə təsir edib öz məqsədinə uyğun ikinci təbiətini yaradır. Cəmiyyətin təbiətə münasibəti hər şeydən əvvəl istehsal əsasında qurulur və münasibətlər tarixi mərhələlərlə müşayiət olunur. Ümumiyyətlə bəşər cəmiyyətinin inkişafı tarixinə *üç çevriliş* məlumdur: 1) Neolit inqilabı (əkinçiliyin meydana çıxması, təbiətdə olan hazır məhsulların mənimsənilməsindən istehsalə keçid), 2) Sənaye inqilabı (kustar əmək alətlərindən maşına keçid), 3) XX əsrin ortalarından başlayaraq hazırda davam edən elmi-texniki inqilab.

Yuxarıda göstərilən bu inqilablara müvafiq olaraq insan cəmiyyətinin təbiətə münasibətinin 4 mərhələsi müəyyən edilmişdir.

Birinci mərhələ - şüurlu insanın yaranmasından başlayır, əkinçiliyin və maldarlığın meydana gəlməsinə qədər davam edir. İnsan bu zaman özünü təbiətdən ayırmır, onu dəyişdirməyə başlayır.

İkinci mərhələdə - əkinçilik və maldarlıq istehsalın həlledici növü olur. İnsanın təbiətə dağıcı təsiri bu dövrdən başlayır.

Üçüncü mərhələ - XIX-cu əsrdə İngiltərədə sənaye inqilabının başlanması ilə müşayiət olunur. Artıq bu mərhələdən başlayaraq təbiətlə cəmiyyətin münasibətlərində dərin ziddiyyət başlayır, texniki tərəqqi insanın gücünü artırır.

XX əsrin ortalarında elmi-texniki inqilab nəticəsində təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətində - dördüncü mərhələ başlayır. Bu mərhələdə təbiət – cəmiyyət münasibətlərində böhranlı vəziyyət yaranır ki, bu da insanı öz əməllərinin gələcək nəticələri üzərində düşündürməyə məcbur edir.

Ümumiyyətlə, insanın təbiətdən ayrılması və eləcə də ona qarşı qoyulması doğru deyil, təbiətlə cəmiyyət vəhdət təşkil edir, onlar arasında daimi bir maddələr mübadiləsi gedir. Təbiətin cəmiyyətə təsiri başdan-başa kortəbii xarakter daşıyarsa, cəmiyyətin təbiətə təsiri həmişə insanların yaşayış uğrunda apardıqları öz şüurlu mübarizəsinin nəticəsidir. İnsan fəaliyyətinin miqyasının genişlənməsi ilə bərabər onun təbii mühitə təsir göstərməsində təhlükə də yaranır. Məhz buna görə də insanın özünü istehsal edən insandan qorumaq lazımdır.

İnsan təbiəti, onun füsunkar gözəlliklərini qoruyub saxlamalı və onları gələcək nəsillərə verməlidir. Göründüyü kimi, insanın təbiətə olan münasibəti yalnız istehsal sahəsi ilə məhdudlaşmış, o, həm də mənəvi – estetik münasibətlər obyektidir. Beləliklə, insanın təbiətə təsiri məhsuldar qüvvələrin səviyyəsindən, ictimai quruluşun xarakterindən, cəmiyyətin və insanların özünün inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

2. Sosial sistem və onun təsnifatı.

Sistem - dedikdə adətən öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan müəyyən bütövlük və vəhdət təşkil edən elementlər çoxluğunun müəyyən nizamı başa düşülür.

Sosial sistem isə - keyfiyyətə müəyyən sistemlərin məzmunundan ibarət olan, vahid bütövü təşkil edən sosial proses və yaxud sosial hadisələrin məcmusunu əhatə edir. Sosial sistemin bütövlüyü dedikdə hadisənin obyektiv mövcudluq forması, başqa sözlə desək, vahid bütöv kimi mövcud olması başa düşülür. Sosial hadisə və proseslərin öyrənilməsində sosiologiya tarixilik prinsipinə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, birincisi, müəyyən daxili strukturaya malik olan bütün sosial hadisə və proseslər sistem kimi nəzərdən keçirilir; ikincisi, onların fəaliyyəti və inkişaf prosesi öyrənilir, üçüncüsü; onların bir keyfiyyət halından başqasına keçməsi prosesində spesifik dəyişikliklər və qanunauyğunluqlar üzə çıxarılır. Sosial sistemin ünsürlərini insanlar təşkil edir ki, bunlar da öz fəaliyyətlərini həmin sosial mühitdə müxtəlif sosial birliklərdə birləşməklə başqa insanlarla öz qarşılıqlı əlaqələrini qapalı şəkildə həyata keçirirlər. İnsanların həmin qarşılıqlı əlaqəsində sosial mühit insana ardıcıl təsir göstərir. Nəticədə həmin birlik sistemi, keyfiyyət bütövlüyünə çevrilir. Cəmiyyət mürəkkəb sosial sistemdir. Onun əsas ünsürləri insanlar, sosial birliklər və təşkilatlardır.

Cəmiyyətə sistem yanaşma baxımından sosiologiyada yaranan nəzəriyyələrdən biri **determinist** nəzəriyyədir. Bütöv bir sistem təşkil edən cəmiyyət iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni yarım sistemlərdən ibarətdir və onların hər biri müəyyən struktura malikdir. Bu yarım sistemləri sosial sistemdən ayırmaq üçün onlar sosieta sistemlər adlandırılır. Cəmiyyətin sosieta sistemləri müəyyən iyerarxiya təşkil edirlər ki, bunlar arasında iqtisadi yarım sistem sosial, siyasi və ideoloji yarım sistemləri müəyyən edir.

İqtisadi sistem özündə iqtisadi həyatla bağlı təbiətin, cəmiyyətin və insan təfəkkürünün qarşılıqlı əlaqə və inkişafından irəli gələn prinsipləri birləşdirir. Bu prinsiplər insanların davranış qaydalarının ümumiləşmiş cəhətlərini xarakterizə edir. Cəmiyyət nə qədər yüksək inkişaf pilləsinə çatdırsa

da istehsalsız yaşayıb inkişaf edə bilməz. İstehsalsız cəmiyyət yoxdur. İstehsal prosesində insanlar təbiətlə və bir-birilə qarşılıqlı təsir halında olurlar. Bu münasibətlərdən hər biri konkret istehsal üsulunun bir-birilə qırılmaz surətdə əlaqədar olan tərəflərin – məhsuldar qüvvələri və istehsal münasibətlərini təşkil edir. Məhsuldar qüvvələr o qüvvələrdir ki, cəmiyyət bunların vasitəsilə təbiətə təsir göstərir və onu dəyişdirir. İstehsal münasibətləri insanlar arasındakı bütün başqa münasibətlərin obyektiv iqtisadi əsasıdır. İqtisadi sistem iqtisadiyyatın başlıca probleminin həllinin təşkili və idarə olunmasına görə mövcud resurslardan istifadə olunması səviyyəsinə görə, eləcə də cəmiyyət və onun üzvlərinin tələbatlarının ödənilməsinə görə bir-birindən fərqlənən iqtisadi şəraitlərin, cəhətlərin və amillərin məcmusundan ibarətdir. Məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri ictimai həyatın iqtisadi əsasıdır. Eyni zamanda onlar hər bir böyük ictimai formasıyanın müvafiq onurğa sütunudur. Onların əsasında ictimai həyatı tənzimləyən və mədəniyyətin əmələ gətirdiyi digər tələbatları ödəyən başqa təsisat və müəssisələr də yaranır.

Sosial sistemin digər yarım sistemi *siyasi* sistemdir. Siyasi sistem cəmiyyətin siyasi həyatının tarixi təkamülünün qanunauyğun nəticəsi kimi meydana çıxır və inkişaf edir. Cəmiyyətin sosial-siyasi təbiətini, ondakı siyasi münasibətləri, təsisatları, normaları və hakimiyyətin təşkili prinsiplərini hərtərəfli açıqlamağa imkan verir. Siyasi sistemə sosial sistemin elə ünsürləri daxil olur ki, onlar bir tərəfdən cəmiyyətdə siyasi idarəetmənin və sosial qrupların yanaşı mövcudluğunu təmin edir, digər tərəfdən isə öz tələbatını və mənafeyini reallaşdırmaq, ictimai iradəsini təsisatlandırmaq, ictimai həyatda öz iştirakını genişləndirmək üçün sosial qruplara şərait yaradır. İctimai inkişafın gedişində ictimai münasibətlərin və təsisatların müvafiq tiplərinin meydana gəlməsi və möhkəmlənməsi, öz növbəsində, siyasi sistemdə dəyişikliklərə, onun yeni strukturlarının, mexanizm-

lərinin və qaydalarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Nəticədə siyasi sistemin təsisatları və digər elementləri iqtisadiyyata, mədəniyyətə və ideologiyaya daha çox təsir edir, bütövlükdə sosial sistemin normal fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Sosial sistemin yarım sistemlərindən biri də *mədəni-ideoloji* sistemdir. İctimai sistemin tarixən yaranmış sosial normalar və dəyərləri onun mədəniyyətini təşkil edir. Mədəniyyət dedikdə təbiət tərəfindən verilməyən, insan fəaliyyətinin məhsulları olan bütün sərvətlər başa düşülür. Bu məhsullar həm maddi, həm də müəyyən şərtlərə cavab verən ideyalardan ibarət ola bilər.

Mədəniyyət müxtəlif sosial sistemlərə və şəxsiyyətlərə münasibətdə obyektiv amil kimi çıxış edir. Eyni zamanda insanlar onları əhatə edən sosial və mədəni sərvətləri, cəmiyyətin mədəniyyətini yaradır və dəyişirlər. Nəticədə həmin cəmiyyətin yarım sistemi olan mədəniyyət normalar və dəyərlər məcmusu kimi fəaliyyət göstərir və inkişaf edir ki, bununla bərabər insanların da norma və dəyərləri dəyişilir. Mədəniyyət müxtəlif sosial birliklərin və sistemlərin (sınıf, sosial qrup, sosial təsisat və s.) maddi, intellektual, əxlaqi, estetik tələbatları və praktiki mənafevləri nəticəsində yaranır.

Sosial sistem yuxarıda qeyd etdiyimiz yarım sistemlərin mövcudluğu üçün əsas yaradır. Onların formalaşması və fəaliyyət göstərməsi üsullarını müəyyən edir. Bu yarım sistemlərə sosial sistemin elə ünsürləri daxil olur ki, onlar bir tərəfdən cəmiyyətdə sosial qrupların, təsisatların və birliklərin yanaşı mövcudluğunu təmin edir, digər tərəfdən bu ünsürlərə ictimai həyatda öz iştirakını genişləndirmək üçün şərait yaradır. Bunlar isə öz növbəsində sosial sistemin normal fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir.

Sosial sistemi 5 istiqamətdə nəzərdən keçirmək olar:

1. Fərdi keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi kimi

2.Sosial münasibətlərin təşəkkülü və sosial qrupların yaranmasının qarşılıqlı sosial əlaqəsinin nəticəsi kimi

3.Bu və ya digər ümumi amillər əsasında birləşən insanların qarşılıqlı əlaqəsi kimi

4.Sosial sistemə daxil olan şəxsiyyətin müəyyən mövqedən öz sosial funksiyasının və rolunun yerinə yetirilməsi kimi

5.Həmin sistemə daxil olan üsürlərin davranışının xarakteri və məzmununu müəyyən edən norma və dəyərlərin məcmusu kimi.

Göründüyü kimi, birinci istiqamət fərdçilik, ikinci sosial qrup, üçüncü sosial birlik, dördüncü sosial təşkilat, beşinci sosial təsisat və mədəniyyət anlayışı ilə bağlıdır.

Sosial yarım sistemlər arasında sərhəd qoymaq şərti xarakter daşıyır. Sosial sistemin bu və ya digər meyar əsasında ayrılması sosioloji tədqiqatın vəzifəsi ilə müəyyən edilir. Eyni sosial sistem eyni dərəcədə həm sosial qrup, həm sosial təsisat, həm də sosial təşkilat ola bilər.

Sosiologiyada cəmiyyətə determinist yanaşma *funksional yanaşma* ilə tamamlanır. Funksional nəzəriyyəyə görə cəmiyyətin yarım sistemləri arasında təkcə məqsədli əlaqələr deyil, funksional asılılıq vardır. Bu ideyanın əsasını ingilis sosioloqu Q.Spenser (1820-1903) və amerikalı sosioloqlar A.Radklif-Braun, R.Merton, T.Parsons qoymuşlar. Funksional yanaşmanın əsas prinsipləri nədən ibarətdir: onlar da cəmiyyətə bütöv bir sistem kimi baxaraq, onun yarım sistemlərinin olduğunu qeyd edirlər (iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və s.). Ancaq bu yarım sistemlərin hər biri müəyyən konkret funksiya yerinə yetirir. Bu funksiyalar hər hansı bir tələbatı ödəyərək cəmiyyətin davamlılığını təmin edir.

T.Parsons cəmiyyətin bütöv sisteminin mövcudluğunun təminatının əsas funksional tələbatının izahını belə göstərir: 1) uyğunlaşma; 2) istiqamətləndirmə; 3) birləşmə; 4)təkrar istehsal.

Bu funksiyalar da öz növbəsində yarım sistemlərin (uyğunlaşma iqtisadi yarım sistemin, istiqamətləndirmə siyasi yarım sistemin, birləşmə hüquq və adət-ənənələrin, təkrar istehsal işə dinin, sosiallaşmanın, ailə və təhsilin) təminatçısı rolunu oynayır. Determinist və funksional nəzəriyyələrin fərqi ondadır ki, determinist yanaşmaya görə bir (iqtisadi) yarım sistem əsas götürülür, funksionalizmə isə əksinə hər bir yarım sistemin funksiyaları cəmiyyət üçün eyni dərəcədə vacib hesab edilir.

Sosial qrup - sosial cəhətcə əhəmiyyətli əlamətlərin və ümumiliyin əsasında yaranan insanların birliyidir. Sosial qruplar birinci növbədə onun üzvlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin üsulu ilə səciyyələnir. İndiyə qədər qrup problemlərinin gözdən keçirilməsi gedişində onları böyük və kiçik qruplara bölürlər. Kiçik qruplar - 30 nəfər üzvü olan, dostluq əlaqələri vasitəsilə əlaqələndirilən, şəxsi əlaqələrə üstünlük verən və üzvlər arasında münasibətlərin tənzimlənməsində qeyri-formal təşkilatların olması ilə səciyyələnir. Böyük qrupun dəqiq tərfi yoxdur. Ümumiyyətlə, elə qruplar böyük qrup adlandırılır ki, onun bütün üzvləri bir-birini şəxsən tanımır (kütləvi birliklər, sinif, dini, etnik və digər qruplar).

Qruplar həm də ilkin və əlavə qruplara bölünür. İlkin qruplar kiçik qrupların xüsusi növüdür. Əlavə qruplar müəyyən məqsədlərin reallaşdırılması üçün təşkil olunmuş, əsas etibarilə vasitəli predmet münasibətləri əhəmiyyətə malik olduğu və ya üstünlük təşkil etdiyi müxtəlif qruplardır.

Bundan əlavə qeyri-formal və formal qruplar da mövcuddur. Sosial qruplar olduqca müxtəlif olduğundan bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və bununla belə birgə yaşayış formalarını əhatə edir. Sosiologiyanın vəzifəsi isə bu birgə yaşayış formalarının təsnif edilməsindən, onların tərkib elementlərinin, quruluşunun və onlarda baş verən proseslərin təsvir edilməsindən ibarətdir.

Sosial birliklərin – (şəhər, kənd, əmək kollektivi) xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sosial sistemlər məhz onların əsasında yaranır. Sosial birliklər həyat şəraitinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan insanların məcmusudur (iqtisadi, sosial,peşə hazırlığı, mənafe və tələbatlar). Sosial birliklərin əsasən üç növünü ayırmaq olar:

1. Davamlılıq dərəcəsinə görə – qısa müddətli, orta, uzunmüddətli. Qısa müddətli birliklərə məsələn, teatr tamaşaçıları, qatarda gedən sənişin, turist qrupu və s. aid etmək olar. Orta dayanıqlı birliklərə isə zavod və ya fabrikin işçiləri, məktəblilər,tələbələr aiddir. Milləti, sinfi isə uzunmüddətli birliklərə aid edirik.

2. Ölçüsünə görə isə birlikləri 3 qrupa ayırmaq olar – böyük sosial birliklər (millət, sinif, sosial təbəqə, ixtisaslaşmış birlik və s.); orta sosial birliklər (hər hansı əraziyə görə bölgü); kiçik sosial birliklər (ailə, mağaza işçiləri,pilot qrupu və s.).

3. Tərkibinə görə isə sosial birlikləri 5 qrupa ayırmaq olar:

- Sosial-iqtisadi (kasta, sinif);
- Sosial-etnik (qəbilə, tayfa, xalq, millət) ;
- Sosial-demoqrafik (gənc, qoca, kişi, qadın və s.)
- Sosial-peşə (müəllim, həkim, mühəndis);
- Sosial-ərazi (şəhər, kənd əhalisi və s.)

Sosial təşkilatlar – təşkilat müəyyən ictimai funksiyaları yerinə yetirən institut kimi formalaşan sosial birlikdir. Təşkilat müəyyən sosial qrupları özündə birləşdirərək fəaliyyətin məqsədlərini, istiqamətini təşkil edir və ona nəzarət edir. Cəmiyyətin sosial təşkilatı müəyyən iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji məqsədlərə çatmaq üçün yaradılır. Sosial təşkilatın üsurlərinə sosial mövqelər sistemi və rolları, norma və dəyərlər daxildir. Sosial təşkilatların xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl onların müəyyən iyerarxiyaya malik olmasıdır. Bundan başqa təşkilatlar müəyyən məqsədli sistemlərdir. Onlar cəmiyyət tərəfindən hər hansı bir xüsusi vəzi-

fəni yerinə yetirmək üçün yaradılır. Təşkilatın məqsədi həm kənarından verilə bilər, həm də onun daxilində işləyə bilər. Sosioloqlar formal və qeyri-formal təşkilatları bir-birindən ayırırlar. Qəti şəkildə müəyyənləşdirilmiş bütün sosial rollardan, formal təsisatlardan, formal sanksiyalar sistemindən, bir sözlə, hüquqi yolla müəyyənləşdirilmiş göstəriş və kodekslərin formalaşdırılmış sistemindən yaranan birlik formal təşkilatdır. Qeyri-formal təşkilat dedikdə isə biz gündəlik qarşılıqlı əlaqələrin gedişində spontan surətdə meydana çıxan sosial rollar, qeyri-formal təsisatlar və qeyri-formal sanksiyalar başa düşürük.

Sosial təsisatlar – Cəmiyyətin sosial təşkili çərçivəsində sosial əlaqə və münasibətlərin müəyyən davamlılığını təmin edən spesifik birlik sahələri sosial təsisat adlanır. Onlar həm xarici-formal struktur nöqtəyi-nəzərdən, həm də daxili fəaliyyətinə görə xarakterizə oluna bilər.

3. Sosial sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi.

Dünyada heç bir insan yalnız deyil, onun ətraf mühitlə geniş əlaqəsi vardır. Lakin insanın davranışının elmi izahı baxımından bizi insanın digər insanlarla olan əlaqə və münasibətləri maraqlandırır. Bu əlaqələr insanların praktiki fəaliyyətində onların öz aralarında yaranan sosial əlaqələridir. Sosial əlaqələr iqtisadi, siyasi, sosial, rəqib, dost, şəxsi və qeyri-şəxsi vəziyyətlərdə ola bilər. Sosial əlaqələr cəmiyyət şəklində formalaşmış olan insan kütlələrinin müəyyən bir xüsusiyyətləridir. Sosial əlaqələri ictimai həyatın xaricində təsəvvür etmək mümkün deyildir. Deməli, sosial əlaqələr yalnız cəmiyyəti təşkil edən ayrı-ayrı insan qruplarında mümkün ola bilər. Sosial əlaqələr fərdlərin və qrupların bir-biri ilə əlaqəli olmalarını təmin edən çox mühüm bir məvhumdur. Sosial əlaqələr isə bir-birilə bağlı olan insanların bir-birindən xəbərdar olmalarını tələb edir. Sosial əlaqələr daxil olan tərəflərin qarşılıqlı olaraq bir-birindən

xəbərdar olmaları bir halda sevgi və iş birliyinə, digər halda düşmənçilik və qarşıdurma duyğularına əsaslanır. Düşmənçilik və qarşıdurmanın sosial həyat üçün xoşagəlməz şərait yaratmalarına baxmayaraq, yenə də sosial əlaqələr hesab olunur.

Sosial əlaqə və münasibətlərin mürəkkəblik dərəcəsi cəmiyyət və qrupların mürəkkəbliyindən asılıdır. Sosial əlaqələr birləşdirici və ayırıcı xüsusiyyətlərlə səciyyələnə bilər. Bir əlaqənin sosial əlaqə ola bilməsi üçün aşağıdakı keyfiyyətlər tələb olunur:

- ən azı iki adamın olması;
- əlaqədə olanlar bir-birindən xəbərdar olmalıdır;
- əlaqənin mənalı olması tələb olunur;
- əlaqənin müəyyən bir müddət davam etməsi tələb olunur.

Sosial əlaqə bir adamın və ya qrupun özündən xaricdə fərd və ya qrupların müxtəlif davranış formalarını və arzularını nəzərə alaraq təzahür etdirdiyi əlaqəyə əsaslanan qarşılıqlı təsirdir. Qısa və ümumi şəkildə desək sosial əlaqə, insan qruplarını yaranan fərdlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdir. Sosial həyatda təzahür edən əlaqələrin müxtəlif növləri vardır. Bu əlaqə növləri insanların bir-birinə yaxınlaşması və uzaqlaşması nəticəsində meydana çıxır. İctimai həyatda müşahidə edilən sosial əlaqə növlərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

Əməkdaşlıq - rəqabət - münafişə - razılıq.

Əməkdaşlıq – iki və ya daha artıq insanın və qrupların ümumi bir məqsədi həyata keçirmək üçün maddi qüvvələrini, enerjilərini, birliklərini birləşdirəcək hərəkət etmələri kimi başa düşülür. Əməkdaşlıq ümumi bir məqsədə doğru yönəlmiş birgə işə əsaslanan sosial əlaqə formasıdır.

Rəqabət – insanların və ya cəmiyyətin bütün qüvvələrini fəallaşdıraraq, onlara bir-birindən daha üstün müvəffəqiyyətlər əldə etmək üçün onların mövcud qüvvə və imkan-

larının inkişafına səbəb olan müsbət bir sosial əlaqə formasıdır.

Münafişə – tərəflərin bir-birinə zərər vermək istəyindən doğan bir prosesdir. Münafişə iki və daha çox insanın ya da qrupun bir-birini rədd etmələrini ifadə edən bir əlaqə formasıdır. Bu əlaqənin ən ibtidai və amansız forması müharibədir. Münafişə sosiologiyanın əsas məsələlərindən biridir. Sosiologiya münafişələrin yaranma səbəblərini, onun həll edilməsi yollarını, sosial həyata təsirini öyrənir. İqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdə yaranan ziddiyyətlər vaxtında həll edilmədikdə münafişələr baş verir. K.Marksa görə münafişələr siniflərarası mübarizənin kəskinləşməsi nəticəsində baş verir. R.Dorendorf isə sosial münafişənin sosial qruplar arasına baş verdiyini irəli sürür. Onun fikrinə görə belə münafişələrin islahatlar yolu ilə aradan qaldırılması mümkündür. Milli-etnik zəmində yaranan münafişələr də geniş yayılmışdır. Təcavüzkar separatçılıq zəmində baş verən münafişə cəmiyyət üçün daha təhlükəlidir. Onun qarşısının vaxtında alınması sabitliyin yaranmasının əsas şərtlərindən biridir.

Razılıq – əməkdaşlıq və münafişədən fərqlənən əlaqə növüdür. Burada tərəflər arasında minimum ümumi fəaliyyətin yaranması vacibdir. Razılıq iki və ya daha çox insanın və ya qrupun aralarında ola biləcək münafişələrin qarşısını almaq və ya zəiflətmək, ya da yox etmək üçün insanların bir-birinə təsir etməsi ilə səciyyələnən sosial əlaqə formasıdır.

Sosial qarşılıqlı əlaqələr dedikdə isə sosial fəaliyyət vasitəsilə həyata keçirilən ictimai həyatın müxtəlif sferaları, hadisə və prosesləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr təsəvvür edilir. Sosial qarşılıqlı əlaqə həm qapalı obyektlər arasında (xarici qarşılıqlı əlaqə), həm də ayrıca obyektin və onun ünsürləri arasında (daxili qarşılıqlı əlaqə) ola bilər. Sosial qarşılıqlı əlaqə obyektiv və subyektiv tərəflərə malikdir. Qarşılıqlı əlaqənin obyektiv tərəfini ayrı-ayrı adamlardan

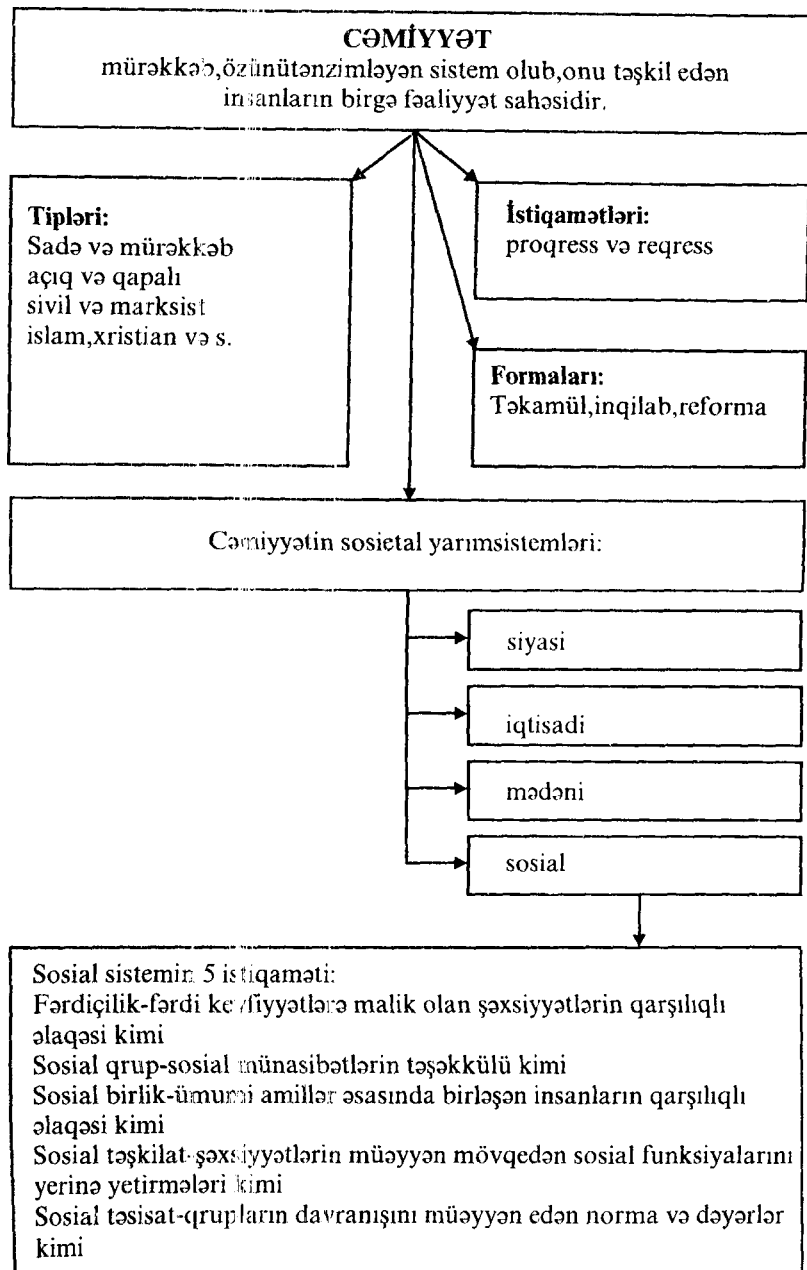
asılı olmayan, lakin qarşılıqlı əlaqənin məzmununu və xarakterini əlaqələndirən və ona nəzarət edən əlaqə təşkil edir. Qarşılıqlı sosial əlaqənin subyektiv tərəfi dedikdə insanların müvafiq davranışının qarşılıqlı gözləmələrinə əsaslanan və onların bir-birinə olan şüurlu münasibəti başa düşülür. Bu bir qayda olaraq, müəyyən zaman ərzində konkret sosial birliklərdə cəmləşən şəxsiyyətlərarası münasibətlərdir.

Qarşılıqlı əlaqə adətən yeni sosial münasibətlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Sosial münasibətləri fərdlər və sosial qruplar arasında nisbi sabitlik və müstəqillik əlaqəsi kimi təsəvvür etmək olar. Fərdlərin və ya sosial qrupların bir-birinə qarşı yerinə yetirməli olduqları vəzifələri, borcları və ya müəyyənləşdirilmiş funksiyalar məcmusunu əhatə edən müəyyən sabit sistemi sosial münasibətlər adlandırmaq olar. Deməli sosial münasibətlər sosial sistemlərin çox geniş dairəsini əhatə edir. Sosial münasibətlər ictimai münasibətlərdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. İctimai münasibətlər daha geniş anlayışdır. M.Əfəndiyev, A.Şirinov «Sosiologiyanın nəzəri problemləri» kitabında yazmışlar: İctimai münasibətlər sosial qruplar, siniflər və millətlər arasında, eləcə də iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni həyatları və fəaliyyətləri prosesində onların daxilində yaranan çoxcəhətli əlaqələri əks etdirir. Sosial münasibətlər ictimai münasibətlərin tərkib hissəsinə daxildir.

Bundan başqa hər bir sosial qrup bir sıra inandırma, göstəriş və qadağa üsulları, məcburiyyət və fiziki zorakılığa qədər təzyiq sistemlərini tanımaq, hörmət etmək, irəli çəkmək, mükafatlandırmaq üsulları işləyib hazırlayır. Bunun hesabına fərdlərin, yarımqrupların davranışı qəbul olunmuş hərəkət etalonu və dəyər meyarları ilə uyğunlaşdırılır. Bu sistem sosial nəzarət sistemi adlanır. Sosial nəzarət sisteminin elementləri adətlər, vərdislər və sanksiyalar sistemindən ibarətdir. Sosial nəzarət sistemi vasitəsilə cəmiyyətin sosial münasibətləri tənzimlənir.

Ədəbiyyat

1. Sosiologiya, Bakı, dərslik, 1994.
2. M.Əfəndiyev, A.Şirinov. Sosiologiyanın nəzəri əsasları. Bakı, 2001.
3. F. Vahidov, T. Ağayev Sosiologiya, Bakı, 2005.
4. Л.М.Куликов, Основы социологии и политологии, Москва, 1999.
5. А.А.Радугин, К.А.Радугин Социология (курс лекций) Москва 2000.
6. И.Г.Широков Социология (конспект лекций) Москва, 2000.
7. Z.T.Qolenkova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. Ümumi sosiologiya, Bakı, 2007.
8. M.Əfəndiyev. Sosiologiya, dərslik, B. 2009.

MÖVZU № 4 ŞƏXSİYYƏTİN SOSIOLOGİYASI

PLAN:

1. Şəxsiyyət anlayışı, cəmiyyət və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətləri.
2. Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi.
3. Şəxsiyyətin sosial fəaliyyət və davranışının mexanizmləri.
4. Şəxsiyyət haqqında sosioloji konsepsiyalar.

1. Şəxsiyyət anlayışı, cəmiyyət və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətləri.

Cəmiyyət insanlar və insan topluları arasında baş verən hadisə və proseslər kompleksidir. Bu hadisə və prosesləri, həmçinin onların əsasını təşkil edən sosial əlaqə və asılılıqları üzə çıxarmaq və təsvir etmək üçün insanın mahiyyətini, bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərən adamların xüsusiyyətlərini öyrənmək, şəxsiyyətin sosioloji mahiyyətini və onun strukturunu müəyyən etmək lazımdır.

Şəxsiyyət problemi hələ çox qədim dövrlərdən mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmişdir. İnsanın mənəvi siması, sosial varlığı və məsuliyyəti kimi çox mühüm məsələlər müxtəlif mövqələrdən araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Yüz illər boyu bəşəriyyətin gözəl və dərin zəka sahibləri insanların mahiyyətinə dair çox maraqlı mülahizələr yürütmüşlər. Hələ 2500 il bundan əvvəl Afina küçələrini fənərlə gəzən Dioqen belə demişdir: «İnsan axtarıram». Halbuki küçələr qoca, cavan, qadın, kişi, tacir, matros və s. insanlarla dolu idi. Dioqen isə onların içərisində müəyyən mövqeyə malik olan, peşəsi, sənəti ilə fərqlənən insan – şəxsiyyət – axtarırdı.

Şəxsiyyət nədir?, İnsan nə deməkdir? - bu, sadə suala fəlsəfə, antropologiya, psixologiya, sosiologiya, politologiya və s. elmlər cavab verməyə çalışır.

İnsan problemi ilə əlaqədar olaraq, *insan – fərd – şəxsiyyət* anlayışlarının təhlili, bu anlayışların ümumi cəhətlərinin və fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, insan son dərəcə mürəkkəb varlıqdır, o, təbiətin törəməsi, onun yüksək məhsuludur. İnsan cəmiyyətdə yaşayır və burada digər adamlarla müxtəlif sosial əlaqələrlə – iqtisadi, ideoloji, siyasi münasibətlərlə bağlanır. Buna görə də insan həm bioloji amillərin, həm də sosial amillərin daşıyıcısı rolunu oynayır. Deməli insan eyni zamanda həm təbiətlə, həm də cəmiyyətlə təmasdadır. Bu qarşılıqlı münasibət prosesində insan eyni zamanda təbiət və cəmiyyət tərəfindən tərbiyə edilir. Təbiətin insanda yaratdığı tərəflərin məcmusu insanın bioloji cəhəti, cəmiyyətin insanda tərbiyə etdiyi tərəflərin məcmusu isə insanın sosial cəhəti adlanır.

İnsan – fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsən keçən və həyatda əldə edilənləri bir vəhdət halında özündə birləşdirən canlı varlıqdır. İnsan anlayışı sosial və bioloji xarakterləri ehtiva edir, lakin bu halda bioloji cəhət sosial amillər tərəfindən insanlaşdırılaraq müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. (İnsan – əmək alətləri hazırlayan biososial varlıqdır. Bu tərif nəinki insanın bütün heyvanlardan olan fərqlərini ifadə edir, həm də onun sosial mahiyyətini açmağa imkan yaradır).

Fərd – insan nəslinin, özünəməxsus ümumi və spesifik cəhətlərini özündə birləşdirən ayrıca nümayəndəsidir. Deməli, fərd cəmiyyəti və ya sosial qrupu təşkil edən nümayəndələrdən biri kimi özünü göstərir. Fərd dedikdə, ayrıca bir insan nəzərdə tutulur. Onun ümumi cəhətləri ilə yanaşı fərdi cəhətləri də vardır. Ayrıca bir insan xüsusi bir fərddir və onun bu xüsusiyyəti onu fərd edir. Fərddə genetik irsiyyət

amilləri üstün yer tutur. Şəxsiyyətin təşəkkülündə isə sosial amillər əsas yer tutur. Xüsusilə mənəvi amillər şəxsiyyətin formalaşmasına güclü təsir edir. İnsan konkret fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Şəxsiyyət fərdin sosial mahiyyətini əks etdirir.

Şəxsiyyət – anlayışı biososial varlıq olan insanın ancaq sosial tərəfini ifadə edir və onda olan sosial tərəfin inkişaf dərəcəsini göstərir. Şəxsiyyət anlayışı qədim yunan teatrlarında maska mənasını daşıyırdı. Başqa sözlə, aktyorların geydiyi maska real həyatdakı bu və ya digər insan tipini təsvir edirdi. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, şəxsiyyət anlayışı adamların simasında və davranışında sosial əhəmiyyətli xüsusi cəhətlərin səciyyələndirilməsi tələbi kimi meydana gəlmişdir. Tarixi təcrübə göstərir ki, insanın özünü dərk etməsi mürəkkəb məsələdir. Bu məsələnin həlli yalnız insanın yaşadığı və özünü təsdiq etdiyi xarici aləmi, dünyanı dərk etmək zəminində mümkündür. Şəxsiyyət məhz, sosial mühitdə ictimai-siyasi ideallara yiyələnir, cəmiyyət, dövlət və digər təsisatlar barədə təsəvvürə malik olur, fəaliyyəti və davranış normaları formalaşır. Deməli, cəmiyyət və şəxsiyyət bütöv bir fenomendir. Şəxsiyyət müstəqil, sosial fəal olan insandır. Şəxsiyyətin başlıca cəhəti onun sosial fəaliyyətidir.

Şəxsiyyət – *yüksək zəkallığı, öz hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqəti və başda yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən insandır.*

Şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətləri özünüdərk etmə, sosial əhəmiyyətli fəaliyyət, məqsəduyğun pozitiv siyasi davranış, cəmiyyətə münasibətdə nisbi müstəqilliyə malik olmaq, məsuliyyət hissi, əxlaqi tələbkarlıq, ləyaqətli ünsiyyət, yüksək mədəni səviyyə və sairədir. İnsan anadan fərd kimi doğulur, şəxsiyyət kimi isə sonralar formalaşır. Əgər insan və fərd anlayışları bütün insanları birləşdirsə, şəxsiyyət onları bir-birindən fərqləndirir, ayırır.

Sosioloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin sosial sistem kimi tədqiqi təsadüfə deyildir. Axı insan nəinki hər hansı sosial sistemin ünsürüdür, eləcə də onun özü mürəkkəb, ziddiyyətli və çoxcəhətli struktura malikdir. Şəxsiyyət fərdlərdə sosial əhəmiyyətli cəhətləri və sosial münasibətlərin təmərküzləşməsinə ifadə edir. Şəxsiyyətin sosial siması cəmiyyətin sosial münasibətləri ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində formalaşır. Cəmiyyət fərdlərin sosial birliyi əsasında yaranır. Hər bir fərdin şəxsi, emosional, sosial, mənəvi və siyasi həyatı vardır. M.Meyo, R.Bleyk, K.Adçers uzunmüddətli eksperimentdən sonra belə fikir irəli sürürlər ki, insanların sosiallaşmasında kiçik qruplar arasında sosial münasibətlər mühüm rol oynayır. Fərdlər kiçik sosial qruplar vasitəsilə sosiallaşdıqda insani münasibətlər ön plana keçir. Amerika sosioloqu F.Uayta görə indiyə qədərki klassik nəzəriyyə üç səhvə yol vermişdir: hər bir insan təcrid olunmuş halda götürülmüşdür; yalnız iqtisadi stimula nəzərə alınmışdır; insan səmərəli heyvan hesab edilmişdir. O, 1981-ci ildə yazdığı «Cəmiyyət küçənin dibindən başlayır» əsərində göstərir ki, insani münasibətlərin qaydaya salınması üçün əxlaqi məsələlər ön plana çəkilmişdir.

Bununla yanaşı şəxsiyyətin sosiologiyasında şəxsiyyətlərin tarixi tipləri, müxtəlif dövrlərdə insan ilə cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hər bir konkret dövrdə şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri müxtəlif olmuş, tarixi tərəqqi gedişində daha da təkmilləşmişdir.

Şəxsiyyət sosiogen elementlərin ilk növbədə əxlaqın, mədəniyyətin təsiri ilə sosiallaşır. İnsanların bütün fəaliyyət formaları iqtisadi, hüquq, siyasi, elm, ideologiya, əxlaq, din, mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Buna görə də hər bir cəmiyyət öz mədəniyyət tipinə uyğun şəxsiyyət tipi formalaşdırır. Qədim Yunanıstanda fiziki, zehni, əxlaqi xüsusiyyətləri harmonik

şəkildə birləşdirən şəxsiyyət, Sparta və Prussiyada döyüşçü, Çində təvazökar şəxsiyyət tipini yaratmışlar.

Fransız psixoloqu Lebon ABŞ-da şəxsiyyət tipinin formalaşması və xarakteri haqqında yazmışdır: Heç bir xalqda olmayan müstəsna idarə gücü, tükənməz enerji, çox böyük təşəbbüskarlıq, adama yovuşmaqlığa gətirib çıxaran özünü idarəetmə qabiliyyəti, qüdrətli fəallıq, çox davamlı, dini hisslər, çoxsahəli əxlaq, nəhayət mənəvi borc haqqında çox təmiz təsəvvür.

2. Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi.

Cəmiyyətdə qərarlaşmış sosial normaların, mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi zəminində şəxsiyyətin sosial keyfiyyətlərinin formalaşması və onun ictimai həyata qoşulması **sosiallaşma** adlanır. Sosiallaşma insanın bioloji varlıqdan sosial varlığa çevrilməsini izah edir. Bu isə öz növbəsində kənardan olan kömək vasitəsilə baş verir.

Ayrıca bir fərdin sosial birliyə və onun vasitəsilə cəmiyyətə qoşulması prosesi isə sosiologiyada şəxsiyyətin sosiallaşması adlanır. Sosiallaşma prosesi fərdin və ictimai mühitin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsirinin təbiətini dərk etməyə imkan yaradır. İnsanların kortəbii şəkildə mövcud dəyərləri, normaları mənimsəməsi və onlara adekvat olaraq davranış forması qəbul etməsi həmin qaydaların sükunət halını möhkəmləndirir. Lakin fərdin ictimai normaları mənimsəməsi prosesində tənqidi münasibət ünsürləri olduqda, həmin normaların təcridən təkmilləşdirilməsi, beləliklə də sosial qaydaların dinamikliyi təmin edilmiş olur.

Sosiallaşma prosesində üç ünsür müşahidə edilir: birincisi, şəxsiyyətin mövcud olan sosial normaları, dəyərləri, mədəniyyəti qəbul etməsidir; ikincisi, şəxsiyyətin öz baxışlarını, dəyərlər sistemini, sosial tələbatlarını formalaşdırması;

üçüncüsü, mənimsənilən dəyərlər və formalaşmış baxışlar, təlabatlar əsasında fərdin ictimai həyata qovuşmasıdır. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında onun cəmiyyətdə tutduğu sosial statusu başlıca rol oynayır. Hər bir şəxsiyyət cəmiyyətdə bir neçə statusa malik ola bilər. Sosial statuslar şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsir göstərir.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında iki faza fərqləndirilir: sosial adaptasiya və sosial keyfiyyətlərin formalaşması. Birinci fazada fərdin onu əhatə edən mühitə, sosial əlaqə və münasibətlərə, daxil olduğu mühitdə özünün sosial roluna uyğunlaşması baş verir. İkinci fazada isə mənimsənilən norma və dəyərlər şəxsiyyətin fəaliyyətinin, davranışının daxili motivinə çevrilir, xarici mühitin təsiri ilə fərdin daxili inamı və psixoloji yönünün qarşılışması sayəsində onun sosial keyfiyyətləri formalaşır.

Müasir sosiallaşma nəzəriyyəsinin kökləri 19-cu əsr fransız sosioloqu Q.Tardin əsərlərinə gedib çıxır. O, ilk dəfə olaraq sosial təsir və qarşılıqlı təsir vasitəsilə sosial normaların yayılması prosesini izah etməyə cəhd göstərmişdir.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında sosial - mənəvi keyfiyyətlər, xüsusilə mənilik şüuru, sərvətlərə yiyələnmə, məsuliyyətin dərk edilməsi mühüm yer tutur. Şəxsiyyət sosial proseslərin fəal daşıyıcısı olub, cəmiyyətə təsir edir, onu təkmilləşdirməyə, nöqsanlarını aradan qaldırmağa çalışır. İnsan şəxsiyyət səviyyəsində sosial varlığa çevrilir. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında inam, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq mühüm rol oynayır.

Sosiologiya ilk növbədə şəxsiyyətin təhlilində oxşar sosial keyfiyyətlərə malik olan insan birliklərinin öyrənilməsinə diqqət yetirir. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında sosial birliklər mühüm rol oynayaraq, cəmiyyət ilə şəxsiyyət arasında əlaqə yaradılması vasitəsi kimi çıxış edir. Şəxsiyyət sosial birliyin üzvü kimi mədəni, əxlaqi, siyasi, sosial normaları qəbul edərək, fəal ictimai qüvvə kimi sosial həyatın yaradı-

cısına çevrilir. Şəxsiyyət bir neçə sosial birliyin üzvü kimi iştirak etdikdə onun cəmiyyətin bütün sferalarına fəal təsir edici, yaradıcı qüvvəsi artır. Sosiologiya bu və ya digər konkret tarixi-şəraitdə fəaliyyət göstərən şəxsiyyətləri daha dərinədən öyrənmək üçün onları daxil olduqları sosial birliklərin tərkibində götürür, bununla əlaqədar olaraq sosioloji fikirdə şəxsiyyətin müəyyən sosial tiplərə bölünməsi mühüm yer tutur. Belə bölgünün əsasında müxtəlif şəxsiyyətlərdə onların sosial birliklər üzrə fəaliyyətində rast gəlinən ümumi xarakterli və təkrar olunan sosial əlamətlər durur. Bunlar aşağıdakılardır: fəaliyyətin sosial məqsədi, şəxsiyyətin sosial həyatda statusu və oynadığı rol; öz fəaliyyətində əldə rəhbər tutduğu normalar və sərvətlər; yerinə yetirdiyi işlər sistemi; malik olduğu biliklər sistemi; malik olduğu biliklərin səviyyəsi; sosial – psixoloji xüsusiyyətlər və fəallıq dərəcəsi.

Sosiallaşma prosesi müəyyən mərhələlərdən ibarətdir: uşaqlıq, gənclik, cavanlıq, qocalıq. Deməli, sosiallaşma uşaqlıq dövründən başlayaraq, qocalıq çağlarına qədər insanın bütün həyatı boyu davam edir. İnsanın ilk sosiallaşma mərhələsi ailə ilə bağlıdır. Ailə şəxsiyyətin fəaliyyətini motivləşdirir, onu gələcək həyata hazırlayır. Sonra təhsil sistemi, əmək kollektivi, dostlar, tanışlar, qonşular, müxtəlif informasiya vasitələri və sairə mühüm rol oynayır. İlk sosiallaşma mərhələsi şəxsiyyətarası, sonrakı mərhələ isə sosial əlaqə sferasında baş verir.

Sosiallaşma prosesində insanlar müxtəlif statuslara yiyələnirlər və onlara uyğun olaraq da müəyyən rolları ifa edirlər. Statuslar şəxsi və sosial olaraq iki yerə bölünür. Sosial status da öz növbəsində iki yerə ayrılır: doğulanda verilən status (cinsi, dini, nəsilə verilən titul və s.), sonradan əldə olunan status (təhsil, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və s.) Şəxsi status isə şəxsiyyətin kiçik qrupda tutduğu vəzifəsi və ətrafındakıların ona verdiyi qiymətdir (müəllim – ciddi adam, xeyirxah, işgüzar və s.).

Rol nisbətən sabit və daxili bağlılığı olan hərəkətlər sistemidir. Başqa sözlə əgər status insanın cəmiyyətdəki mövqeyidirsə, rol o mövqeyin funksiyalarıdır. Bu funksiyalar hər bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalar əsasında yaranılır və müəyyən qanun və qərarlarda öz əksini tapır.

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən təsisatlar isə bunlardır:

İqtisadi təsisatlar – istehsal və bölgü, maliyyə sistemi, əmək fəaliyyəti və onun təşkili;

Siyasi təsisatlar – qanunverici, icraedici orqan, məhkəmə hakimiyyəti, siyasi partiyalar;

Tərbiyəvi və mədəni təsisatlar – ailə, məktəb, elm və incəsənət;

Sosial təsisatlar – yerli cəmiyyətlər, şirkətlər, klublar, qrup üzvləri;

Dini təsisatlar – Məşhur sosioloq P.Sorokinə görə, müasir insanın dinsiz yaşaması mümkün deyildir. Din təkamül yolu ilə dəyişir. Dindarlar müasir texnikadan istifadə edirlər, onların fəaliyyət formaları, geyimləri, bilik səviyyələri dəyişir. İnsan yeni və yüksək enerji fəaliyyəti ilə dünya üzərində çarlıq edir. Z.Freyd isə belə yazmışdı: «Allah nə qədər qüdrətli və güclüdürsə insan o qədər gücsüz sayılır». Z.Freydə görə insan dərk edəndə ki, öz qüvvəsindən başqa heç qüvvə yoxdur, o zamanlar güclü bir atlanta çevrilir. Lakin avtoritar dinin əsas elementi insanın allah qarşısında bütün təslim olmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin sosiallaşması onun şəxsi keyfiyyətlərinin sosial mühitdə əriyib itməsi, nisbi müstəqilliyinin aradan qaldırılması demək deyildir, əksinə şəxsiyyət sosial sistemə nə qədər və hərtərəfli qovuşursa, o özünəməxsus keyfiyyətlərini inkişaf və təzahür etdirmək üçün daha çox imkanlar əldə edir. Sosiologiya bunu əsas götürür ki, insan fəal ictimai qüvvədir, o həm ayrılıqda öz fərdi həyatının, həm də bütövlükdə sosial həyatın yaradıcı-

sıdır. Sonuncu səpki sosiallaşmış şəxsiyyətdə o müxtəlif sosial sistemlərə, birliklərə daxil olduqda, başqaları ilə qarşılıqlı təsir prosesində daha parlaq şəkildə üzə çıxır.

Odur ki, şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin birtərəfli bəsit şəkildə getdiyini anlamaq səhv olardı. Əslində bu, sosial sistem ilə şəxsiyyətin sosial qarşılıqlı təsiri prosesi kimi çıxış edir: yəni bir tərəfdən sosial sistem şəxsiyyətə təsir edərək onu sosiallaşdırırsa, digər tərəfdən sosial həyata qovuşmaqda olan şəxsiyyət ona sadəcə olaraq uyğunlaşmır, sosial sisteminə müəyyən dəyişdirici təsir göstərir.

Sosiologiya şəxsiyyətin sosiallaşması gedişini araşdırarkən bu prosesdə işarələr sisteminin mühüm rolunu qeyd edir. Məsələn bundadır ki, sosiallaşma gedişində başqa şəxslərlə sıx qarşılıqlı təsirdə və təmasda olan bu və ya digər fərd sanki güzgüyə baxmış kimi öz hərəkətlərinə və davranışına müəyyən düzəlişlər edir. İşarələr sistemi (nitq, hərəkət nümunələri və s.) hər bir sosial birlik formasının ona daxil olan insanların birgə fəaliyyətinin təşkilində, fərdlərin sosial hərəkətlərinin idarə olunmasında mühüm vasitə rolunu oynayır. Belə ki, hər bir fərd müəyyən sosial birliyə daxil olduqda burada qəbul edilmiş olan işarələr sistemini mənimsəyir və öz fəaliyyətində onlardan istifadə edir.

3.Şəxsiyyətin sosial fəaliyyəti və davranışının mexanizmləri.

Şəxsiyyətin sosial fəaliyyəti, onun cəmiyyətdə tutduğu sosial roluna görə müəyyən edilir. Sosial rol cəmiyyətdə şəxsiyyətin sosial mövqeyini əks etdirir. Şəxsiyyətin fəaliyyətini müəyyən edən amillərdən biri də sosial normalardır. Sosial normalar fəaliyyətin əsas istiqamətini, yönümünü müəyyən edir. Sosial normalar sosial sərvətlərə əsaslanır. Elmi biliklər və şüur səviyyəsi ilə zənginləşən sərvətlər sosial qrupların, fərdlərin fəaliyyətini zənginləşdirir. Sosial sərvətin köməyi ilə insan fəaliyyət prosesində həyatın mənasını dərk

edir. Həyatın mənasını dərk etmək şəxsiyyətin özünə nəzarətini gücləndirir. Fəaliyyət prosesində yol verdiyi nöqsanları aradan qaldırır, özünü təkmilləşdirir. Fəaliyyətin bu prosesində özünütəhlil, özünütərbiyə başlıca yer tutur. Sosiologiyada şəxsiyyətin sosial fəaliyyəti və davranış mexanizmlərinin aşkar edilməsi mərkəzi yerlərdən birini tutur. Qeyd etdiyimiz kimi şəxsiyyət sosial varlıqdır, o özünün praktiki fəaliyyətini bir tərəfdən ətraf dünyanın obyektiv qanunauyğunluqlarını, digər tərəfdən isə öz daxili mövcudluğu və inkişafı qanunauyğunluqlarını dərk etmək əsasında qurur. Bu qanunların tələblərinin adekvat surətdə əks olunması insanın təkcə fəaliyyətinin deyil, həm də sosial davranışının məzmununu şərtləndirir. Bununla yanaşı insan öz fəaliyyəti və davranışında həm də yuxarıda qeyd olunan iki qrup qanunauyğunluqların konkret şəraitdə təzahürü xüsusiyyətlərini, ona təsir edən hadisələr çoxluğunu, onların qarşılıqlı əlaqələrini də nəzərə almalıdır. Sonuncu səpki şəxsiyyətin sosial fəaliyyətinin konkret mexanizminin əvvəlində insanların obyektiv həyat şəraitindən doğan tələbatları və onların dərk olunması kimi çıxış edən mənafeləri durur. Hər bir fəaliyyətin əsasını obyektiv şərtlər təşkil edir, lakin bu hələ kifayət deyildir, fəaliyyətin baş verməsi üçün obyektiv amillərin bir növ subyektivlərə (sövqedicilərə) çevrilməsi, yəni insanların özündə fəaliyyət motivlərinin formalaşması zəruridir. Bu prosesdə həm də fərdi davranış və münasibətlər sosial qruplar səviyyəsindən olan davranış və münasibətlərə doğru inkişaf edir, şəxsiyyətin mənafeələrinin fəaliyyət məqsədi şəklində formula olunması baş verir.

Şəxsiyyətin fəaliyyətinin əsasında duran tələbatlar öz ehtiyaclarını ödəmək üçün şərait və vasitələr uğrunda mübarizəyə sövq edir. Tələbatlar təbii və sosial olmaqla iki qrupa bölünür. Birincilər insanın gündəlik qidaya, paltara, mənzilə və s. olan ehtiyaclarını ifadə edir. İkincilərə isə sırf sosial həyatın məhsulu olan ehtiyaclar (əmək fəaliyyəti, sosial fəallıq, məişəti yaxşılaşdırmaq, mənəvi mədəniyyəti in-

kişaf etdirmək və s.) daxildir. Bunlarla yanaşı fərdlərin sosial birlik formalarına qovuşması, ailə qurması, sosial norma və sərvətlərə yiyələnməsi olan tələbatlar da mütləq nəzərə alınmalıdır.

Şəxsiyyət üçün onun nail olmağa çalışdığı sərvətlər bəzən o qədər əziz olur ki, o həyatını da bu yolda qurban verməkdən çəkinmir. Məsələn, tarixdə azadlıq, həqiqət, demokratiya, sevgi yolunda öz canlarından keçən şəxsiyyətlər az olmamışdır.

Sosiologiya öyrədir ki, tələbatlar ilə onları doğuran şərait arasında sıx əlaqə mövcuddur. Əgər şərait fəaliyyətin statik dayanıqlığını, sabit tərəfini ifadə edirsə, tələbat bu prosesin dinamikasını, mütəhərrikiyini göstərir. Fəaliyyətin şəraiti çox müxtəlif amillər qrupunu əhatə edir. Buraya aşağıdakıları əhatə etmək olar:

- fəaliyyətin baş verdiyi müvafiq maddi şərait;
- sosial birlik formaları daxilində və onlar arasında ünsiyyətin vəziyyəti;
- konkret sosial birlik formasında və bütövlükdə cəmiyyətdə mövcud olan norma və sərvətlər;
- cəmiyyətdə sosial təsisatların və sosial təşkilatların işinin vəziyyəti.

Şəxsiyyət öz tələbatları və mənafeləri baxımından fəaliyyət şəraitini qiymətləndirərək ondan ya razı qalır, ya da narazı olur. Sonuncu hal onu həmin şəraiti öz tələbatlarına uyğun şəkildə dəyişdirmək fəaliyyətinə sövq edir.

Şəxsiyyətin sosiologiyası fəaliyyəti şərtləndirən amilləri şərti olaraq iki hissəyə ayırır. Bunlardan birincisi, cəmiyyətdəki sosial birlik formalarının bütün üzvləri tərəfindən həyata keçirilən ümumilikdə ictimai inkişafın məqsədi, mənafe və tələbatlarını ifadə edir. İkincisi isə daha çox subyektiv xarakter daşıyan amillər (sərvətlər oriyentasiyası, şəxsiyyətin və sosial birliklərin mənafe və məqsədləri) daxildir.

Şəxsiyyətin sosial fəaliyyəti mexanizmində mənafeələr fəaliyyətin məqsədini müəyyən edir. Mənafeələrin məqsəd şəklində ifadə olunması isə mahiyyət etibarilə onları reallaşdırmağa yönəldən məqsədyönlü fəaliyyətin başlanmasını göstərir. Birlikdə götürülən mənafe və məqsəd fəaliyyətin daxili motivlərini məşğul edir. Motivlər öz mahiyyətinə görə insanın konkret şəraitdə fəaliyyətinin daxili sövqediciləridir. Lakin şəxsiyyətin real fəaliyyətə başlanması üçün təkcə daxili motivlərin olması kifayət deyildir. Bu prosesdə həm də kənar sövqedicilərin amillər – stimullar mühüm rol oynayır. Stimullar daxili məzmunu görə iki qrupa (maddi və mənəvi) ayrılır.

Sosioloji fəaliyyət belə bir mövqeyə əsaslanır ki, şəxsiyyətlərin fərdi münasibətlərini və eləcə də sosial münasibətləri bir-birindən təcrid olunmuş halda öyrənmək qeyri mümkündür. Bu iki münasibətlər biri digərindən ayrılmazdır. Məhz buna görə də sosiologiyanın əsas obyektini sosial münasibətlərin araşdırılması təşkil etməsinə baxmayaraq, o şəxsiyyət səviyyəsində qərarlaşan münasibətlərin mexanizminin təhlilinə geniş yer verir. Bu təlim öyrədir ki, fərdi münasibətlər səviyyəsindən sosial münasibətlər səviyyəsinə keçidin mexanizmi başlıca olaraq şəxsiyyət ilə müvafiq sosial sistemin qarşılıqlı təsirinin xarakteri ilə şərtlənir. Bu qarşılıqlı təsir prosesində şəxsiyyətin sosial tipləri formalaşır. Elmi ədəbiyyatda şəxsiyyətin aşağıdakı tipləri göstərilir: harmonik, heqemon, demokratik, münafişəli, məsləhətverən, barışdırıcı.

Şəxsiyyəti tarixi tiplərə görə də bölürlər:

1. Yüksək təşkilatçılıq bacarığına, dərin siyasi biliyə malik olan görkəmli dövlət başçıları (Vaşinqton, Ruzvelt, Çörçel, Heydər Əliyev);
2. Görkəmli sərkərdələr (Sezar, Hannibal, Makedonyalı İskəndər, Cavanşir)
3. Xalq hərəkatının başçıları (Spartak, Babək)

4. Elm adamları (Platon, Aristotel, N.Tusi, Nyuton, Eynşteyn, Lütvüzadə)

5. Yaradıcı insanlar (N.Gəncəvi, V.Şəkspir)

Cəmiyyətin müxtəlif həyat fəaliyyəti səviyyələrində (ayrıca götürülmüş bir şəxs, sosial qrup, sinif və bütövlükdə cəmiyyət səviyyələri) qərarlaşan sosial münasibətlərdə, onun inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarının tələbləri ifadə olunur. Ayrıca bir şəxsin və sosial qrupun məqsədi və sərvəti isə bu ümumi tələblərə uyğun gələ və gəlməyə bilər. Sonuncu hal baş verdikdə konkret sosial subyektlər nəticə etibarilə ümumi tələblərə uyğunlaşmalı olurlar. Şəxsiyyət səviyyəsində olan münasibətlər ilə sosial münasibətlərin qarşılıqlı təsirində ikinci tərəf aparıcı yer tutur. Lakin bu heç də sosial münasibətlərin formalaşması prosesinə bu və ya digər şəxsin mühüm təsir göstərdiyini inkar etmək deyildir.

Digər tərəfdən sosial münasibətlərin formalaşması gedişində müxtəlif fəaliyyət sahələrində çalışan insanların sərvətləri, normaları və funksiyalarının bir-birilə uzlaşdırılması zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq bəzi hallarda bir sahədə fəaliyyət göstərən insanların davranış normaları ilə digər sferalarda qəbul olunmuş davranış normaları arasında güzgü bənzərliyi əldə edilməsi lazım gəlir.

Ayrı-ayrı fərdlər ilə bütövlükdə cəmiyyət arasında sosial münasibətlər özbaşına tənzim olunmur. Bu işdə sosial nəzarət müstəsna rol oynayır. Sosial nəzarət dedikdə sosial sistemin onu təşkil edən elementlərin qarşılıqlı təsirini normativ nizamlama vasitəsilə öz-özünü tənzim etməsi üsulu nəzərdə tutulur. O çox mühüm funksiyaları yerinə yetirir: cəmiyyətdə mövcud sosial münasibətlərin və sosial strukturların normal fəaliyyəti və inkişafını təmin etməyə yönəlir. Ayrı-ayrı fərdlərlə bütövlükdə cəmiyyət, vətəndaşlar ilə dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlər sözün əsl mənasında qarşılıqlı xarakter daşıyır, yəni nəinki təkcə sosial münasibətlər fərdi keyfiyyətlərə təsir edir, həm də sonuncular öz növbəsində ümumi ictimai sistemdə fəal rol oynayır.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə sosial nəzarətin həyata keçirilməsində ideoloji fəaliyyət, tərbiyə, ictimai rəy, təbliğat və təşviqat mühüm yer tutur.

4.Şəxsiyyət haqqında sosial konsepsiyalar.

Şəxsiyyət problemi ilə məşğul olan bir çox sosioloqlar belə hesab edirlər ki, insanın mahiyyətini dərk etmək üçün onun daxili üzvi birliyini təşkil edən üç başlıca komponenti - bioloji, sosial və mənəvi - haqqında dolğun təsəvvürə malik olmaq lazımdır. İnsanın inkişafında sosial və bioloji ünsürlərin nisbəti bu günə qədər elmi mübahisələr obyektidir. Uzun müddət bioloji amilin rolunu mütləqləşdirmək meyli geniş yayılmışdır. Belə bir fikir hökm sürürdü ki, insan öz təbiəti etibarilə bioloji xarakterli olduğuna görə onu dəyişmək olmaz, onun formalaşmasına və tərbiyə edilməsinə xidmət edən sosial proqramların heç bir praktiki əhəmiyyəti yoxdur. Naturalizm cərəyanının nümayəndələri insanın inkişafında bioloji ünsürləri mütləqləşdirirlər. Bu məqsədlə K.Lorens iddia edir ki, insanın varlığının müxtəlif ziddiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün etiraf etmək lazımdır ki, insanın sosial davranışı özündə elə qanunauyğunluqları əks etdirir ki, biz bunları heyvanların davranışını öyrənən zaman daha yaxşı bilirik. İnsanı heyvanlardan fərqləndirən əsas cəhətlər hansılardır? Bu kimi suallara cavab vermək üçün alimlər bir sıra təcrübələr aparmışlar. İnsan övladının heyvanlar içərisində yaşadılması təcrübəsini misal gətirmək olar (R.Kiplinq – Mauqli). Uşağın heyvanların içərisində yaşadığı müddətdə bir tərəfdən onların yaşamaq tərzlərini, yemək yemələrini və bunun kimi bir sıra xüsusiyyətləri mənimsəməsi, digər tərəfdən isə onu tərbiyə edən heyvanlardan bir pilləkən yuxarıda durması müşahidə olunmuşdur. Bütün bunlar o deməkdir ki, tam hüquqlu insan olmaq üçün sosial şəraitin olması vacibdir.

Z.Freyd şəxsiyyətin psixoanaliz konsepsiyasını yaratmışdır. Onun konsepsiyasına görə insanın şəxsiyyəti üç sistemdən ibarətdir. Birincisi, id (o) adlandırılan sistemdə dərk edilməyən instinktiv meyllər üstünlük təşkil edir; ikinci, (mən) adlanan sistem şəxsiyyətin qavrayışı, duyğusu, təfəkkürü, yaddaşından ibarətdir. Bunlar şəxsiyyətin kortəbii qüvvələrinə nəzarət edir. Üçüncüsü, (fövqəl mən) davranış normalarından və vicdandan ibarət olub birinci və ikinci üzərində nəzarət edir. Nəzarətdə sivilizasiya, əxlaq, vicdan mühüm rol oynayır. Z.Freydin nəzəriyyəsinə görə, ailədən başlayaraq bütün sosial təsisatlar – sıxışdırma vasitələri bu və ya digər şəkildə insanın sərbəstliyini, onun arzu və istəklərini boğmaq üçün normativ prinsiplər hazırlayır.

Florian Znanetski ictimai şəxsiyyətin sosioloji nəzəriyyəsinə yaradarkən yazmışdır: «Aydındır ki, normal və sağlam orqanizm insanın mədəni həyatının şərtidir. Bioloji cəhətlərdə oxşar orqanizmləri olan adamlar böyüdükləri sivilizasiyadan, bu sivilizasiyaya daxil olduqları üsullardan və ifa etdikləri ictimai rollardan asılı olaraq mədəni şəxsiyyətlər kimi bir-birlərindən ən yüksək dərəcədə fərqlənə bilərlər».

Bəzi müəlliflər insanı bütövlükdə sosial varlıq hesab edirlər. Məsələn, İ.S.Kon şəxsiyyət anlayışını insanın başqa adamlarla bilavasitə və qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində əldə olunmuş sosial əhəmiyyətli cəhətlərin məcmusu kimi səciyyələndirir. T.M.Dautov belə hesab edir ki, insan ictimai münasibətlərin məcmusu kimi çıxış etdikdə şəxsiyyət kimi mövcud olur. Çünki şəxsiyyətin mahiyyətini təşkil edən keyfiyyətlər bu zaman reallaşır. T.M.Yaraşevskiye görə insan öz sosial əhatəsini dərk etdikdə və dəyişdirdikdə özünü şəxsiyyət kimi təqdimləyir. Hər üç müəllifin fikrində marksist ruh aydın nəzərə çarpır. Şəxsiyyət anlayışının belə bir mənə daşdığını iddia edənlər də var ki, guya o adamların xüsusi keyfiyyətlərini əks etdirir. Zənnimizcə şəxsiyyəti insanların seçilmiş kateqoriyası kimi təsəvvür etmək elmi cəhətdən

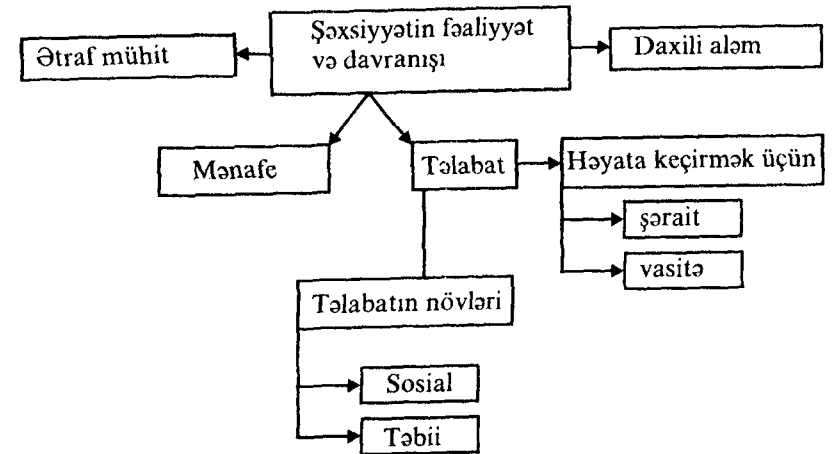
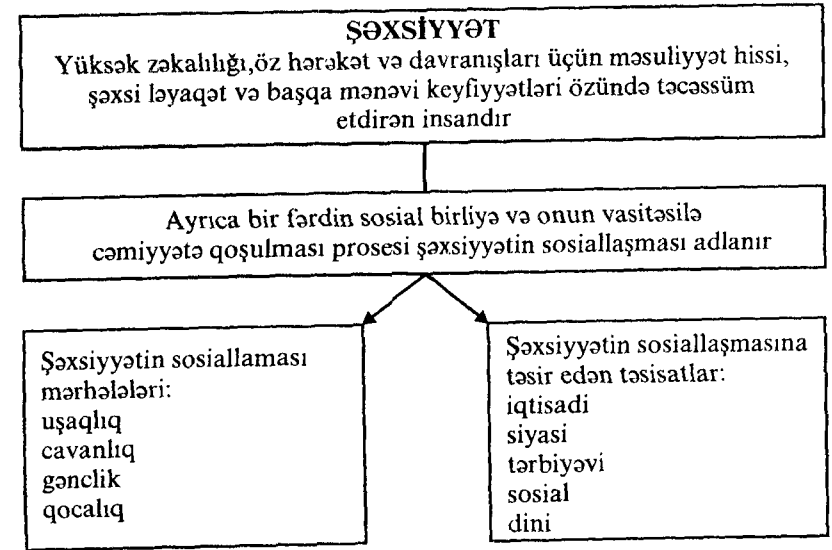
Şəxsiyyətin sosiologiyası

məqsədəuyğun deyil. Belə təsəvvür şəxsiyyət anlayışını müəyyənləşdirmək üçün obyektiv meyarı aradan qaldırır. Şəxsiyyət fərdin xarakterində konkret surətdə təcəssüm olunan sosial sima kimi çıxış edir. Əlbətdə, şəxsiyyətin mahiyyətini bioloji amildən kənar təsəvvür etmək də düzgün deyil. Şəxsiyyət tarixi inkişafın məhsuludur.

Fransız yazıçısı xanım de Stal qeyd edirdi ki, həyatın məqsədi yaratmaq və mümkün qədər parlaq yanmaqdır, öz fəaliyyətini, həyatını adamlara həsr etməyən xoşbəxt ola bilməz. İnsan təklidə sevinə bilər, nəşələnər, lakin xoşbəxt ola bilməz.

Ədəbiyyat:

1. M.Əfəndiyev, A.Şirinov Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı, 2004.
2. F.Vahidov, T.Ağayev Sosiologiya, Bakı, 2005.
3. А.И.Кравченко Основы социологии. Москва, 1998.
4. Л.М.Куликов Основы социологии и политологии. Москва, 1999.
5. А.А.Радугин, К.А.Радугин Социология (курс лекций). Москва, 2000.
6. Козырев Г.И Основы социологии и политологии. М., 2005.
7. M.Əfəndiyev. Sosiologiya, dərslük, B. 2009.

MÖVZU № 5 MƏDƏNİYYƏTİN SOSİOLOGİYASI

PLAN:

1. Mədəniyyət anlayışı və funksiyaları
2. Mədəniyyətin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri.
3. Sivilizasiya və mədəniyyət.

1. Mədəniyyət anlayışı və funksiyaları.

Bəşəriyyət artıq eramızın üçüncü minilliyinin astanasındadır. Onun gələcəyi insanların idrak səviyyəsindən, mədəniyyət və sivilizasiyalıq dərəcəsindən, intellektual imkanlarından asılı olacaqdır. Bu mənada XXI əsri «Zəka» əsri adlandırırlar. Belə bir şəraitdə mədəniyyət və sivilizasiya problemlərinin öyrənilməsi, onun bütün insanların malına çevrilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsrin zəkası və mentaliteti öz ifadəsini mədəniyyətdə tapır. Alman filosofu Hegelin dediyi kimi xalqların müdrikliyini öyrənməyin yeganə açarı mədəniyyətin olındadır.

Mədəniyyət anlayışı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənalar, çalarlar kəsb etmişdi. Məsələn mədəniyyət istilahı özünün ilk anlamında (latın dilində «culture») torpağı şumlamaq, belləmək, əkib becərmək mənalarını ifadə etmişdir. Lakin sonralar romalılar onu insanların intellektual səviyyəsinə, onların təhsil və tərbiyəsinə şamil etmişlər. Rus dilində **kultura** istilahı əvvəllər əqli və mənəvi kamilləşməni bildiren bir anlayış kimi işlədilmişdir. İslam Şərqində işlədilən **mədəniyyət** istilahı öz əhatə dairəsinə görə daha geniş olub, insanların və xalqların fiziki və əqli fəaliyyətlərinin demək olar ki, bütün sahələrini özündə ehtifa edir. Qədim Şərqdə, eləcə də orta əsrlər İslam Şərqində yaranan fəlsəfi, siyasi və bədii nümunələrdə «mədəniyyət» sözü insanların əxlaq və davranışını, savad dərəcəsini, özünü apara bilmək qabiliyyətini, gözəl nitq söyləmək kimi mənəvi sahələri ifadə

etməklə yanaşı, həm də şəhər və kənd salmaq, onları idarə edə bilmək, ticarət qaydalarına riayət etmək, qul və gəniz seçə bilmək, başqa insanlarla və xalqlarla müəyyən əlaqə yaratmaq, onları qoruyub saxlamaq qaydalarını da ifadə edirdi.

Nizamimülkün «Siyasətnamə» əsərində, N.Tusin «Əxlaqi nasiri» kitabında, İbn-haldunun «Müqəddimə» əsərində yüksək mədəniyyətli insan deyərkən, hər şeyi bilən, hazırcavab olan, dövrün siyasi-iqtisadi problemlərindən baş çıxara bilən adamlar nəzərdə tutulurdu. Deməli, orta əsrlərdə islam Şərqində bu anlayış həm maddi fəaliyyətə, həm də mənəvi, ruhani sahələrə şamil edilirdi.

Mədəniyyət – cəmiyyətin inkişafının müəyyən səviyyəsi ilə bağlı olub, tarixi dövrlərin, ictimai-iqtisadi formasiyaların, millətlərin, xalqların maddi və mənəvi tərəqqisini səciyyələndirmək üçün işlədilir. Məsələn: Antik mədəniyyət, Şərq mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti və s. Bu anlayış həmçinin insanın həyat fəaliyyətinin bəzi spesifik sahələrini ifadə etmək məqsədi ilə də işlədilir: poliqrafiya mədəniyyəti, bədii mədəniyyət, nitq mədəniyyəti və s. Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, mədəniyyət anlayışı öz əhatə dairəsinə və mənəvi çalarlığına görə böyük tarixi inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Mədəniyyət ictimai tələbatı ödəmək üçün əsrlər boyu bəşəriyyət tərəfindən yaradılan və yaradılmaqda olan maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur.

Mədəniyyətin sosiologiyasına cəmiyyətin sosial və mədəni inkişaf qanunauyğunluqları və sosial münasibətləri, sosial struktur dəyişikliyi, mədəniyyət üsürlərinin təsiri, sosial institutlar çərçivəsində insan fəaliyyətinin formaları daxildir. O, çox mürəkkəb ictimai hadisədir. Mədəniyyət insanlar tərəfindən yaradılmış sərvətlərlə bərabər bu sərvətləri yaradanın fəaliyyəti ilə birlikdə mövcuddur. Odur ki, mədəniyyət deyərkən insan fəaliyyətinin üsulları, nəticələri, yaratdığı sərvətlərin ümumi toplusu nəzərdə tutulur. İctimai inkişafın hər bir müəyyən konkret mərhələsi mədəniyyətin

yeni tarixi tipini doğurur. Cəmiyyətin tarixi inkişaf mərhələləri dəyişdikcə mədəniyyətin məzmunu da dəyişir və təkmilləşir. Hər bir xalqın mövcudluğu onun mədəniyyəti ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Mədəniyyətin ən geniş formada 2 növünü ayırmaq olar: **maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət**.

İbtidai insanların düzəldikləri daş və ağac alətlərdən tutmuş müasir mürəkkəb mexanizmlərədək, kahalardan tutmuş saraylaraədək hamısı maddi mədəniyyət nümunələri hesab olunur. Şübhəsiz ki, bu bölgü nisbidir. Beləki, mədəniyyətin növləri bir-birilə sıx əlaqədədir. İstehsal prosesi insanın əqli əməyi olmadan həyata keçirilə bilməz. Digər tərəfdən mənəvi tərəqqi istehsalın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Həm də mənəvi fəaliyyətin məhsulları maddi formalarda - əlyazmalar, kitablar, şəkillər, notlar, çertyojlar şəklində meydana gəlir.

Mənəvi mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi sərvətlərinin onlardan istifadə olunması prosesidir. Mənəvi mədəniyyətə insanın mənəvi fəaliyyətinin nəticələri olan elm, fəlsəfə, incəsənət, əxlaq, siyasət, hüquq və müvafiq elmi idarələr, cəmiyyətin intellektual və mənəvi inkişaf dərəcəsi aiddir.

Hər bir insan uşaq yaşlarından müəyyən mədəniyyətin – predmetlərin, ideyaların, sərvətlərin, davranış nümunələrinin təsiri altında olur. İnsanın tərbiyəsi və təhsili məhz mədəniyyətə qovuşmasından, cəmiyyətin topladığı bilikləri, təcrübəni, vərdişləri, mənəvi sərvətləri habelə cəmiyyətdə qəbul olunmuş davranış normalarını mənimsəməsindən asılıdır. Təhsil və tərbiyənin təşkili, xalq maarifinin inkişafı cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin mühüm göstəriciləridir.

Cəmiyyətdəki obyektiv şəraitdən və subyektiv amillərin fəaliyyətindən asılı olaraq insan mədəniyyətin həm yaradıcısı həm də məhsuludur. Bu üzdən mədəni tərəqqi prosesi maddi və mənəvi sərvətlərin toplanması mənasında deyil, bəşər mədəniyyətinin irəliyə doğru inkişafı, adamların tarixən təşəkkül tapan mənəvi fəaliyyətinin təkmilləşməsi və

yetkinləşməsi kimi çıxış edir. Adamların mənəvi fəaliyyətinin nəticələrini əhatə edən mənəvi mədəniyyət maddi mədəniyyətlə əlaqə daşıyır. Tədqiqatçılar mənəvi mədəniyyəti müxtəlif mövqedən qiymətləndirirlər. Məsələn, mədəniyyət probleminin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan A.İ. Arnoldov mənəvi mədəniyyəti konkret tarixi inkişaf kəsb edən mənəvi sərvətlər sistemi, cəmiyyətin mənəvi potensialı, insanların yaradıcılıq prosesi və adamlar arasında müəyyən münasibətlərin ifadəsi kimi nəzərdən keçirir. M.S. Kaqan mədəniyyəti insanların fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxan hadisə, mənəvi mədəniyyəti isə onun tərkib hissəsi kimi təhlil edir. Əlbətdə mədəniyyət spesifik mənəvi fəaliyyətin məhsulu olmaq etibarilə son nəticədə mənəvi xarakter daşıyır. Lakin mədəniyyət yalnız insanların fəaliyyətinin nəticəsi deyil, o həm də onların dəyişdirici fəaliyyət prosesidir.

Mənəvi mədəniyyət nəinki yaradılan və yaradılmaqda olan mənəvi sərvətlərin məcmusunu və istehsalını, nəinki mövcud cəmiyyətin əvvəlki inkişaf mərhələsindən mədəni irs kimi saxladığı sərvətləri, həmçinin, mənəvi sərvətlərin yayılması və istehlakını ehtiva edir, mədəniyyət müəssisələrini, təhsil sistemini və kütləvi informasiya vasitələrini özündə birləşdirir. Mədəniyyət müəssisələri və kütləvi informasiya vasitələri mənəvi mədəniyyətin istehsalı, yayılması və saxlanılmasında mühüm rol oynayır.

K.A. Baller haqlı olaraq qeyd edir ki, «mədəniyyət yalnız maddi və mənəvi sərvətləri deyil, həm də bəşər tarixinin hər bir mərhələsi üçün səciyyəvi olan mədəniyyətin yaradılması və istifadə olunması metodunu, müəyyən əmək vərdişlərini, təhsil ənənələrini, eləcə də yaradılan sərvətlərin yayılması və mübadiləsinin təşkili formalarını, onların saxlanılmasını və s. əhatə edir» .

Mənəvi mədəniyyət bu və ya digər dərəcədə ictimai həyatın bütün sferalarında nəzərə çarpır. Lakin mənəvi mədəniyyət daha əhatəli, geniş və çoxcəhətli şəkildə mənəvi

həyat sferasında öz əksini tapır. Mənəvi mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi həyatının inkişaf etməkdə olan keyfiyyətə müəyyən tipi kimi çıxış edir.

Mənəvi mədəniyyət həmçinin bu və digər sosial sistemdə formalaşan şəxsiyyətin mənəvi aləmini də ifadə edir. Hər bir cəmiyyətin mənəvi həyatı həmin cəmiyyətdə mənəvi mədəniyyətin inkişaf dərəcəsi və nailiyyətləri ilə səciyyələnir. Mənəvi mədəniyyət mənəvi həyatın bütün mədəni nəticələrini əhatə edir. Deməli «mənəvi həyat» və «mənəvi mədəniyyət» anlayışları bir-birinin sinonimi kimi çıxış etmir. Mənəvi həyat daha geniş anlayışdır, mənəvi mədəniyyət isə onun çox mühüm tərəflərindən biridir. Həmin anlayışlar ümumi məzmununa görə bir-birinə uyğun gəlsələr də, mədəniyyət mənəvi həyatdan sistemliliyi, nizama salınmış strukturu, tərtibatı və normaya düşmüş vəziyyəti ilə fərqlənir.

İnsanın mədəni – tarixi prosesin subyektivi kimi fəaliyyət göstərməsinə bir tərəfdən cəmiyyətin inkişafına istiqamətlənən hadisə kimi, digər tərəfdən isə hər bir fərdin özünün mənəvi aləminin formalaşmasını və təkmilləşməsinə şərtləndirən xüsusiyyət kimi diqqət yetirilməlidir.

Cəmiyyətin mənəvi mədəniyyəti onun mənəvi həyatı ilə qırılmaz əlaqə kəsb edir və bir-biri ilə qarşılıqlı təsirə malikdir. Mənəvi mədəniyyət nə qədər çox inkişaf etmiş olarsa, mənəvi həyat da bir o qədər zəngin olar. Eyni zamanda mənəvi həyatın inkişafı mənəvi mədəniyyəti zənginləşdirir.

Bildiyimiz kimi hər bir mədəniyyətin əsasını onun dili təşkil edir. Dil obyektiv mənada, insan təcrübəsinin qorunub saxlanılmasına, ötürülməsinə xidmət edir. M.Ə.Rəsulzadə «Əsrimizin Səyavuşu» əsərində belə yazmışdır: «Dili, dini, əxlaqı, adəti, tarixi və ənənəsi olan xalq milli bir mədəniyyət yaradır». Mədəniyyətin daha bir tərkib elementi – əqidə, inam və bəlikdir. İnsan biliyə yiyələnməklə sosial prosesləri, ideyaları daha düzgün dərk edir. Məhz bilik əldə edən insanda əqidə, nəyəsə inam formalaşır. Bu yolla mədə-

niyyət cəmiyyətin yeni üzvlərini formalaşdırır, onlara özlərini necə aparmaq, qarşıya həyatı məqsədlər qoyub onlara çatmaq üçün nə etmək lazım olduğunu öyrədir.

Mədəniyyətin funksiyaları. Ümumiyyətlə mədəniyyətin insan həyatında və cəmiyyətdə rolunu qiymətləndirmək çox çətindir. Çünki mədəniyyət insanı insana, insan birliyini isə cəmiyyətə çevirir. Mədəniyyətin rolunu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan 4 əsas funksiya yerinə yetirir:

Maarifləndirici funksiya – nə qədər insanlar maariflənərsə bir o qədər yüksək mədəniyyət sahibi olurlar. Mədəniyyət təbiətin kortəbii qüvvələri və cəmiyyət üzərində insanın hökmranlıq dərəcəsini, habelə insanın özündə «insanlığ» inkişaf dərəcəsini müəyyənləşdirən meyardır.

Tərbiyəvi funksiya – insanlar cəmiyyətdə yaşamaq qaydalarını sosial norma və dəyərlərə yiyələndikdən sonra öyrənirlər. Hər hansı bir ailədə dünyaya gələn insan doğulduğu ilk gündən mövcud şəraitin, əşyaların, görüşlərin, inamların, uşaqları tərbiyə metodlarının və s. təsirinə məruz qalır. Onun arzuları, təbii meyilləri doğulduğu qrupun mədəniyyətinin qaydaları mənəviyyəsinə düşmüş olur. Mədəniyyət onu qəbul edən və onun qaydalarına, dəyərlərinə uyğunlaşan adamlar vasitəsilə təsir göstərir.

Sosial varlığın mühafizə edilməsi funksiyası – mədəniyyət sosial varlığı qorumaqla yanaşı onu yaradıcı surətdə inkişaf etdirir. Sosial varlıq insanların maddiobyektlərlə qarşılıqlı əlaqədə yaranan fəaliyyət normalarını əhatə edir. Həmin normaların dayanıqlığı nəticəsində mədəniyyətin cəmiyyətin ümumi tərəqqisinə təsirini gücləndirir.

Varislik funksiyası – hər bir mədəniyyətin daxilində yeni mədəni dəyərlər formalaşır. Cəmiyyətin yeni tələbatına cavab verməyən neqativ amillər sıxışdırılıb çıxarılır. Lakin bu prosesdə tarixən formalaşan əsas mədəni dəyərlər, normalar qorunub saxlanılmalıdır. Bu təhlükə əsasən keçid dövrü ölkələri üçün xarakterikdir. Varislik mədəniyyətin qanunauyğun inkişafı olub onun tərəqqisini təmin edir.

Tənzimləyici funksiya – bu funksiya bir növ ikinci funksiyanın davamıdır. Belə ki, mədəniyyət insan davranışını müəyyən çərçivəyə, normaya salır. Mədəniyyətin tənzimləyici funksiyası əxlaq və hüquq kimi normativ sistemlərlə müdafiə edilir.

Birləşdirici funksiya – cəmiyyətdə yaşayan insanların birliyini təmin edir. Mədəniyyət bir-birinə zidd olan, lakin üzvi surətdə əlaqədar proseslərin vəhdətində özünü göstərir.

2. Mədəniyyətin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri.

Mədəniyyətin ictimai həyata təsir mexanizmində xüsusi əhəmiyyəti ondadır ki, mədəniyyət dəyərlər sistemini və onları müəyyənləşdirən meyarları təyin edir. Dəyərlər insanların davranışının çox mühüm amilidir. Onlara can atmaq başqa fərdlərlə münasibətlərə prinsipial surətdə təsir göstərir. Hər bir fərdin az və ya çox dərəcədə qiymətləndirdiyi müəyyən dəyərlər iyerarxiyası vardır. Dəyərlər sistemi tələbat və maraqların ödənilməsi vasitələrinin seçilməsini, meyllərin hansının üstünlük təşkil edəcəyini müəyyənləşdirir. Müəyyən halda fərdin özünü necə aparacağını, mədəniyyət çərçivəsi daxilində təsbit edilmiş əməllər, davranış normaları müəyyən edir. Məsələn salamlaşma kimi davranış qrup mənsubiyyətindən, cəmiyyətin mədəniyyəti və strukturundan asılı olaraq müxtəlif formalarda ola bilər. Sadəcə dildə desək, davranış normaları müəyyən hallara uyğunlaşdırılmış sxemlərdir. Hər hansı bir mədəniyyətdə formalaşmış davranış normaları qarşılıqlı anlaşma imkanı yaradaraq başqalarının davranışını aydınlaşdırır və onlara səmərəli təsir göstərməyə imkan verir. Formalaşmış normalar ictimai həyatın müntəzəmliyinə, «qaydada» olmasına şəhadət verir və qarşılıqlı uyğunlaşmanı mümkün edir. Sosial norma müəyyən mədəniyyətdə formalaşmış və qəbul olunmuş hadisələr gedişinin müntəzəmliyini ifadə edir, davranışın «şif-rini açmağa», onu başa düşməyə imkan verən müəyyən

sxem kimi çıxış edir. Sosial dəyərlərdən fərqli olaraq, sosial norma insan davranışına münasibətdə bir tərəfdən məsləhət verir, digər tərəfdən tələb edir. Bu üzdən sosial normaları formal və qeyri-formal olaraq iki hissəyə ayırmaq olar. Qeyri - formal normalara adət və ənənələri, özünü aparmaq tərzini, yaxşı vərdişlər və s. aid etmək olar. Formal sosial normalar isə hüquqi cəhətdən tənzimlənir.

Hər bir cəmiyyət özünü təkrarlamayan, özünəməxsus milli mədəniyyətə malikdir. Müxtəlif xalqların və ölkələrin mədəniyyətləri bir-birindən fərqlənir. Bu üzdən sosiologiyada mədəniyyətlərin fərqlərini özündə əks etdirən çoxlu sayda bölgülərə rast gəlmək olar. Üfiqi nöqtəyi-nəzərdən mədəniyyətin tipologiyasını aşağıdakılar kimi bölmək olar: sivil, regional, etnik, milli, lokal. Şaquli nöqtəyi-nəzərdən isə mədəniyyət üstünlük təşkil edən mədəniyyət, submədəniyyət (mədəniyyətin daxilində) və əks mədəniyyətə ayrılır.

Bu sadaladığımız tiplərdən başqa sosiologiyada mədəniyyətlərə qiymət vermə baxımından mövcud olan yanaşmalar da var ki, onları da təxmini olaraq üç yerə bölmək olar:

Etnosentrizm – bu yanaşmanın tərəfdarları bütün mədəniyyətləri öz səviyyələrinə münasib çevirmək istəyirlər. Məsələn, amerika mədəniyyətini buna misal çəkmək olar. Amerikalılar heç yerdə, heç kimə, heç bir mədəniyyətə uyğunlaşmaq istəmirlər, əksinə onlara uyğunlaşmağa məcbur edirlər.

Mədəni relyativizm – isə əksinə belə hesab edir ki, hər şey təxmini və müqayisəlidir. Hər bir mədəniyyətə özünəməxsus formada qiymət vermək, öz dəyər və normalarına görə qəbul etmək lazımdır.

Daha məqsədəuyğun yanaşma növü **mədəni inteqrasiya** (birləşmə). Yəni hər bir xalq və ya ölkə öz mədəniyyətini saxlamaqla digər mədəniyyətlərdən yaxşı cəhətləri qəbul etsinlər. Almanlar intizamlı olmağa, işdə dəqiqlik və tələbkarlıq keyfiyyətini, yaponlar əməksevərliyi, amerikalı-

lar məişət abadlığı yaratmaq əzmi, fransızlar nəzakətliyi ilə fərqlənirlər.

Biz cəmiyyətin tərkibində müxtəlif sayda qrupların olduğunu qeyd etmişdik. Mədəniyyət kimlərin tərəfindən yaradılır? Sualını cavablandırmaq üçün onun tərkibində aşağıdakı sosial birliklərin mədəniyyətini öyrənmək əhəmiyyətlidir. Elitar mədəniyyət, xalq mədəniyyəti və kütləvi mədəniyyət.

Elitar mədəniyyət yaradıcı və yüksək intellektə malik olan insanlar tərəfindən yaradılır (musiqiçilər, yazıçılar, artistlər, rəssamlar). Xalq mədəniyyətini xalq özü yaradır. Onun əsasını miflər, əfsanələr, nağıllar, xalq mahnıları və s. təşkil edir. Bu mədəniyyətdən də sözsüz ki, müasir mədəniyyət bəhrələnir. Kütləvi mədəniyyət müasir dövrün mədəniyyətinə aiddir. İndustrial cəmiyyətin yaranması mədəniyyətin kütləvi xarakter almasına güclü təsir etdi. Qloballaşma prosesi də mədəniyyətin kütləviləşməsində mühüm rol oynayır. Kütləvi informasiya vasitələri, kütləvi hərəkətlər, kütləvi tələbatların ödənilməsi, kütləvi incəsənətin yaranması bu mədəniyyətin mühüm cəhətləridir. Kütləvi mədəniyyət milli-etnik mədəniyyəti sıxışdırıb çıxarır. Kütləvi mədəniyyət daha çox əyləncə xarakteri daşıyır və onu daha çox gəncələrə xas etmək düzgün olardı.

Mədəniyyətin ünsürləri aşağıdakılardır:

1. Komunikativ ünsür. Dünyada yaşayan xalqların dilləri müxtəlif olduğuna görə mədəniyyət mühüm kommunikativ ünsürdür. O xalqlar arasında əməkdaşlıq vasitəsidir. İşarə və simvollar vasitəsilə mühüm informasiya əldə edilir.

2. İdrak ünsürü. Cəmiyyətdə yaranan mədəni dəyərlər idrak vasitəsilə dərk edilir və mənimsənilir. Dəyərlər sistem halında insan davranışını tənzimləyir. Dəyərli fəaliyyətin məqsədləri cəmiyyət tərəfindən ictimai tarixi fəaliyyət prosesində işlənilib hazırlanır və fərdlər tərəfindən sonrakı nəsillərə verilir.

3. Mədəni normalar ünsürü. İnsanların davranışı, qarşılıqlı əməkdaşlığı prosesində formalaşır. Adətlər, ənənələr, mərasimlər mədəniyyətin normaları kimi meydana gəlmişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə mədəniyyət normaları yeni sərvətlərlə zənginləşir, sosial-mədəni varlığı qoruyur, onu tənzim edir, yad ünsürləri kənarlaşdırır. Sosial normalar sosial qrupların fəaliyyətini əlaqələndirir, sosial nəzarəti təmin edir. Mədəniyyət normaları arasında əxlaqi normalar mühüm yer tutur.

Mədəniyyətin xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır:

1. Mədəniyyət formaca milli, məzmunca beynəlmilləl, ümumbəşəri xarakter daşıyır. Yəni hər bir milli mədəniyyət qazandığı uğurlarla eyni zamanda dünya mədəniyyətini zənginləşdirmiş olur. Odur ki, ümumdünya mədəniyyətini heç bir xalqın müstəsna xidmətinin məhsulu hesab etmək olmaz.

2. Mədəniyyətin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onun humanist xarakter daşmasıdır. İnsan mədəniyyət və onun problemlərinin mərkəzində dayanan əsas amildir. O, maddi və mənəvi sərvətləri yaradan elə bir bio - sosial varlıqdır ki, əsrlərdən bəri dini, irqi, milli və s. fərqlərdən asılı olmayaraq həm də bu sərvətlərin başlıca daşıyıcısı olmuşdur. Başqa sözlə desək, insan yer üzərində yaranmış ən qüdrətli mədəniyyət abidəsidir.

3. Mədəniyyətin digər xüsusiyyəti onun ekspansiv (yayılmaq) xarakter daşmasıdır. Dünya xalqlarının və millətlərinin tarixi təcrübəsi göstərir ki, milli mədəniyyəti qədim və yüksək olan xalq başqa bir xalq tərəfindən istilaya məruz qaldıqda onun mədəniyyəti nəinki assimilyasiyaya uğramır, əksinə, əsarət alan xalqa hardasa öz mədəniyyətini qəbul etdirir. Mədəniyyəti və dili təkmilləşmiş xalqlar başqa xalqlara daha tez təsir göstərə bilirlər. Məsələn 18-ci əsrdə Avropada fransız dilində danışan və fransız mədəniyyətinə yiyələnən adamlara xüsusən hörmətlə yanaşırdılar.

4.Mədəniyyətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun tarixən yeni dəyərlər əsasında dinamik inkişaf etməsidir. Qəbilə, tayfa, xalq, millət kimi insan birliklərinə xidmət edən bir çox mədəniyyət nümunələri tarixən inkişaf etdirilib təkmilləşdirilmiş, digərləri isə köhnəlib aradan çıxmışdır. Latin dilini misal gətirib söyləmək olar ki, indi bu dildə danışan yoxdur, lakin dünyanın bütün ölkələrində reseptlər latın dilində yazılır.

5.Mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən biri də, onun digər mədəniyyətlərlə, tarixi dövrlərdə yaranan dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqəsidir. Hər bir mədəniyyət özündən əvvəl yaranmış mədəniyyət növlərindən bəhrələnir, onun ən yaxşı nümunələrini gələcək nəsələ çatdırır.

6.Mədəniyyətin digər xüsusiyyətlərindən biri də diskretliyi və habelə diskret olması, yəni fasiləsiz şəkildə inkişaf etməsi və bu fasiləsizlikdə müəyyən bir mərhələnin olmasıdır.

7. Bunlarla yanaşı mədəniyyətin bir xüsusiyyətini də, onun sinkretizmini, yəni bölünməzliyini, vəhdətini qeyd etmək lazımdır. Dünyada bütün mədəniyyətlər əslində eyni bir cəhətə, bir-birinə yaxınlaşma və bir-birini zənginləşdirmə kimi xüsusiyyətlərə malikdir.

8.İctimai – siyasi fikir tarixində elə nəzəriyyələr də olmuşdur ki, onlar mədəniyyətin mühüm bir xüsusiyyəti kimi onun sinfi xarakter daşdığını birinci dərəcəli məsələ kimi irəli sürmüşlər. Məsələn, marksizmə görə antoqonist sinflərə bölünmüş cəmiyyətlərdə mənəvi mədəniyyət öz məzmunu etibarilə vahid olmur.

Göründüyü kimi, mədəniyyətin tipləri və növlərinin zəngin siyahısı var. Çoxsaylı meyarlara əsaslanaraq onun yeni-yeni növlərini, tiplərini müəyyənləşdirmək mümkündür:

Milli mədəniyyət – millətin yaranmasını, özünəməxsusluğunu, özünüdərk etməni şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Milli mədəniyyətə milli birliyi səciyyələndirən sim-

vollar, inamlar, dəyərlər, normalar, milli şüur, milli ədəbiyyat, incəsənət daxildir. Çoxmillətli ölkələrdə həyata keçirilən milli siyasət milli mədəniyyətlər arasında əməkdaşlığı gücləndirir. Çoxluq təşkil edən millətin mədəniyyəti aparıcı yer tutur. Azərbaycanda kapitalist münasibətlərin inkişafı milli burjuaziyanın formalaşması, milli bədii ədəbiyyatın, incəsənətin, milli şüurun formalaşması nəticəsində milli mədəniyyət yaranmışdır. Azərbaycan Respublikası milli mədəniyyəti, milli dili qoruyur və onu inkişaf etdirir.

Siyasi mədəniyyət – Ümumi mədəniyyətin əsas cəhətlərindən biri də siyasi mədəniyyətdir. Siyasi mədəniyyətin strukturuna siyasi psixologiya, siyasi şüur, siyasi bilik, siyasi idrak və siyasi sistemin idarə olunması daxildir. Siyasi mədəniyyəti yüksək olan xalq demokratik siyasi idarəetmə quruluşunu, vətəndaş cəmiyyətini və hüquqi dövləti yaradır. Siyasi mədəniyyət insanların siyasi davranışını tənzim edir, onların siyasətdə iştirakını fəallaşdırır.

3. Mədəniyyət və sivilizasiya.

Cəmiyyətin mədəniyyət anlayışı ilə sivilizasiya anlayışı bir-birilə sıx bağlılıq təşkil edir. Elmi ədəbiyyatda sivilizasiyanı ictimai həyatın və mədəniyyətin sosial təşkili kimi müəyyənləşdirirlər.

Sivilizasiya – latın dilindəki (sivilis) sözündən olub, vətəndaş, mülki mənalarını ifadə edir. Mədəniyyət və sivilizasiya anlayışlarının qarşılıqlı münasibəti məsələsi ilə əlaqədar əsasən 2 fikir mövcuddur. Birinci fikir, adı çəkilən anlayışları əslində eyniləşdirir. İkinci fikir, mədəniyyət və sivilizasiya kateqoriyalarını qarşı – qarşıya qoymasa da, hər halda onları bir-birindən fərqləndirməyə, ayırmağa əsaslanır. Cəmiyyətin demokratik idarə edilməsini, texnikanı və texniki nailiyyətləri sivilizasiya, insanın mənəviyyat, fəlsəfi humanitar və bədii yaradıcılıq sahəsindəki bütün fəaliyyətini isə mədəniyyətə aid edir.

Dünyanın müxtəlifliyinə və dəyişkənliyinə baxmayaraq insan sivilizasiyasının 2 tarixi bölgüsünü ayırmaq lazımdır: şərq və qərb sivilizasiyası. Şərq sivilizasiyasının kökləri bizim eradan əvvəl ikinci minilliyə (Hindistan, Çin, Yaponiya) gedib təsadüf etdiyi halda, Qərb sivilizasiyası bizim eradan əvvəl VII–VI əsrlərə təsadüf edir. Şərq sivilizasiyası adət-ənənələrini qoruyub saxlayaraq yavaş-yavaş inkişaf etmiş, Qərb sivilizasiyası isə əksinə aktiv və təmizlik apararaq bu günə gəlib çıxmışdır. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, qərb sivilizasiyası insan hüquqlarına və azadlıqlarına daha hörmətlə yanaşır.

Tarixi inkişaf prosesində sivilizasiyanın təşəkkül və inkişafında mədəniyyət mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda mədəniyyət həmişə sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsinin göstəricisi və onun ən yüksək nailiyyəti olmuşdur. Sivilizasiya mədəniyyətin inkişafı üçün iqtisadi və sosial şərait yaradır və eyni zamanda bu prosesi tənzimləyir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, hər bir ictimai quruluş, hər bir sivilizasiya mədəniyyətin formalaşması və inkişafı üçün müxtəlif cür şərait yaradır. Sivilizasiya mədəniyyətdən təcrid olunmuş şəkildə mövcud olmur. Müəyyən müstəqilliyə malik olan, öz daxili qanun və prinsipləri ilə inkişaf edən mədəniyyət eyni zamanda sivilizasiyanın bütün iqtisadi, sosial həyatı ilə sıx əlaqədədir və onun bütün tərəflərinə təsir göstərir. Mədəniyyət və sivilizasiyanın araşdırılması zamanı daha böyük tutumlu elə meyar tapmaq lazımdır ki, onun köməyi ilə həmin anlayışların təmas nöqtələrini və fərqlərini müəyyənləşdirmək mümkün olsun. Fikrimizcə, yalnız cəmiyyətin başlıca sərvəti olan insan belə bir meyar ola bilər. İnsan bu təzahürlərdə əlaqələndirici vəs ilə kimi çıxış edir.

İctimai inkişaf tarixində bəzən sivilizasiya probleminə marağın xüsusilə artdığı müşahidə olunur. Bu maraq ən çox keçid dövrləri ilə, sosial-siyasi böhranlarla bir vaxta düşür. Adamlar ictimai prosesləri bəşəriyyətin keçib gəldiyi yollar baxımından dərk etməyə, bu günü dünənlə tutuşdurmağa,

gələcək üçün perspektivləri müəyyənləşdirməyə ciddi zərurət duyurlar.

Bəşər sivilizasiyasına marağın artması onunla izah olunur ki, böhranlı dövrlərdə texniki tərəqqinin əldə edilmiş səviyyəsi ilə mədəniyyət arasında ziddiyyətlər məsələsi xüsusilə kəskin şəkildə qarşıda durur. Ümumbəşəri əxlaqi sərvətlərin qiymətdən düşməsi də bu ziddiyyətlərin nəticəsidir.

Sivilizasiya ictimai həyatın yüksək spesifik formasıdır. İctimai həyatın bu formasında insanların birgə fəaliyyəti, bu fəaliyyətin və onun məhsullarının ümumi mübadiləsi baş verir. Vəhşilik və barbarlıq mərhələsində həmin cəhətlər yoxdur. Sivilizasiyanın formalaşması bu və ya digər bölgənin, yaxud qitənin maddi və mənəvi mədəniyyətinin müəyyən tarixi vəziyyəti ilə bağlıdır. Bu tarixi vəziyyətdə sivilizasiyanın sərvətləri bütün bəşəriyyətin malı olur. Hər bir sivilizasiya və nailiyyətləri ilə bəşəriyyəti daha bir pillə yüksəldir, ətraf mühiti və özlərini dərk etməkdə insanlara kömək edir.

Sivilizasiya problemi həmişə onun inkişafının ziddiyyətli xarakterindən irəli gələn çoxlu sual doğurmuşdur. Həmin suallardan bəziləri bunlardır: sivilizasiya ümumbəşəri sərvətlərin itirilməsinə doğru aparırmı? Sivilizasiya hamıya müyəssərdirmi? Sivilizasiya bizim bu gün onu qavradığımız şəkildə lazımdır mı? Onun qiyməti və dəyəri nədən ibarətdir?

Bəzilərinin sivilizasiyaya inamı, digərlərinin ona pesimist münasibəti sivilizasiyanın özündə mövcud olan real proseslərin ziddiyyətlərin adekvat inikasıdır. Buna görə də filosofların, sosioloqların vəzifəsi hər halda labüd olan ziddiyyətləri nəzəri şəkildə dərk etməkdən, onları cəsarətlə aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Keçmiş dövrlərin böyük mütəfəkkirləri sivilizasiya ilə bəşəri tərəqqi arasındakı ziddiyyətlər problemini barədə çox düşünmüşlər. Sosial inkişaf, sosial ədalət, insanın özünün vəziyyəti, dövlət təsisatlarının ona münasibəti bu mütəfək-

kirlər üçün həmişə başlıca meyar olmuşdur. Böyük humanistlər elmdə, incəsənətdə, texnikada tərəqqinin rolunu inkar etmədən tələb etmişlər ki, sivilizasiya xalqa xidmət göstərsin, xalqın həyatını yaxşılaşdırmaq məqsədi güdsün.

Sivilizasiyanın inkişafı bütün bəşəriyyət üçün bir istiqamətdə cərəyan edən proses deyildir. Sivilizasiyanın bir hissəsindəki tərəqqi onun digər bir hissəsindəki tənəzzüllə müşayiət oluna bilər. İnsan sivilizasiyası və mədəniyyəti tarixi itkilərin və kəşflərin çətin yolunu özündə əks etdirir. Təsadüfi deyildir ki, müasir məişətin gündəlik problemlərini həll edərkən biz uzaq keçmişə müraciət edirik. Tarixi varislilik prinsipi elmin, mədəniyyətin inkişafının əsas prinsiplərindəndir. Tarixin hərtərəfli qavranılması nəinki keçmişin, həm də bugünün və gələcəyin dərk olunmasına kömək edir.

Müasir sivilizasiya böhran keçirir, buna görə də təbiət kimi onu da xilas etmək lazımdır. Müasir sivilizasiyanın inkişafını şərtləndirən qanunlar, böhranın səbəbləri dəyişən dünyada insanın yerini və rolunu, onun sənətkarlıq səviyyəsini, mənəvi aləmini, tərəqqinin inkişaf perspektivini və istiqamətini, bugünkü və sabahkı sivilizasiyanın simasını aydınlaşdırmağa imkan verir. Həm də bu zaman daim yadda saxlamaq lazımdır ki, sivilizasiyanın meyarı hər şeydən əvvəl insandır.

Bütün bəşəriyyətlə birlikdə Azərbaycan xalqı XXI əsrə qədəm qoydu. Əsr başa çatdı və tarixin ikimillik dövrünə son qoyuldu. Keçdiyimiz yola nəzər salarkən bizə aydın olur ki, biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti olan ölkəmizin həm dünənə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır.

Azərbaycanın taleyi elə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o, həmişə sivilizasiyanın qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqi çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri H.Əliyevin Azərbaycan xalqına «Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında» adlı müraciətində deyilir: «Eramızdan əvvəl birinci minilliyin sonunda, eramızın birinci minilliyinin əvvəlində Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin təsirinə məruz qalmışdır. Məhz bunun nəticəsində tarixən ölkəmizdə müxtəlif dinlərə münasibətdə yüksək toleranqlıq, dözümlülük mühiti yaranmışdır. Yunan-Roma mədəniyyətinin, bütün antik sivilizasiyanın güclü təsiri altında inkişaf edən elm, ədəbiyyat və incəsənətimiz çox erkən dövrlərdə özünəməxsus forma və məzmununa malik olmağa başlamışdır.

İkinci minilliyin tarixi əyani surətdə göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəsti xətti ilə seçilən xalqdır».

Ədəbiyyat:

1. M.Əfəndiyev, A.Şirinov. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı, 2001.
2. F.Vahidov, T.Ağayev. Sosiologiya, Bakı, 2005.
3. Э.Гидденс Социология М., 1999.
4. Л.М.Куликов. Основы социологии и политологии. Москва, 1999.
5. А.А.Радугин, К.А.Радугин. Социология (курс лекции), Москва, 2000.
6. А.И.Кравченко. Социология (общий курс) М., 2002.
7. Г.Козырев. Основы социологии и политологии. М., 2005.
8. М.Əfəndiyev. Sosiologiya. Bakı, 2009.

MÖVZU №6 CƏMIYYƏTİN SOSIAL STRUKTURU

PLAN:

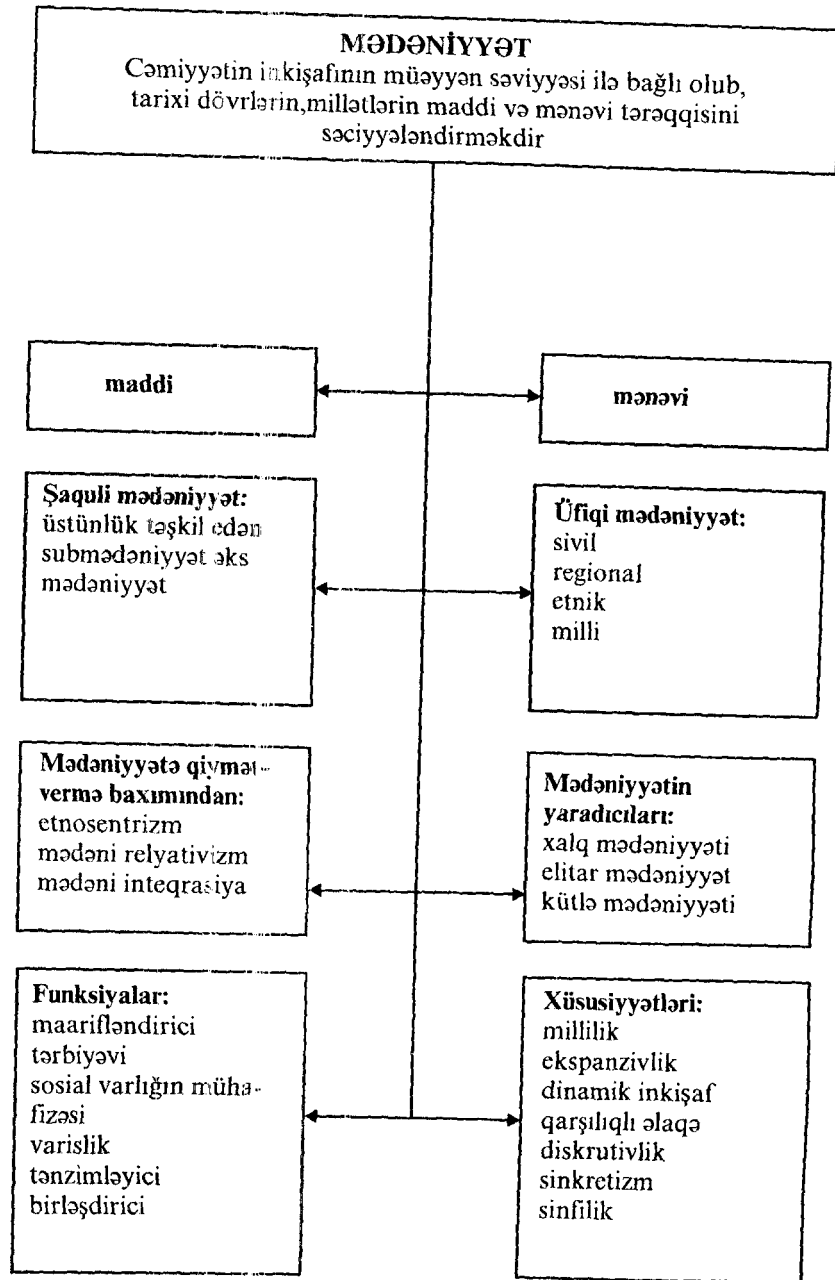
1. Sosial struktur anlayışı və onun əsas ünsürləri.
2. Bərabərsizlik haqqında nəzəriyyələr.
3. Sosial stratifikasiya və stratifikasiya sistemləri.
4. Sosial mobillik anlayışı.

1. Sosial struktur anlayışı və onun əsas ünsürləri.

Cəmiyyətin sosial strukturunun öyrənilməsi sosiologiya elmində mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu da hər şeydən əvvəl onun cəmiyyətdə daim artmaqda olan rolu ilə izah olunur. İnsan cəmiyyətdə tək yaşayıb fəaliyyət göstərə bilməz, o öz tələbatına və mənafeyinə uyğun olaraq sosial qrupun tərkibinə daxil olur. (Bir və ya bir neçə ümumi əlamət əsasında birləşmiş insanların məcmusu sosial qrup adlanır.) Cəmiyyət də öz növbəsində müxtəlif qrupların məcmusu kimi formalaşır. İnsan eyni zamanda bir neçə sosial qrupun üzvü ola bilər (azərbaycanlı, müəllim, qoca, qadın). Sosial qrup bir növ insanla cəmiyyət arasında özünəməxsus formada vasitəçidir. İnsan qrupun qanunları ilə cəmiyyətdə mövcud olur. Həmin qruplar da öz növbəsində siniflər, təbəqələr, milli etnik, demografik qruplar ola bilərlər. Məcmu halında onlar cəmiyyətin sosial əsaslarını təşkil edir.

Sosial struktur anatomik mənada cəmiyyətin skeletidir. Struktur (qurluş anlayışı mənasını daşıyır) dedikdə elmdə obyektin daxili qatlarını təşkil edən elementlərin funksional qarşılıqlı əlaqələrinin məcmusu başa düşülür.

Sosial struktur - dedikdə isə bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan sosial ünsürlərin (qrupların) məcmusu, onların vahid təməl daxilində nisbi sabit yerləşməsi üsulu başa düşülür.

Sosial struktur bir tərəfdən sosial birləşmənin və onun hər bir üzvünün sosial mövqeyini ifadə edir, digər tərəfdən onların cəmiyyətin sosial həyatında tutduğu yerə və oynadığı rola münasibətini göstərir.

Hər bir cəmiyyət daxilən müxtəlif təbəqələrə bölünür. Cəmiyyəti dərinlən öyrənmək üçün ilk növbədə onun sosial strukturu öyrənilməlidir. Sosial strukturun müxtəlif üsürləri arasında qarşılıqlı əlaqə onun bütövlüyünü təmin edir. Sosial struktur sosial sistemin tərkib hissəsi olub funksional vasitə ilə sosial əlaqələri möhkəmləndirir. Sosial strukturun tərkib hissəsinin hər biri malik olduqları status əsasında müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər. Sosioloqlar sosial strukturun müxtəlifliyini əsasən aşağıdakı iki amil ilə izah edirlər: ictimai əmək bölgüsü və mülkiyyətə münasibət.

Tarixən yaranmış ictimai əmək bölgüsü insanları qabiliyyət və bacarığına görə peşə və ixtisas qruplarına bölür. Mülkiyyətə münasibət isə varlı, ortabab və yoxsul təbəqələr meydana gətirmişlər. Sosial struktur üç amili özündə birləşdirir: sosial birlik, sosial birlikdə fəaliyyət göstərənlərin sosial mövqeyi, onların sosial birlikdə sosial statusu. Sosial strukturun öyrənmək üçün məkan, ərazi, milli-etnik, cinsi, demografik bölgü, yaşayış, təhsil, peşə səviyyəsi, mülkiyyətə münasibət, ictimai mənşəyi, siyasi, dini əqidəsi kimi prinsiplər əsas götürülür.

Sosial strukturun daxili üsürlərinin müəyyənləşdirilməsi sosiologiyada ən mürəkkəb məsələlərdəndir. Sosial strukturun əsas elementlərini fərd, müəyyən mövqə tutan status və müəyyən sosial funksiyaları yerinə yetirən rol təşkil edir.

Sosial struktur anlayışı sosial sistem anlayışının bir hissəsi olub, özündə 2 əsas hissəni – sosial tərkib və sosial əlaqələri birləşdirir.

Sosial əlaqələr haqqında əvvəlki mövzularımızda söhbət açdığımız görə bu müəhazirədə diqqətimizi sosial tərkibə yönəldəcəyik.

Sosial tərkib – həmin strukturun təşkil edən üsürlərin toplusudur (sosial birlik və ya sosial qruplar).

2. Bərabərsizlik haqqında nəzəriyyələr.

Bildiyimiz kimi sosial tərkib nöqtəyi-nəzərdən hər bir konkret cəmiyyətdə müxtəlif qrup, sinif, birlik, təsisat, təşkilat bərabər formada yerləşməmişdir və bu da öz növbəsində bərabərsizliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu bərabərsizliyin yaranmasının səbəblərini izah etmək üçün sosiologiyada müxtəlif təlimlər yaranmışdır ki, bunlardan biri də **M. Veberin nəzəriyyəsidir**.

Maks Veber bərabərsizliyin yaranmasının 3 mənbəyini qeyd edir: hakimiyyət, sərvət və nüfuz. O, hakimiyyəti siyasi kontekstdə götürür və hakimiyyət dedikdə öz iradəsini başqalarına zorla qəbul etdirən hüquq sistemini nəzərdə tuturdu. Bundan başqa M. Veber müasir cəmiyyətlərdə daha təsirli qüvvəyə çevrilmiş bürokratların hakimiyyətindən bəhs edirdi. Kommunist cəmiyyətlərinin keçmiş və indiki təlimində bunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə zənn edilirdi ki, kommunizm sinifsiz cəmiyyət olmalıdır. Əslində isə hökumət bürokratiyasının hakimiyyəti bərabərsizliyin əsasına çevrildi. Keçmiş Sovet İttifaqında nüfuzlu bürokratların imtiyazları adi vətəndaşlardan qat-qat artıq idi. Məsələn, onların xüsusi mağazaları, istirahət zonaları, mənzilləri, maşınları var idi. Bundan əlavə uşaqları ən nüfuzlu institutlarda oxuyur və yaxşı yerlərdə işləyirdilər.

Lakin təkə keçmiş kommunist ölkələrində deyil, Qərbi ölkələrində də bürokratik hakimiyyət stratifikasiya üçün əsas ola bilər. M. Veberin fikrincə müəyyən şəraitdə bürokratik hakimiyyət sərvətə çevrilə bilər və hakimiyyət stratifikasiyanın müstəqil ölçüsü olar. Belə ki, müasir kapitalist ölkələrində iri müəssisələrin çoxunu onların sahibləri yox, peşəkar menecerlər idarə edir.

Cəmiyyətin sosial strukturu

M. Veber bərabərsizliyin ikinci komponentinin zənginlik və ya əmlak zənginliyi olduğunu qeyd edirdi. Ona görə zənginlik əmək haqqından da böyükdür. Zəngin adamlar çox vaxt işləmirlər, lakin mülkiyyət (bankda pul və aksiya, qiymətli kağızlar) hesabına yaxşı gəlir əldə edirlər. Veber qeyd edir ki, gəlir əldə etmək üçün müxtəlif sosial təbəqələr eyni imkana malik deyillər. Lakin müasir cəmiyyətdəki stratifikasiya sistemini yalnız zənginlik və ya hakimiyət ilə izah etmək olmaz. Mədəni amil də bərabərsizliyin ölçüsü kimi götürülmüşdür. Məsələn, bir çox cəmiyyətlərdə müxtəlif dərəcədə hörmət və müxtəlif dərəcədə nüfuzu olan insan qrupları vardır. Bu qrupun üzvlərinin xüsusi həyat tərzini, oxşar geyimi və danışq üslubu ola bilər. ABŞ-da peşə qrupları nüfuzuna görə aşağıdakı 12 dərəcəyə bölünür: fiziklər, hakimlər, vəkillər, həkimlər, bankirlər, mühəndislər, sosioloqlar, politoloqlar, müəllimlər, menecerlər, polisler, katiblər.

Nüfuz iqtisadi və siyasi deyil, mədəni amillərə əsaslanan qruplardır və M. Veber onları status qrupları adlandırdı. Deməli nüfuz sosial cəhətdən bəyənən atributlara malik olan adamlara ehtiram və hörmətdir. Müxtəlif ölkələrdə müxtəlif atributlar nüfuzlu sayılır. Məsələn bizim cəmiyyətdə hüquqşünas olmaq və ya diplomat peşəsinə yiyələnmək daha nüfuzlu hesab olunur.

Daha bir nəzəriyyə isə **funksional inteqrasiya** nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə bərabərsizlik cəmiyyətin funksional inteqrasiyasına (birləşməsinə) kömək edə bilər. Bu tezis ilk dəfə N. Spenser və Dürqeym tərəfindən irəli sürülmüşdür. 1954-cü ildə Amerika sosioloqları Kinqe Devis və Vilber Mur bu təlimin əsasında yeni nəzəriyyə işləyib hazırladılar. Onlar öz diqqətlərini cəmiyyətin iqtisadi strukturu üzərində cəmləşdirdilər. Lakin siniflərin quruluşunu və irsən əldə edilmiş sərvətləri təhlil etmək əvəzinə, bu sosioloqlar insanların istəklərinə təsir edən gəlirlərdəki fərqlərə diqqət yetirdilər. Lakin onlar mühüm amil olan irsən keçən sərvətləri nəzərə almadıqları üçün siniflərin dəqiq iyerarxiyasını ehti-

Cəmiyyətin sosial strukturu

va edən bütöv stratifikasiya konsepsiyasını yarada bilməmişdilər. Daha sonra Devis və Mur belə hesab edirdilər ki, cəmiyyətin funksional inteqrasiyası üçün bəzi işlər digərlərinə görə daha əhəmiyyətlidir. Bu işləri miqdarı az olan istedadlı adamlar yerinə yetirir. Ona görə də onlar daha yüksək maaşla təmin edilmişlər. Lakin alimlər Devis və Murun nəzəriyyəsinin bəzi cəhətlərini şübhə altına alırlar. Məsələn hansı işin yüksək maaşla mükafatlandırılmasının vacibliyini. Yəqin ki, hər bir adam hakimiyyət peşəsinin çox mühüm olduğunu bilir və bu işin hazırlığına böyük xərc lazımdır. Amma ayaqqabı təmizləyənlərə isə xüsusi hazırlıq və istedad lazım deyil. Bütün bunlara baxmayaraq hər iki sənət sahiblərinin eyni dərəcədə sosial tələbatları mövcuddur.

Sosial bərabərsizliyin səbəbini izah edən daha bir nəzəriyyə **status nəzəriyyəsidir**. Hər hansı bir statusu qazanmaq üçün fərdi qabiliyyət və məqsədə çatmaq üçün şərait olmalıdır. Bunu belə izah etmək olar: Hər bir insan arzu etdiyi statusa nail ola bilmir, yəni istəyinə çata bilmir. Bunun üçün istədiyini bacarmaq, qabiliyyət, şərait olmalıdır. Əgər sadalanan şərtlər yoxdursa bu mümkün deyil və belə halda insan bacardığının, yaşadığı şəraitin müqabilində statusa yiyələnir.

Sosiologiyada bərabərsizlik haqqında mövcud olan nəzəriyyələrdən biri də **marksist nəzəriyyədir**. Bu nəzəriyyəyə görə cəmiyyətin sosial strukturu iqtisadi əlamətlər üzrə təşkil edilən siniflərdən ibarət olduğu göstərilir.

Sinif - anlayışı statistik mənada adətən dəqiq müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərə malik adamlar çoxluğunu ifadə etmək üçün işlədilir. Onun prinsipial əsası və fərqləndirici əlaməti istehsal prosesində tutduğu yer və iqtisadi vəziyyətidir. Sinif sözü fransız dilində ilk dəfə 14 əsrdə işlədilmişdir.

Marksizm mülkiyyət münasibətləri sistemində müstəqil yer tutan və istehsal vasitələrinə ümumi bir münasibəti

Cəmiyyətin sosial strukturu

olan qruplara sinif anlayışının tətbiq oluna bildiyini iddia edir. Buradan da çıxış edərək başqa əlamətlərə görə fərqlənən sosial qrup sinif adlandırılmaz. Məhz bu səbəbdən də ziyalılar sosial qrup, yaxud təbəqə adlandırılmışdır.

Məlumdur ki, bütün başqa ictimai hadisələr kimi sosial struktur da cəmiyyətin inkişafı ilə həmahəng inkişaf etmiş və dəyişmişdir. Elmin vəzifəsi də həmin dəyişiklikləri izləmək, qeydə almaq və ümumiləşdirmək əsasında gələcəyin perspektivlərinin aydınlaşdırılmasına kömək etməkdir. 19 əsrdə K.Marks fəhlə sinfindən danışarkən onun üç əsas dəstəsini bir-birindən fərqləndirirdi: fabrik-zavod sənaye fəhlələri, kənd təsərrüfatı fəhlələri və ticarət ictimai iyaşə müəsisələrində çalışan fəhlələr. Marksın ölümündən sonra keçən yüz ildən artıq bir dövrdə fəhlə sinfinin öz daxilində çox ciddi irəliləmələr və yerdəyişmələr olmuşdur. Qərb ölkələrində ağır fiziki əməklə məşğul olan – göy yaxalıqlı fəhlələrlə yanaşı, ağ yaxalıqlı və hətta qızılı yaxalıqlı fəhlələr dəstəsi meydana gəlmiş və elmi texniki inqilabın gedişində onların sayı sürətlə artmağa başlamışdır. Təbii ki, əsasən zehni əməklə, mürəkkəb texnika və texnologiyayı idarə etməklə məşğul olan, istər öz ictimai vəziyyətinə, istərsə də gəlirinin miqdarına görə tamamilə fərqli olan həmin şəxsləri ənənəvi sənaye sahələrində (tikinti, toxuculuq, metallurgiya, dağmaddən) əsasən fiziki əməklə məşğul olan adamlarla eyniləşdirmək və onların hamısını bir adla fəhlə adlandırmaq kökündən səhv olardı. Buna baxmayaraq, son zamanlara qədər fəhlə sinfinin üç dəstəsinin mövcud olduğu iddia edilir. Bu isə öz növbəsində ona gətirib çıxarmışdır ki, yaşadığımız cəmiyyətin real mənzərəsi bizə aydın olmamış, burada mövcud olan qruplar haqqında düzgün olmayan təsəvvürə malik olmuşuq. Kapitalizmdə burjuaziya, proletariat, xırda burjuaziya, sosializmdə isə fəhlə, kəndli cəmiyyətin əsas sinifləri hesab olunurdu. Həmin sxemə əsasən keçmiş SSRİ-də sosial-sinfi struktur iki üstəgəl bir formasında, yəni fəhlə, kəndli sinfi və ziyalı təbəqəsi kimi təsvir olunur. Qərb

Cəmiyyətin sosial strukturu

cəmiyyətlərində mövcud olan başlıca siniflər isə aşağıdakılardır - yüksək siniflər (istehsal ehtiyatlarına sahib olan, yaxud onlara birbaşa nəzarət edənlər, varlılar, iri sənayeçilər, rəhbərliyin yuxarı təbəqələri), otra sinif (ağ yaxalıqların əksəriyyəti və peşəkarlar), fəhlə sinfi (göy yaxalıqlar, yaxud əl əməyi ilə məşğul olanlar). Bəzi sənaye ölkələrində, Fransada, yaxud Yaponiyada dördüncü sinif kəndlilərdir (ənənəvi kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrində çalışan insanlar)

Nəhayət, sinif haqqında təlimin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri siniflərin gələcəyi haqqında olan müddəadır. Belə ki, həmin müddəaya görə istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət, daha sonra şəhərlə kənd, fiziki və zehni əmək arasında mühüm fərqlər aradan qaldırıldıqdan sonra siniflər də aradan qalxacaq və cəmiyyətin sinifsiz strukturu bərqərar olacaqdır. Buradan çıxış edən keçmiş sovet alimləri siniflərin və sosial qrupların bir-birinə yaxınlaşmasını sosial strukturun inkişafının başlıca meyli kimi əsaslandırırlar. Halbuki real həyatda toplumun bütün üzvləri müxtəlif xüsusiyyətlər baxımından təbəqələşə bilirlər. Sosial təbəqələşmənin əsasını isə bioloji xüsusiyyətlər, zehni dərəcə, maddi vəziyyət, həyat tərzini və s. kimi sosial xüsusiyyətlər təşkil edir.

3.Sosial stratifikasiya və stratifikasiya sistemləri.

Sosiologiyada sosial strukturun daxili elementlərini müəyyənləşdirmək üçün dünya elmində vətəndaşlıq hüququ qazanmış **sosial stratifikasiya** (latın dilində təbəqə sözündəndir) nəzəriyyəsinə müraciət edildi. Sosial stratifikasiya daxili elementlərin şaquli yerləşməsinin məcmusu olub, 4 əsas ölçü ilə istiqamətlənir: gəlir, hakimiyyət, təhsil, nüfuz.

Birinci, gəlir və sərvət. Ayrı-ayrı qrupların gəlir və sərvət mənbəyi 2 cür olur. Bir tərəfdən hər bir peşə sahibi özünəməxsus yolla gəlir və sərvət əldə edir, digər tərəfdən isə bir sıra şəxslər onlara qalmış miras əsasında gəlir və sərvətə sa-

Cəmiyyətin sosial strukturu

hib ola bilirlər. Hər iki halda gəlir və sərvətin miqdarı müvafiq qrupu başqalarından fərqləndirir.

İkinci, hakimiyyət və əzəmət. Təbii ki, cəmiyyətdə mövcud qruplar əllərində olan hakimiyyətə və əzəmətə görə bir-birindən fərqlənir, hakimiyyət nərdivanında onların hər birinin öz yeri və rolu olur.

Üçüncü, təhsil yaxud bilik. İnsanların təhsil almaq imkanları tarix boyunca həmişə müxtəlif olmuşdur. Bu, son nəticədə istər onların sosial roluna, istərsə də irəliləmək imkanlarına öz təsirini göstərmişdir. Alimlər yazırlar ki, müasir cəmiyyət təkamülə doğru addımlayır və bu cəmiyyətdə insanların sosial nərdivanda yerləşməsi pula görə deyil, məhz təhsilinə görə əhəmiyyətli olacaq.

Dördüncü, peşə nüfuzu. Tarixdən bəllidir ki, bu və ya başqa xalqın nümayəndələri ayrı-ayrı zamanlarda müxtəlif peşələrə üstünlük vermiş, öz növbəsində valideynlər övladlarını daha nüfuzlu peşələrə yiyələnməyə sövq etmişlər. Bu işə müvafiq peşə sahəsində çalışanların başqalarından fərqlənməsinə gətirib çıxarmış, həmin peşə sahəsində çalışan xüsusi adamlar qrupunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Gəlir - hər hansı bir fərdin və ya hər hansı bir ailənin müəyyən müddətdə (ay,il) qazandığı və ya qazandıqları maddi imkanlarıdır. Hakimiyyət - fərdin hansı sayda insanlar üzərində hökmranlığı ilə ölçülür. Təhsil - fərdin neçə il və haralarada aldığı təhsildir. Bu 3 istiqamət obyektiv ölçülərlə izah edilir. Nüfuz isə subyektiv göstəricidir.

İbtidai cəmiyyətdə bərabərsizlik olmamış, o ancaq quldarlıq dövründən yaranmış və bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu üzdən sosial stratifikasiya sistemlərinin hər bir toplumda ali və aşağı qruplara bölünməsinin nəyə əsaslandığını nəzərdən keçirək: 1) istehsal prosesi, əmək bölgüsü və əməyin ictimai təşkili prosesində əmələ gələn obyektiv qanunlar; 2) həmin obyektiv münasibətlər sistemində bu və ya digər mövqə tutan adamların malik olduğu obyektiv fəaliyyət imkanları; 3) özünün və ya başqasının mövqeyi haq-

Cəmiyyətin sosial strukturu

qında subyektiv mülahizələr nəticəsində yaranmış təsəvvürlər; 4) yuxarılara və aşağılara, yaxşılarla və pislərə bölünməni əsaslandıran ideologiyanın yaradılması.

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, stratifikasiya sistemi cəmiyyətdə hökmranlıq edən dəyərlər sistemi ilə sıx bağlı olaraq müxtəlif formada fəaliyyət və rolları qeyri-bərabər obrazda qiymətləndirməyə imkan verir. T.Parsons hər hansı bir cəmiyyətdə mövcud olan stratifikasiyanın dəyərlər sistemi ilə izahını aşağıdakı formada vermişdir:

- 1.Qohumluq əlaqələri;
- 2.Fərdi başqalarından fərqləndirən şəxsi keyfiyyətlər(cins, yaş);
- 3.Fərdin fəaliyyət nəticəsində əldə etdiyi nailiyyətlər;
- 4.Fərdə mənsub olan maddi, mənəvi, intellektual mülkiyyət;
- 5.Avtoritet (nüfuz) – təsisatlı hüquq (həkim, valideyn...)
- 6.Hakimiyyət – öz məqsədinə çatmaq üçün başqalarına təsir etmək.

Sosial stratifikasiyanı əsasən 4 sistemdə cəmləşdirirlər: köləlik sistemi, kasta sistemi, silk sistemi, sosial sinif sistemi.

Köləlik sistemi – bu sistem fərdlər və ya sosial qruplar üçün son dərəcə fəvqəladə (açıq-aydın) leqallaşdırılmış və ya qanunlaşdırılmış sosial bərabərsizlik sistemidir. Bu sistemin səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, burada köləlik başqalarının mülkiyyəti olmaqla, alış veriş əşyasına çevrilmişdir.

Kasta sistemi – nisbi dəyişməz olan dini boyalı irsi dərəcələr sistemidir. Adətən kasta dedikdə Hind dini etiqadı yada düşür. Bu sistem Hindistanda, Şrilankada və Pakistanda geniş yayılmışdır. Bu sistemdə kastalıq mənsubiyyəti uşaq doğulduqdan müəyyən edilir. Ona görə bu sistemdə uşaqlar avtomatik olaraq valideynlərinin tutduğu mövqeləri

Cəmiyyətin sosial strukturu

tuturlar. Hər kəstanın rolu kifayət dərəcədə aydın olur və bir qayda olaraq kasta üzvləri kasta daxilində ailə qururlar.

Silk sistemi – dedikdə feodal cəmiyyəti yada üşür. Silk adətlərə daxil olmuş və qanunlarda göstərilmiş irsi, hüquq və vəzifələrə malik olan kapitalist cəmiyyətlərinə qədərki sosial qrupdur. Silki təşkilatlar silklərin bəzilərinin bərabər olması, bəzilərinin üstün olması ilə səciyyələnirlər. Məsələn 18 əsrin ikinci yarısında Rusiyada cəmiyyət zadəganlar, ruhanilər, tacirlər və kəndlilər sinfinə bölünmüşdü. Kapitalizm münasibətləri möhkəmləndikdən sonra silklər tədricən dağılaraq siniflərlə əvəz edildi.

Sınıf sistemi – başlıca olaraq, iqtisadi vəziyyətə əsaslanan sosial bölgüdür. Bu sistemdə əldə edilmiş status sosial sıçrayış və ya yerdəyişməyə səbəb ola bilər. Burada sosial qruplar arasındakı sərhədlər şərti xarakter daşıyır və bir stratdan o birinə keçmək üçün böyük imkanlar vardır.

Könlük, kasta və silk sistemlərində insanlar hansı təbəqəyə aid olduqlarını konkret bilirdilər. Sınıf sistemində isə konkret fikir söyləmək mümkün deyil. Bunun səbəbi hər şeydən əvvəl müxtəlif ölkələrdə insanların həyat tərzinin, gəlirinin, adət-ənənələrinin, davranışlarının fərqli olmasıdır.

20-ci əsrin ikinci yarısında cəmiyyət özü bir sıra dəyişikliklərə uğradı və sınıf anlayışının industrial cəmiyyətə xas olduğu söyləndi. Avropa sosioloqları sosial qrupları iqtisadi kriteriyalardan bölmək əleyhinə çıxdılar. Bu mənada cəmiyyətin dəyişikliklərini izah etmək üçün daha konkret olan təbəqə sözündən istifadə edildi.

Sosial təbəqə - dedikdə biz yüksək və aşağı ictimai mövqe meyarları ilə başqa qruplardan az-çox dərəcədə ayrılmış müəyyən adamlar qrupunu nəzərdə tuturuq. Onu da qeyd edək ki, bu ayrılmanın əsasını mülki vəziyyət, mədəni səviyyə, həyat təzi, əsil-nəcabətlik haqqında təsəvvürlər, həqiqi və ya xəyali meyarlara əsaslanan müəyyən məsafə təşkil edir. Sosial təbəqələr bir-birilə müəyyən daxili əlaqələrə, mənsubiyyət duyğusu ilə bağlı olan, əvvəlcədən təyin

edilmiş fərqləndirici xüsusiyyətlərə malik təbəqələrin üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin əsasında mövqenin yüksəlməsindən qurulmuş bir törəmədir.

Amerikalı sosioloq U.L.Uorner 40-cı illərdə amerikanın bir sıra şəhərlərində apardığı tədqiqatlardan sonra cəmiyyətin sosial strukturunda 6 əsas təbəqənin olduğunu qeyd etmişdir:

1. yuxarı təbəqənin yuxarı qatı - tanınmış nəsil
2. yuxarı təbəqənin aşağı qatı – varlı insanlar
3. orta təbəqənin yuxarı qatı – yüksək təhsilə, intellektə malik insanlar
4. orta təbəqənin aşağı qatı – ağ yaxalıqlar (dəftərxana işçiləri, referent)
5. aşağı təbəqənin yuxarı qatı – göy yaxalıqlar (fiziki əməklə məşğul olanlar)
6. aşağı təbəqənin aşağı qatı – cəmiyyətdə rədd edilmişlər (hüquqsuz insanlar)

Ümumiyyətlə müasir cəmiyyət insanları 3, 4, 6 və daha çox meyarlar əsasında təbəqələrə bölür ki, biz daha optimal variant olan 3 meyarlara ayrılan təbəqələrə nəzər yetirək: yuxarı, orta, aşağı.

Yuxarı təbəqə – prezidentlər, nazirlər, başqa siyasi liderlər, tanınmış sahibkarlar, məşhur yaradıcı insanlar

Orta təbəqə – təhsil işçiləri, yazıçılar, həkimlər, rəssamlar, hüquqşünaslar, kiçik sahibkarlar və s.

Aşağı təbəqə – fabrik, zavod, tikinti işçiləri, kənd təsərrüfatında çalışanlar, xidmət sahələrində işləyənlər və s. (Kasib təbəqə işsizlər, cəsuslar, avaralar və s).

Göründüyü kimi müxtəlif variantlarda təbəqələri sxemləşdirmək olar. Ancaq əsas prinsipal vəziyyətə diqqət yetirmək lazımdır: nə qədər adlandırılarsa da əsas 3 təbəqəni bir-birindən fərqləndirmək lazımdır (yuxarı, orta, aşağı) və əlavə təbəqələşmə bu 3 əsas təbəqənin tərkibində formalaşmalıdır.

Cəmiyyət üçün daha vacib olan orta təbəqə dünya tarixində nadir hadisədir. Bu təbəqə ancaq 20-ci əsrin məhsuludur. Cəmiyyətdə onun spesifik funksiyası var. Belə ki, orta təbəqə cəmiyyətin stabil qalması üçün vacibdir. Nə qədər orta təbəqə çox olarsa o cəmiyyətdə inqilab, beynəlxalq münaqişə, sosial partlayış olmaz. Orta təbəqə bir növ yuxarı təbəqə ilə aşağı təbəqə arasında sədd rolunu oynayır. Bu iki təbəqəni bir-birilə görüşməyə qoymur. Bu o təbəqədir ki, öz həyatını özü qurur və hər imkanla onun qorunub saxlanmasına çalışır.

4. Sosial mobillik anlayışı.

Sosial dəyişikliklərin dinamikasını öyrənmək üçün adətən şaquli və üfiqi stratifikasiyadan istifadə edirlər. O, insanın bir sosial səviyyədən başqasına yüksəlməsini və yaxud enməsini, ya da eyni səviyyədə qalmaqla, bir sosial qrupdan digərinə keçməsinə izləməyə imkan verir. İnsanın və ya qrupun sosial strukturda tutduğu yerin dəyişməsi sosial yerdəyişmə, yaxud *mobillik* adlanır.

Sosial mobilliyin iki əsas növü vardır: nəsillərarası və nəsildaxili. Bunlar da öz növbələrində 2 cür olur. Nəsillərarası mobillik uzunmüddətli, nəsildaxili mobillik ilə qısa müddətlidir. Nəsillərarası mobillik belə hesab edilir ki, uşaq öz valideynlərindən fərqli olan sosial mövqeyə yiyələnirlər. Məsələn fəhlə atanın oğlu həkim olur və ya həkim atanın oğlu sürücü işləyir. Nəsildaxili mobillikdə isə fərd həyatı boyu öz sosial mövqeyini dəyişir. Məsələn fəhlə, mühəndis, sex müdiri, zavod direktoru və s.

Mobillik şaquli və üfiqi formada olur. Şaquli mobillik bir təbəqədən digərinə keçmədir. Məsələn, silk, kasta, sinif. Üfiqi mobillik isə eyni səviyyədə bir sosial qrupdan digərinə yerdəyişmədir.

Bir başqa meyarla sosial mobilliyin təsnifatını da vermək olar: fərdi və qrup. Yəni bir insan başqalarından asılı

olmayaraq, şaquli və ya üfiqi formada həm fərd şəklində yeridəyişmə edir, həm də bu kollektiv formada ola bilər.

P.Sorokin geniş tarixi materialda kollektiv mobilliyin səbəbinə xidmət edən aşağıdakı amilləri qeyd etmişdir: sosial inqilab; xarici müdaxilə, hücum; dövlətlərarası müharibə; vətəndaş müharibəsi; hərbi çevriliş; siyasi rejimin dəyişməsi; Konstitusiyanın dəyişməsi; kəndli üsyanı; imperiyanın yaranması.

Kollektiv (kütləvi) mobillik stratifikasiya sisteminin özünün dəyişməsi ilə üst-üstə düşür.

Sosial mobillik 2 əsas göstərici ilə ölçülür: mobilliyin məsafəsi və mobilliyin həcmi. Mobilliyin məsafəsi -- nə qədər qalxıb və ya enməsi ilə izah edilir. Mobilliyin həcmi -- isə neçə nəfər qalxır və ya enir.

Sosial mobillik fərdin və yaxud sosial qrupun sosial strukturda yerini dəyişməsidir. Bu dəyişiklik prosesində ilk növbədə sosial status, sosial vəziyyət əsaslı surətdə dəyişir. Sosial dəyişiklik iki istiqamətdə baş verir: birincisi sosial qrup daxilində dəyişiklik, ikincisi başqa sosial qrupa daxil olmaq. Sosial mobillik nəticəsində qrupdaxili və qruparası dəyişiklik peşə və ixtisas dəyişikliyi ilə bağlıdır. Müasir elmi texniki tərəqqi sosial mobilliyə güclü təsir edir. Gənclərin yeni peşə və ixtisaslara yiyələnmək meyli güclənir. İndustrial cəmiyyətdə bu proses daha sürətlə baş verir. Digər tərəfdən zehni əmək işçilərinin xüsusi çəkisinin artması, ixtisaslaşma, informasiya və kompyüter sisteminin yaranması sosial qruplar arası inteqrasiya prosesini gücləndirir.

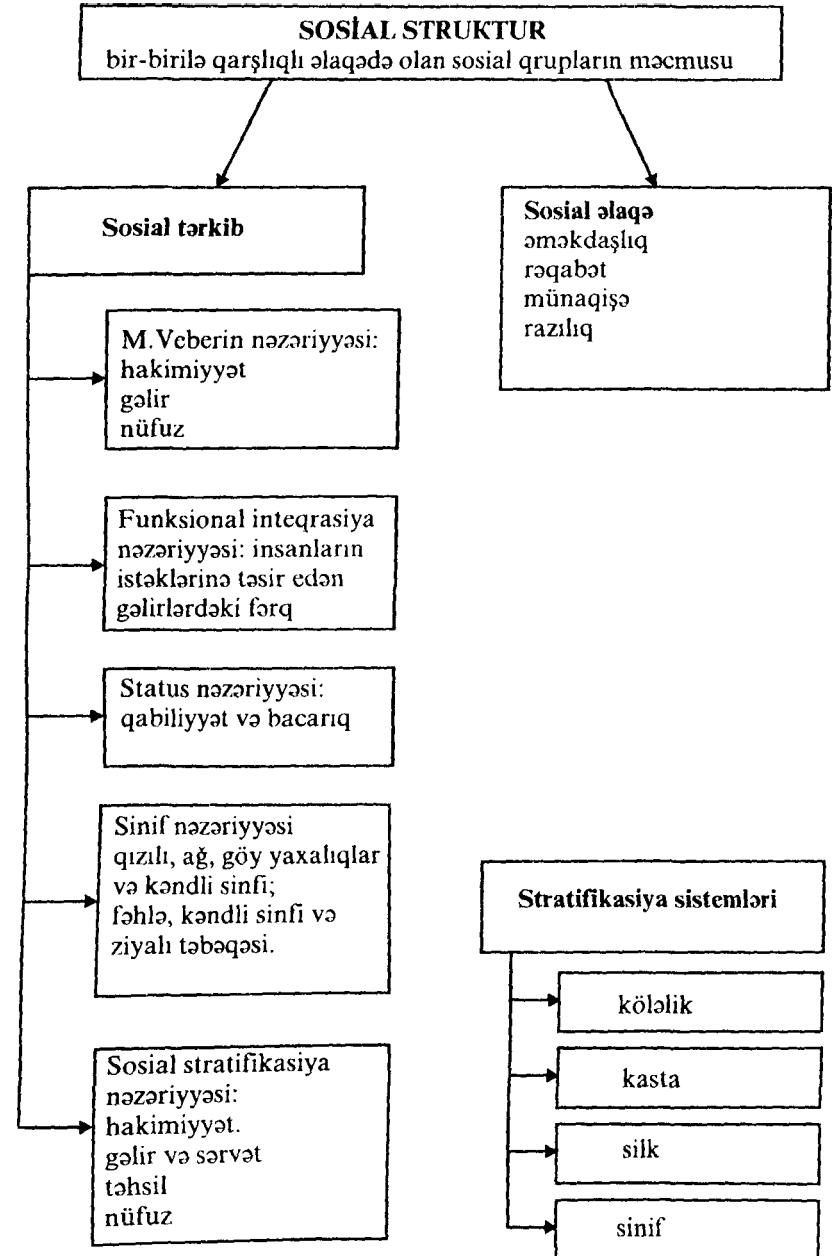
Azərbaycan Respublikasının sosial strukturunu, sosial stratifikasiya prosesini öyrənmək yeni cəmiyyət quruculuğu üçün əhəmiyyətlidir. Müstəqillikdən sonra iqtisadi, siyasi və sosial dəyişikliklər sosial strukturun əsaslı dəyişilməsinə səbəb oldu. Fəhlə, kəndli sinifləri və ziyalı təbəqəsi əvəzinə yeni sosial təbəqələr formalaşdı. İqtisadi, sosial və siyasi sahədə islahatların həyata keçirilməsi sosial strukturun dinamik inkişafına güclü təsir edir. Cəmiyyət sosial, iqtisadi cə-

Cəmiyyətin sosial strukturu

hətdən inkişaf etdikcə müasir tələbata cavab verən peşə və ixtisaslar yaranır. Azad bazar iqtisadiyyatı nəticəsində sahibkar, biznesmen, menecer kimi sosial təbəqələr formalaşır. Sosioloqların hesablamalarına görə Azərbaycanda əhali həyat səviyyəsinə görə 3 qrupa bölünür: varlı, ortabab, yoxsul sosial qrup. Varlı təbəqəyə yüksək əmək haqqı alanlar, böyük şirkət sahibləri və iri biznesmenlər, orta təbəqə orta və xırda səviyyəli şirkət sahibləri, dövlətin orta səviyyəli strukturunda çalışanlar, kasıblara isə əsasən işsizlər aid edilir. Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən sosial iqtisadi proqramda (2008-2013) yoxsul təbəqənin ləğv edilməsi nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat:

- 1.Л.М.Куликов Основы социологии и политологии. Москва, 1999.
- 2.А.И. Кравченко Основы социологии. Москва, 1998.
- 3.Н.Şirəliyev, Ə.Əhmədov Politologiya, Bakı, 1997. Sosiologiya dərslik, Bakı, 1994.
- 4.А.А.Радугин, К.А.Радугин Социология (курс лекций), Москва, 2000.
- 5.И.Г.Широков Социология (конспект лекций), Москва, 2000.
- 6.Z.T.Qolenkov, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. Ümumi sosiologiya. Bakı, 2007.
- 7.M.Əfəndiyev. Sosiologiya. Dərslik. Bakı, 2009.

MÖVZU 7 SOSIAL SİYASƏT

PLAN:

1. Sosial siyasətin mahiyyəti və funksiyaları.
2. Sosial siyasətin tarixi tipləri.
3. Sosial demografik siyasət.
4. Azərbaycan Respublikasında sosial siyasətin həyata keçirilməsi.

1. Sosial siyasətin mahiyyəti və funksiyaları.

Sosial siyasət dövlətin daxili siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olmaqla onun müdafiəsini təmin edən sosial ehtiyatların təkrar istehsalına zəmin yaradır, fəaliyyətinin genişlənməsini və ictimai sistemin sabitliyini şərtləndirir.

Sosial siyasət - cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərin tələbatlarını nəzərə alaraq, onlar üçün yaşayış şəraiti yaratmaq sahəsində dövlətin konkret fəaliyyətidir. Sosial siyasətdə, habelə dövlətin bütün digər sahələrdə fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə özünün əksini tapır. Müasir şəraitdə sosial siyasət bir növ dövlətin bütünlükdə siyasətinin səmərəliliyini, humanist xarakterini müəyyənləşdirən barometr sifatində çıxış edir. Sosial siyasət həm praktik, həm də elmi nəzəriyyəyə əsaslanan siyasətdir. İqtisadi, sosial nəzəriyyələrin öyrənilməsi bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosioloji tədqiqatın aparılması isə müxtəlif sosial təbəqələrin tələbatını öyrənir və buna uyğun dövlətin siyasəti hazırlanır.

Sosial siyasətin ən mühüm məqsədi ictimai həyatda tarazlığın müəyyən səviyyəsinə nail olmaqdan ibarətdir. Bu məqsəd aşağıdakılar vasitəsilə həyata keçirilir:

Dövlət tərəfindən aclığın, xəstəliklərin, təbii və texniki fəlakətlərin, demografik partlayışın və digər bədbəxt hadisələrin qarşısının alınmasına təminat verilməsi;

Sosial siyasət

Ölkədə əldə olunmuş müəyyən həyat səviyyəsinin saxlanmasına istiqamətlənən maddi vasitələrin yayılması, təşkilatçılıq səyləri və cəmiyyətdə sosial gərginliyin azalmasının təmin olunması;

Həyat tərzinin təmin olunmasının (vergilərlə, vəsaitlə, xeyriyyəçilik tədbirlərilə, sahibkarlıq təşəbbüsləri ilə) müvafiq nəzarət tədbirləri ilə əlaqələndirilməsi.

Sosial siyasət tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında sosioloqlar və demografik xüsusi rol oynayır. Sosial siyasət ilk növbədə cəmiyyətin cari və perspektiv mənafeyi arasındakı ziddiyyətlərin həllini, sosial təbəqə və qrupların mənafeələrinə dair uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasını təmin etməlidir. Bir sözlə, sosial siyasətin başlıca məqsədi ictimai inkişafın mövcud mərhələsində ən ümdə və təxirəsalınmaz vəzifələrin həllini təmin etməkdən, meydana çıxan ziddiyyətləri cəmiyyətin ümumi mənafeyi baxımından məqsədyönlü və çevik şəkildə aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Deməli sosial siyasətin vacibliyi cəmiyyət üzvlərinin sosial tələbatının təmin olunmasına imkan yaratmaq zərurətindən irəli gəlir.

Demografik xidmət, səhiyyə, sosial təminat, idmanın təbliği kimi sahələr bir tərəfdən sosial siyasətin yerdəyişməsi (differensasiya) istiqamətinin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır, digər tərəfdən həyat təzi, həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti və s. barədə hökumətə informasiya verilməsini təmin edir.

Sosial siyasətin xarakteri və məzmunu bir çox amillərlə müəyyən olunur. Bunlardan ən birincisi siyasi rejimin təbiəti, onun rəsmi ideologiyasında və dəyərlər sistemində yeri və rolu hesab edilməlidir. İnsanların konkret mənafeləri, ehtiyac və tələbatlarına qayğı rejimin fəaliyyətinin başlıca məqsədi hesab edilən ölkələrdə dövlətin bütün siyasəti və səyləri nəticə etibarilə sosial vəzifələrin yerinə yetirilməsinə tabe etdirilir. Liberalizm ideyalarına üstünlük verilən Qərbi ölkələrində insanın mənafeyinin ön plana çəkilməsi yüksək

səmərəli sosial siyasət vasitəsilə əhalinin yüksək həyat səviyyəsinə təminat vermişdir. Abstrakt sinfi, milli, kollektiv mənafelərin və məqsədlərin üstün əhəmiyyət kəsb etdiyi siyasi sistemlərdə, təcrübə göstərir ki, dövlətin siyasəti və praktik fəaliyyəti insanların təlabat və ehtiyaclarından uzaq düşür, sosial siyasət deklorativ məzmun alaraq əhalinin həyat şəraitinə real təsir göstərmək imkanlarından məhrum olur.

Sosial siyasətin məzmunu və insanların həyat səviyyəsinə real təsir göstərmək imkanları ölkənin maddi və iqtisadi vəziyyəti ilə də əlaqədardır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyata, zəngin maddi ehtiyatlara və sərvətlərə malik olan ölkələrdə dövlətin fəaliyyətinin sosial yönümünü gücləndirmək imkanları da geniş olur. İqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş dövlətlərin sosial siyasəti yüksək səmərəlilik və təsirlilik imkanlarından məhrumdur.

Sosial siyasət, habelə ölkədə ehtiyatların və sərvətlərin bölgüsünün ədalətli prinsiplərinin qərarlaşmasından, dövlətin və vətəndaşların sərvətlərin bölgüsünə və istifadə edilməsinə nəzarətinin xarakterindən, habelə keyfiyyətindən asılıdır. Bürokratik aparatın hədsiz şişməsi, korrupsiyanın, rüşvətçorluğun, talançılığın hakimiyyət və idarəetmə strukturlarına nüfuz etməsi sərvətlərin qeyri-legal, qeyri-qanuni yenidən bölgüsü ilə nəticələnir. Bunun sayəsində də zahirən ədalətli görünən (dövlətin maddi imkanları ilə əlaqədar başa düşülən dərəcədə) sosial siyasət qütbləşmənin gizli kanallarını yaradır.

Sosial siyasət çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Onun məzmununa daxil olan üsürlər müxtəlifdir. Sosial siyasətin miqyasları və əhatə dairəsi insanların təlabat və ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə dövlətin həyata keirdiyi tədbirlərin xarakterindən asılıdır. Sosial siyasətin məzmununu təşkil edən fəaliyyət istiqamətlərinin böyük rəngarəngliyi daxilində onun strukturunu təşkil edən bir sıra üsürlər (istiqamətlər)

daimi və məcburi xarakter daşıyır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) dövlətin insanların əmək hüququnun əməli surətdə reallaşması sahəsində sözləri;
- b) sosial müdafiə sisteminin yaradılması;
- c) əhaliyə səhiyyə xidmətinin təşkili;
- d) təhsilin, mədəniyyətin dövlətin himayəsi altına alınması.

Sosial siyasət bir sıra **funksiyalar** yerinə yetirir. Onun mahiyyətindən irəli gələn başlıca funksiya cəmiyyət üzvlərinin təkrar istehsalına şərait yaratmaq, insanların zəruri maddi ehtiyaclarını ödəməkdir. Hər bir dövlət insanların siyasi təşkili forması olmaq etibarilə, bir yandan onların məcburi surətdə kütləvi hakimiyyətə tabe olmalarını təmin edir, digər tərəfdən isə əhali qarşısında üzərinə müəyyən öhdəliklər götürür. Bu öhdəliklərə insanların təhlükəsizliyini, ictimai asayişini təmin etməklə yanaşı onların maddi tələbatlarının və ehtiyaclarının ödənilməsi, yaxud ödənilməsi üçün şərait yaradılması kimi vəzifələr daxildir. Hələ qədim dövrlərdən hökmdarların ədalətliliyi haqqında insanların şüurunda dərin kök salmış təsəvvürlər onların əhalinin ehtiyaclarına qayğısı və diqqəti kimi humanist keyfiyyətlərinə əsaslanırdı.

Sosial siyasətin yerinə yetirdiyi ikinci mühüm funksiya sosial ədalətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Ədalət anlayışı tarixi dəyişikliyin təsirini öz üzərində hiss edən sosial həyat hissəsidir. Hər bir tarixi dövr, hər bir xalq və millət, hər ictimai quruluş ədalət haqqında öz təsəvvürlərini formalaşdırır. Lakin bütün dövrlər üçün ümumi olan bir prinsip dəyişməzdir, o da mövcud dövlətin, siyasi rejimin, konkret hökmdarın ədalətin təəcəssümü olması haqqında fikrin əsaslandırılmasıdır. Hər bir konkret şəraitdə özünəməxsus şəkildə dərk edilən ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsində mühüm vasitələrdən biri sosial siyasət hesab olunur. Bu halda sosial ədalət haqqında təsəvvürlər ilkin, sosial siyasət

isə törəmə mahiyyət daşıyır. Yəni siyasi rejim sosial ədalət haqqında rəsmi baxışları və mövqeyi müəyyənlaşdırir və ona uyğun sosial siyasət həyata keçirir.

Sosial siyasətin bu funksiyası ilə əlaqədar üçüncü funksiyası cəmiyyətdə ictimai ahəngdarlığın, sosial sülhün təmin edilməsində ifadə olunur. Məsələn qrup, birlik və təbəqələrin mürəkkəb və çoxşaxəli sistemi kimi mövcud olan cəmiyyətin həyat qabiliyyəti onu təşkil edən üsürlərin harmoniyasındadır, dinc qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. İctimai sülh və ahəngdarlıq insanların və onların bilavasitə daxil olduqları sosial qrup və birliklərin sərvətlər və resurslardan (resurs dedikdə müxtəlif vasitələr sisteminin köməyi ilə siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur) istifadə edilməsi prosesində iştirakı dərəcəsindən asılıdır. Sosial siyasət insanların bu prosesdə iştirakının optimal və məqbul formasını işləyib hazırlayır və həyata keçirir.

Nəhayət, sosial siyasət hakimiyyətin sosial əsası, rejimin özünümüdafiə sistemində mühüm vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirir. Siyasi sistemin qüdrəti, taleyi bir sıra mühüm dayaqalara söykənir. Bu dayaqlardan ən etibarlılarından biri həyata keçirilən səmərəli sosial siyasət sayıla bilər. Sosial siyasət hakimiyyətin xalqla bağlılığını, xalqın ehtiyac və tələbatını dərk etdiyini ona qayğı ilə yanaşdığını sübuta yetirən ən təsirli mexanizmdir. Sosial tədbirlər vasitəsilə siyasi rejim sosial bazanı genişləndirir, əhali arasında dəstək qazanır. Müasir siyasi elm belə bir qəti nəticəyə gəlmişdir ki, səmərəli sosial siyasət cəmiyyətdə siyasi sabitliyi təmin edən ən güclü amil rolunu oynayır. Qərbi Avropada, ABŞ-da uzunmüddətli siyasi sabitlik siyasi rejimin səmərəli fəaliyyəti ədalətli sosial siyasətin nəticəsidir. Böyük siyasi kataklizmlər, münaqişə və toqquşmalar müşahidə edilən dövlətlərdə bu cür təhlükəli halların meydana gəlməsi də bir sıra digər səbəblərlə yanaşı dövlətin sosial funksiyasının yarıtmaz şəkildə qurulması ilə əlaqədardır.

2. Sosial siyasətin tarixi tipləri.

Dövlətlərin insanların sosial tələbatlarına yanaşması metodları, habelə bu tələbatları ödəmək üçün maddi əsas olan iqtisadi imkanları bir-birindən köklü surətdə fərqləndiyi kimi, onların həyata keçirdiyi sosial siyasət də eyni deyil. Bu fərqlər tarixi inkişaf səviyyəsindən, adət və ənənədən, siyasi rejimdən, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən irəli gəlir. Hətta belə demək olar ki, dünyada nə qədər dövlət varsa, sosial siyasətin də o qədər konkret təzahür formaları mövcuddur. Lakin bununla belə sosial siyasətin bu rəngarəngliyini ümumi, oxşar əlamətlər əsasında üç qrupda ifadə etmək mümkündür:

- a) kommunist sosial siyasəti;
- b) liberal sosial siyasəti;
- c) sosial-demokrat sosial siyasəti.

Sosial siyasətin **kommunist modeli** marksizm-leninizm ideologiyasına əsaslanan siyasi rejimlərdə, məsələn, keçmiş SSRİ-də, Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələrində tətbiq edilirdi. Bu modelə hazırda Kubada, Şimali Koreyada üstünlük verilir. Sosial siyasətin kommunist modelinin başlıca xüsusiyyəti onun dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi prinsiplərinə əsaslanmasıdır. Bundan da əlavə, kommunist sosial siyasəti bu ölkələr üçün səciyyəvi olan sərvətlərin bölgüsünün bərabərləşdiricilik prinsipi əsasında həyata keçirilməsində həlledici vasitə rolunu oynayır.

Kommunist sosial siyasətin həm üstün, həm də çatışmayan cəhətləri vardır. Üstünlüyü ondan ibarətdir ki, insanların sosial və maddi tələbatlarının böyük hissəsinin ödənilməsini dövlət öz üzərinə götürür. Tələbatların ödənilməsi səviyyəsi insanların layiqli həyat səviyyəsi meyarlarından uzaq olsa da dövlətin sosial müdafiə sahəsində siyasətinin miqyasları adamlarda, xüsusilə də qocalarda minimum təminatdan irəli gələn müəyyən optimizm hissi formalaşdırırdı. Kommunist sosial siyasətin əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

- illik sərvətlərin bölüşdürülməsində bərabərlik prinsipi;
- fərdçiliyin ümumi milli mənafe ilə əvəz edilməsi;
- tələbatın ödənilməsinə dövlətin nəzarəti;
- təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, təqaüd və s. öhdəliklərin dövlət tərəfindən yerinə yetirilməsi.

Sosial siyasətin bu modelinin çatışmayan cəhətləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, insanların həyat səviyyəsinin fərdi əmək və qabiliyyətdən asılılığını zəiflədir.

İkincisi, bərabərləşdiricilik prinsipi zəminində sosial ədaləti kobudcasına pozur.

Üçüncüsü, əməkdə yüksək nailiyyətlərə, təşəbbüskarlığa, bir sözlə, tərəqqiyə təkan verən yaradıcı fəallığa stimulu söndürür.

Sosial siyasətin **liberal modeli** kommunist modelinin əksidir. Onun başlıca xüsusiyyəti fərdin qabiliyyətlərinin müxtəlifliyini nəzərə almasıdır. Bu model əsas etibarilə azad bazar münasibətlərinə, liberal iqtisadiyyata üstünlük verən ölkələrdə tətbiq olunur. Sosial siyasətin liberal modeli insanların tələbatının fərdi qaydada, onların əməyi və əməkdən aldığı haqq hesabına ödənilməsinin üstünlüyünü nəzərdə tutur. Dövlət daha artıq dərəcədə mərkəzləşmiş qaydada, ictimai fondlar hesabına ailələrin və fərdlərin tələbatını ödəməkdən imtina edir, bu iş fərdiyyətçilik prinsipləri üzərinə keçirilir. Lakin bu, dövlətin sosial siyasətinin zəifləməsi kimi başa düşülməz. Sosial siyasətdə əsas ağırlıq, birincisi, bütün əmək qabiliyyətli insanların peşəsinə və qabiliyyətinə uyğun işlə təmin edilməsinə, ikincisi isə, əməyin layiqli səviyyədə ödənilməsinə yönəldilir. Beləliklə də, dövlət əslində insanların fərdi şəkildə, tələbatlarının yönümünə uyğun olaraq ehtiyaclarını ödəmək, həyat səviyyəsini yüksəltməsi üçün şərait yaradır. Eyni zamanda, sosial müdafiə sistemi də yanaşı olaraq fəaliyyət göstərir. İşsizlər, iş qabi-

liyyətinə itirənlər, aztəminatlı ailələr və s. kateqoriyalar dövlət xətti ilə bu sistemin xidmətlərindən istifadə edirlər.

Sosial siyasətin liberal modeli kommunist modelinə xas olan nöqsanlardan azaddır. Lakin bu modelin tətbiq edilməsi ölkənin maddi ehtiyatlarının, iqtisadi imkanlarının yüksək səviyyəsini tələb edir. Kasıb ölkələrdə sosial siyasətin bu modeli tətbiq oluna bilməz, çünki bu halda sosial müdafiə ehtiyacı olan insanların çoxu ya ondan təmamilə məhrum olar (məsələn işsizlər), ya da sosial müdafiə fondlarının yardımları ailələrin həyat şəraitinə real təsir göstərmək imkanından məhrum olar.

Liberal sosial siyasətin əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

- fərdi qabiliyyətin və tələbatın ödənilməsi;
- azad bazar münasibətlərinə uyğun sosial tələbatın həyata keçirilməsi;
- əmək haqqının fərdi qaydada bazar iqtisadiyyatına uyğun tətbiq edilməsi;
- dövlətin nəzarət etdiyi ictimai fondlar hesabına bölgüsünün olmaması;
- sosial müdafiənin hər kəsin gəlirinə görə müəyyən edilməsi;
- işsizlər, az təminatlı ailələrin dövlət xətti ilə təmin edilməsi.

Sosial siyasətin **sosial-demokrat** modeli yuxarıda şərh olunan modellərin bir növ qarışığıdır. Onun xüsusiyyəti insanların tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsində dövlətin mərkəzləşmiş səyləri ilə onların özlərinin fərdi qaydada iştirakını üzvi surətdə əlaqələndirməkdir. Bu model sosial-demokrat ideyalarının mövqelərinin güclü olduğu bir sıra Avropa ölkələrində uğurla tətbiq olunur.

Müasir şəraitdə sosial problemlərin həllinə diqqətin artması dövlətin sosial funksiyalarının rol və əhəmiyyətinin güclənməsi dövlətin özünün təbiətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bu dəyişikliklərin məntiqi nəticəsi sosial dövlət anlayışının meydana gəlməsidir.

Sosial dövlət elə bir dövlətdir ki, hər bir vətəndaşa layiqli həyat səviyyəsi, sosial müdafiə, istehsalda iştirakçılıq, habelə bir ideal olaraq bərabər imkanlar təmin etməyə çalışır. Sosial ədalət prinsiplərinin daha tam şəkildə reallaşmasına çalışaraq, sosial dövlət insanlar arasında əmlak bərabərsizliyini, digər qeyri-bərabərliyi ağrısız yollarla yumşaldır. Sosial dövlətin üstünlükləri aşağıdakılardır:

- hər bir vətəndaş layiqli həyat şəraitində yaşayır;
- infilyasiyanın, qiymət artımının qarşısı alınır;
- sosial müdafiə fondlarının imkanları genişləndirilir;
- hər bir vətəndaşın mülkiyyətə, əmlaka sahib olmaları üçün qanunlar qəbul edilir;
- sosial siyasət proqramı hazırlanır və həyata keçirilir;
- sosial qrupların mənafeyi müdafiə edilir;
- demokratik qanunlar qəbul edilərək sosial hüquqi sistem yaradılır.

Sosial dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətini sosial siyasət təşkil edir. Dövlətin yüksək maddi və iqtisadi göstəriciləri bu ölkələrdə güclü sosial siyasəti səmərəli mexanizmə çevirir.

3. Sosial demoqrafik siyasət.

Demografiya xalqın dinamik sosial hərəkət fəaliyyətini öyrənən elmdir. Demografiya iki yunan sözündən (demos – xalq, qrafika – təlim) ibarət olub əhali artımı haqqında elm deməkdir. Bu xüsusi bilik sahəsinin banisi ingilis alimi Con Qraunt (1620-1674) hesab edilir. Bu elm ayrı-ayrı ölkələrdə əhalinin ümumi sayını, cinsi və yaş tərkibini, artım sürətini öyrənməklə məşğuldur. Əhalinin təkrar istehsalı, məskunlaşması, yerdəyişməsi, sosial, milli-etnik, irqi və dini strukturu, təhsil səviyyəsi, işlə təmin olunması və nəsillərin bir-birini əvəz etmə dinamikası demografiya elminin mərkəzi problemi, əsas tədqiqat obyektidir. Əhali artımı müəyyən müddət ərzində doğulanlarla ölənlərin say nisbə-

tindən ibarət olduğu üçün ölkədə nigah bağlanmasının, boşanma hallarının və ölüm faizinin araşdırılması da bu elmin vəzifəsinə daxildir. Yer kürəsində və yaxud müəyyən bölgələrdə ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisində əhali artımının qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək, onun sosial-iqtisadi strukturunun təhlilini vermək olduqca böyük iqtisadi-ictimai və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, demoqrafik göstəricilərə təsir edən sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni, hüquqi, dini amillər mütəmadi olaraq dərinləndirilməli və təhlil edilməlidir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq planetimizin əhalisi sürətlə artmağa başlamışdır. BMT-nin məlumatına əsasən 1820-ci ildə əhalinin miqdarı bir milyard olmuş, 1927-ci ildə iki milyard, 1960-cı ildə üç milyard, 1978-ci ildə dörd milyard, hal-hazırda isə beş milyardı ötüb keçmişdir.

Əhali, onun sıxlığı, artım sürəti və onun strukturu cəmiyyətin həyatında, bəşəriyyətin taleyində çox mühüm rol oynayan amillərdir. Təsədüfi deyildir ki, bu gün demografiya məsələləri ümumdünya əhəmiyyəti kəsb edərək global problemlər sırasına daxil edilmişdir.

BMT-nin nəzdində planetin əhalisinin artımını öyrənən mütəxəssislərin proqnozlarına görə, artım belə sürətlə davam edərsə 2025-ci ildə o, 8 milyarda çatacaq. Əhalinin 2 dəfə artması üçün cəmi 30 - 35 il lazımdır. Dünyada əhali hər il təxminən 90-95 milyon nəfər artır. Əlbətdə planetin müxtəlif bölgələrində, müxtəlif ölkələrdə əhalinin artım sürəti müxtəlifdir.

Demografiya proseslərinin inkişafında əhalinin bir yaşayış məntəqəsindən digərinə keçməsi çox mühüm rol oynayır. Bu, bir tərəfdən bəzi ölkələrə adamların kənardan gəlməsi – immiqrasiya, digər tərəfdən isə onların bir qisminin xarici ölkələrə köçüb getməsi – emiqrasiya hesabına baş verir. Müxtəlif səbəblər üzündən, xüsusilə də müharibələr, etnik münaqişələr nəticəsində, sənayenin inkişafı, iri mədəniyyət və təhsil mərkəzlərinin yaranması ilə adamların bir

yerdən başqa yerə köçərək orada məskən salması adi hala çeyrilmişdir. Miqrasiya adlanan bu proses çox zaman kənd əhalisinin şəhərlərə axınına səbəb olur ki, bu da nəhəng şəhərlərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Urbanizasiya adlanan bu proses müasir dövrdə böyük vüsət almışdır.

Demografiya fəlsəfə, sosiologiya, iqtisadiyyat, psixologiya, təbabət və digər elmlərlə sıx əlaqədədir. O, ölkənin təlabatına uyğun olaraq nığah bağlanmasını və uşaq doğumunu sürətləndirmək və ya ləngitmək üçün konkret təkliflər hazırlamaqla həyata keçirilən demografik siyasətə ciddi təsir göstərir. Ölkənin müəyyən ərazilərində iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün adamları buraya cəlb etmək məqsədilə onlara müəyyən imtiyazlar verilir. Demografiya əhali artımı qanunlarını müəyyən edərək cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunlarına əsaslanmalıdır.

Müxtəlif ölkələrin alimləri demografik problemlərin həllinə müxtəlif cür yanaşırlar. Bu işə əhali problemi ilə əlaqədar yaranan baxışların sistemləşdirilməsini tələb edir. Birinci qrupa demografik maksimalizmi daxil etmək olar. Bu baxışları müdafiə edən alimlər demografik problemləri uydurulmuş hesab edirlər, onlara görə planetimizdə indikindən qat-qat artıq əhali yaşaya bilər. İkinci qrupa demografik utopizm konsepsiyasını müdafiə edən alimləri daxil etmək olar. Bu alimlər belə hesab edirlər ki, Yer kürəsində əhali problemləri yalnız kosmosda əhalinin yerləşməsi ilə həll edilə bilər. Üçüncü qrupa demografik fatalizm konsepsiyasını müdafiə edən alimləri daxil etmək olar. Bu konsepsiyaya görə bütün əhali problemləri özü-özünə həll olunacaqdır. Bu konsepsiya özlüyündə əhali probleminə münasibətdə bitərəflik, özbaşına axın nəzəriyyəsi, qarışmamaq nəzəriyyəsidir. Dördüncü qrup əhali probleminə demografik biologizm mövqeyindən yanaşırlar. Onlar öz nəzəriyyələrində göstərirlər: əhalinin say dinamikası artım qanununa elə tabedir ki, ibtidai artım dövründə o yüksəlir, müəyyən nöqtəyə çatdıqdan sonra son pilləyə qədər enir. Ümu-

miyyətlə, sosial hadisələrə bioloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşılması, çox vaxt özünü doğrultmamışdır. Əhali artımının bioloji şərhini Maltus və onun ardıcılıları üçün də səciyyəvidir.

Bu cəhətdən XVIII əsr ingilis iqtisadçısı və sosioloqu Maltus özünün «**Əhali artımı qanunu haqqında təcrübə**» adlı əsərində göstərirdi ki, əhali onun yaşaması üçün lazım olan maddi nemətlərdən, yaşayış vasitələrindən qat-qat sürətlə çoxalır. O, aclığın, səfalətin, sosial münacişələrin və digər ictimai bəlaların kökünü məhz bunda görürdü. Uzun müddət Maltusun bu ideyaları əsaslı və ya əsassız olaraq ciddi tənqid atəşinə tutulmuşdur. Lakin Maltus yanlış olaraq mütləq əhali artımı qanunu kəşf etdiyini iddia edirdi. O, bu qanunu sosial faktorlarla deyil, bioloji amillərlə əlaqələndirir və bunu bütün cəmiyyətlər, ictimai quruluşlar, zaman, məkan və şəraitlər üçün mütləq hesab edirdi. Əlbətdə bu doğru deyil. Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr, o, cümlədən də demografik proseslər həmişə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməlidir.

XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində Qərbi ölkələrində Maltusun ideyalarını dirçəldərək onlara daha mürtəce məzmun verən yeni maltusçular meydana gəlmişdir. Bu sosioloqlar Çini və Hindistanı misal gətirir və deyirdilər ki, bu ölkələr Maltus təliminin düzgünlüyünü gözəl nümayiş etdirir.

Yeni maltusçuluq ideyalarının təbliği **demografik partlayışlar** nəticəsində bəşəriyyətin daha faciəli gələcəyindən xəbər verir. Klassik maltusçular əhalinin sayını azaltmaq üçün insanlığa zidd olan bir sıra təkliflər irəli sürür, hətta bioloji cəhətdən tam dəyərli olmayan xalqların məhv edilməsi fikrindən belə çəkinmirlər. V.Foxt (ABŞ) 1960-cı ildə bəşəriyyətin düşdüyü ağır vəziyyəti təsvir etdikdən sonra çıxış yolunu doğumun qarşısının alınmasında, müharibələr, epidemiyalar və aclıq vasitəsilə əhalinin sayının azaldılmasında görürdülər. Q.Teyler isə onlardan fərqli olaraq əhali artımının qarşısının alınmasında ekoloji bəhrəna, təbii sis-

temlərin dağıdılmasına daha böyük üstünlük verirdi. O, belə hesab edirdi ki, təbiət ona vurulan zədələr üçün insanlardan intiqam alacaq, təbiəti bunun üçün hazırlamaq lazımdır.

Rus alimi akademik Y.K.Fyodorov əhali artımı ilə əlaqədar yeni maltuşuların ümitsizlik təbliğ edən fikirlərini rədd edərək göstərir ki, bizim planet sərvətlərlə olduqca zəngindir. Onlardan səmərəli istifadə edilsə yer kürəsi 60-65 milyard adamı öz qoynunda məskunlaşdırı və onları qida maddələri ilə təmin edə bilər.

4. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasəti.

Sosial siyasət Azərbaycan dövlətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bu haqda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 38-ci maddəsində belə deyilir: «Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. Hər kəs qanunla hüququ müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, işsizliyinə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda təminat hüququna malikdir».

Bildiyimiz kimi, Ermənistanla aparılan müharibə, müstəqilliyə qədəm qoyduqdan sonra yeni bazar iqtisadiyyatına keçid əhalinin sosial vəziyyətinə ağır təsir göstərdi. Qaçqınların yerləşdirilib tələblərinin ödənilməsi, şəhid olanların ailələrinə və əlillərə yardım edilməsi, iqtisadi böhran nəticəsində işsizlərin yaranması kimi problemlər Azərbaycan dövlətinin qarşısında durdu.

İşləyən əhalinin əməyinin ödənilməsi və əmək münasibətləri, əməyin mühavizəsi, əmək ehtiyatlarından istifadə, əhalinin sosial müdafiəsi, əlillərin reabilitasiyası problemləri kimi siyasətini Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirliyi həyata keçirir. Nazirlik öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazir-

liyi haqqında Əsasnaməni rəhbər tutur. Bundan əlavə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində yaradılan Sosial siyasət daimi komissiyası da sosial inkişaf, əmək, məşğulluq, insanların, xüsusilə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemləri, ailə, qadın və uşaq məsələləri, gənclər, bədən tərbiyəsi və idman, turizm, səhiyyə, sanitariya, sosial təminat və sığorta sahələri üzrə, sağlamlığın mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına aid qanun layihələri hazırlayır və ya təqdim olunmuş qanun layihələrinə dair rəy verir.

Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən köçkünlər barəsində aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri tətbiq edilir:

- müvəqqəti yaşayış sahəsi ilə təmin edilməsi;
- məşğulluğun təmin edilməsi;
- sosial təminat;
- tibbi təminat;
- təhsil hüququnun təmin edilməsi;
- nəqliyyat və mənzil komunal güzəştləri;
- vergi güzəştləri.

Azərbaycanda əlilliyin dinamikasına bir sıra amillər təsir göstərir. Ermənistanın silahlı təcavüzü, müəyyən xəstəliklər, istehsalatda baş verən bədbəxt hadisələr, yol hərəkəti qaydalarında baş verən neqativ hallar və sairə kimi amilləri sadalmaq olar. Bununla bağlı əlilliyin qarşısının alınması və əlillərin reabilitasiyası üzrə 1999 – 2002-ci illər üçün Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı diqqətə layiqdir. Proqramda əlillərin tibbi, sosial, məişət və digər problemlərinin həlli sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi, əlillərə münasib əmək və mənzil şəraitinin yaradılması yeni iş yerlərinin açılması və s. üçün təşkilati tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

Sosial siyasət

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində yaradılmış Sosial siyasət daimi komissiyası sosial siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinə dair qanun və qərar layihələrini hazırlayır və təqdim olunmuş layihələrə rəy verir.

Bildiyimiz kimi bütün dünyada əhalinin yuxarı, orta və aşağı təbəqələrə ayırırlar. Əhalinin orta təbəqəsi çox olan dövlətlər daha inkişaf etmiş sayılır, belə ki, o dövlətlərin sosial siyasəti də düzgün qurulmuşdur. Azərbaycana nəzər salsaq demək olar ki, həyata keçirilən islahatlar nəticəsində orta təbəqə formalaşır, əhalinin gəlir səviyyəsi yüksəlir. Əhalinin 39 faizi işləyən, 13,3 faizi məktəbəqədər, 19,6 faizi şagird-tələbə, 9,8 faizi pensiyaçı, 18,3 faizini digərləri təşkil edir.

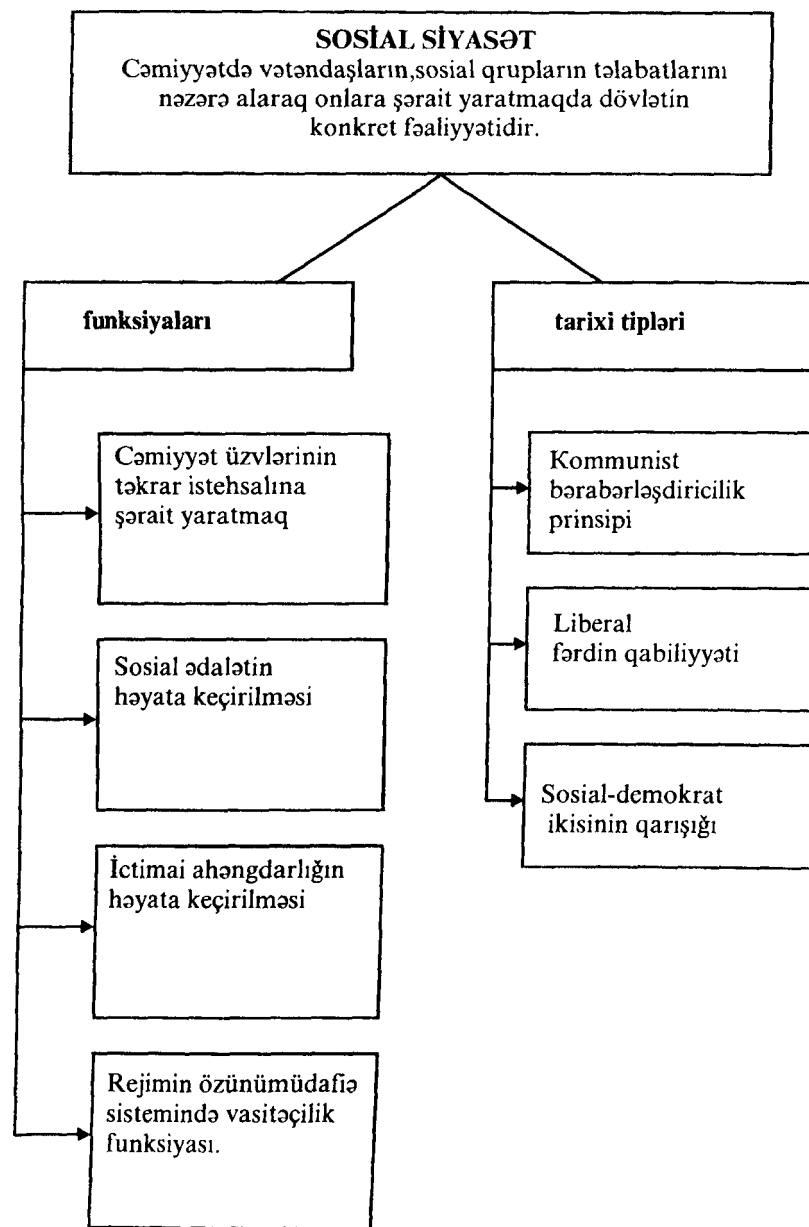
Dövlət büdcəsindən ayrılan payların bölgüsü isə belədir (2008): təhsil – 19 %, səhiyyə – 6 %, mədəniyyət – 6 %, sosial təminat – 12 %, iqtisadiyyat – 11 %, başqaları – 49 %

Bu gün Azərbaycanda ən yüksək əmək haqqı neft sektorundadır (1 milyon 287 min manat), daha sonra biznesdə (860 min), tikinti sektorunda (təxminən 780 min manat), ictimai iaşə (730 min manat), maliyyə vasitəçiliyi (450 min manat), nəqliyyat, rabitə(255 min manat), sənaye məhsulları emalı (250 min manat), təhsil (124 min manat), kənd təsərrüfatı (69 min manat), səhiyyə (49 min manat)

Son vaxtlar təhsil, səhiyyə, mədəniyyət işçilərinin, və digər sahələrin əmək haqları artırılır. Azərbaycan dövləti müasir şəraitdə sosial problemlərin maksimum dərəcədə həll olunması üçün sosial-iqtisadi tədbirlər proqramı həyata keçirir.

Ədəbiyyat :

- 1.Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı 1995.
- 2.H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov. Politologiya, Bakı, 1997.
- 3.M.Əfəndiyev. Siyasi elmin problemləri, Bakı, 1998.
- 4.Z.T.Qolenkova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. Ümumi sosiologiya, Bakı 2007
- 5.M.Əfəndiyev. Sosiologiya, dərslik. Bakı, 2009.

MÖVZU № 8
MİLLİ - ETNİK MÜNASİBƏTLƏR

PLAN:

1. Cəmiyyətin sosial strukturunda milli etnik münasibətlərin yeri və rolu.
2. "Etnos" anlayışı, xarakterik cəhətləri və təsnifatı.
3. "Millət" anlayışı və onun əsas əlamətləri.
4. Milli-etnik münaqişələr, səbələri və aradan qaldırılması yolları.

1. Cəmiyyətin sosial strukturunda milli etnik münasibətlərin yeri və rolu.

Müasir zamanda dövlətlərin əksəriyyətinin ərazisində müxtəlif xalqlar yaşayır. Bir çox ölkələrdə yerli əhalinin əksəriyyəti ümumi tarixə və mədəniyyətə malik olsalar da onların arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri olan kiçik etnik qruplar mövcuddur.

Hər bir ölkədə istər milli, istərsə də dil və din cəhətdən xalqların və insan qruplarının dinc yanaşı yaşamaları bir – birinin sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən zənginləşməsinə səbəb olur ki, bu da mahiyyət etibarilə olduqca müsbət haldır. Əksər dünya dövlətləri ən ali sərvət – bərabərlik, insan hüquqlarının qorunması kimi prinsiplərə əməl etməyə, öz vətəndaşlarının milli birliyinə hörmətlə yanaşmağa nail olublar.

Cəmiyyətin sosial strukturunda sinif, sosial qruplar kimi etnik birliklər də əsas yer tutur. Etnos çox mürəkkəb anlayışdır, onlar – yaranır, bölünür, birləşir, inkişaf edir və bəzən də məhv olurlar

Ərazisi böyük olan dövlətlər çoxmillətlidir. Çində yerli xalqdan başqa təxminən 55 xalqın nümayəndəsi, Rusiyada təxminən 100 xalqın nümayəndəsi yaşayır, Hindistanda və

Amerikada isə o qədər etnoslar yaşayır ki, onların sayını dəqiq vermək olmur.

Azərbaycana gəldikdə isə, onun milli tərkibi haqqında onu demək lazımdır ki, 70-ci illərdə azərbaycanlılar əhalinin 82,7 faizini təşkil edirdilərsə, indi onlar 90 faizdir. (dağıstanlılar 3,2 %, ruslar 2,5 %, ermənilər 2 %, qalanları 2,3 % - 1999)

1995-ci ilin noyabr ayının 12-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin üçüncü hissəsində belə deyilir: *"Dövlət irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına, və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır"*.

Müasir cəmiyyətin etnik çoxşaxəliliyi hər bir insandan digər xalqın nümayəndələrinə qarşı maksimum nəzakət, ehtiyat, dözümlü, açıqlıq, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlərin olmasını tələb edir.

2. "Etnos" anlayışı, xarakterik cəhəti və təsnifatı.

İnsan bir tərəfdən sosisumun, digər tərəfdən isə müəyyən bir etnik birliyin üzvüdür. Ona görə də etnos haqqında çoxlu təriflər yaranmışdır.

Etnos – ümumi bir dilə əsaslanan və eyni bir mədəniyyətə sahib olan insan birliyidir; Etnos – biri-birinə oxşayan insanların sabit birliyidir; Etnos – eyni cür düşünən insanların birliyidir; Etnos – sosial kateqoriyadır; Etnos – biosferailə sosial sferanın sərhəddində olan bir birlik kimi formalaşmışdır; Etnos – hər şeydən əvvəl, müəyyən bir kökə və nəsələ malik insan birliyidir və s.

Etnosun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri «biz» ilə «qeyri-biz»i ayırd etməkdir. Biz bir dildə, qeyri-biz isə başqa dildə danışır. Deməli, dil etnosun əlamətlərindən biridir. Etnos irq də deyil. Etnoslarda başlıca cəhətləri ictimai amillər şərtləndirdiyi halda, irqləri bioloji amillər yaratmışdır. Eyni bir irq daxilində müxtəlif etnoslar yaşayıb yaradır. Müxtəlif ictimai-tarixi və coğrafi amillər nəticəsində eyni bir etnosun tərkibində müxtəlif irqlərin olmasına da təsadüf olunur. Qədim misirlilər özlərini sarı, zəncililəri qara, liviyalıları qəhvəyi-qırmızı irq adlandıraraq özlərinə daha çox üstünlük verirdilər. Müasir dünyanın etnik mənzərəsi çox rəngarəngdir. Onu meydana çıxarmağın ən yaxşı üsulu etnosların hansı dillərdə danışması amilidir. Nə qədər dil varsa, bir o qədər də etnos mövcuddur. Hərçənd ki, etnosların sayını dillərin sayı ilə eyniləşdirmək mümkün deyildir. Çünki eyni bir etnos müxtəlif dillərdə, yaxud bir neçə etnos bir dildə danışa bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, dil etnosları fərqləndirən başlıca amil kimi hələ yaşamaqdadır.

Müasir dünyada 3000-dən çox müstəqil dil mövcuddur. Onların 250-si ədəbi dildir. Bu dillərdən 4-ündə 100 milyondan çox, 6-sında 50 milyondan 100 milyonadək, 32-sində 10 milyondan 50 milyonadək, qalan dillərdə isə 10 mindən 1 milyonadək adam danışır. Belə ki, bütün dünyada öz yazısı olan cəmi 250 ədəbi dil vardır. Qalan dillərin yazısı olmasa da zəngin folklor materialları mövcuddur.

Dünya dilləri içərisində cəmi 6 dil BMT-nin rəsmi dili kimi qeydə alınmışdır ki, onlar aşağıdakılardır: ingilis, rus, fransız, ispan, ərəb və çin dilləri.

Etnik proseslərin xarakterik xüsusiyyətləri içərisində etnosun rəqenerasiya olunma qabiliyyəti xüsusi yer tutur. Bu da etnosun son anda özünə qayıtması, təşkil olunma bil-mək qabiliyyətini itirməməsi deməkdir. Buna əsarət altına alınmış xalqların özündə qüvvə tapıb əsarət zəncirini qırması, yenidən azadlığa nail olması prosesi misal ola bilər.

Dövrümüz keçid dövrüdür. Bunu yalnız siyasi mənada anlamaq azdır. İnsanların fəaliyyətində, davranışında, mentalitetində də bir inqilab duyulmaqdadır. Keçid dövrünün belə global problemləri içərisində ekoloji və milli - etnik problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi özünəməxsus bir yer tutur. Bu son elmi-nəzəri ədəbiyyatda «etnoekologiya» adını almış xüsusi bir elm sahəsi, sosial bir problem kimi meydana gəlmişdir. Etnoekologiya deyərəkən müxtəlif millətlərdən olan insanlarla təbii mühitin qarşılıqlı əlaqələri, onların birinin digərinə təsiri başa düşülür. Müxtəlif yaşayış şəraitini etnosların psixikasına, yaşayışına, görüşlərinə, məişətinə müxtəlif təsir göstərir.

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi etnos (yunanca xalq, tayfa) həyat fəaliyyəti üsulu kimi başa düşülən mədəniyyət və özünüdərk ümumiliyinə əsaslanan spesifik sosial qrupdur. O tarixən müəyyən ərazi daxilində yaşayan, mədəniyyət (dil də daxil olmaqla) və psixoloji xarakterin dəyişilməz xüsusiyyətlərinə və ümumi cəhətlərinə malik olan, habelə özlərinin birliyini və başqalarından fərqlərini dərk edən insanların sabit məcmusudur.

Etnos xüsusi mədəniyyət əsasında ayrılmış birliklərə deyilir. Onlara tayfalar, xalqlar və millətlər aiddir. Etnik birliklərin inkişaf nəzəriyyəsinə görə bu birliklərin əsası ailə, daha geniş ittifaq isə bir neçə ailəni birləşdirən qəbilə olmuşdur. Qəbilələr birləşərək artıq qan qohumluğu ilə deyil, ümumi əcdaddan törənişə olan inamla bağlı totemik klanlar əmələ gətirmiş, bir neçə klan isə birləşərək tayfaları yaratmışlar. Tayfalar sonrakı mədəni inkişaf prosesində xalqlara, onlar isə inkişafın ali mərhələlərində millətlərə çevrilmişlər.

Tayfa çoxsaylı qəbilə və klanları əhatə edən ictimai təşkilin daha yüksək formasıdır. Tayfalar hər şeydən əvvəl buna əsasən ayrılır ki, onların öz xüsusi dili və ya dialekti, öz adət ənənələri, onların ayrılıq hissini ifadə edən səciyyəvi adları vardır. Tayfada artıq formal daxili təşkili xatırladan müəyyən cizgilər, başçı və ya başçılar şurası, hamı üçün

mühüm olan məsələləri həll edən, birləşmənin bəzi funksiyalarını, məsələn, ovu, hərbi yürüşləri, dini mərasimləri və s. təşkil edən tayfa şuraları olur. Tayfalar həmçinin müəyyən ərazi ilə bağlı olurlar. Əgər onlar köçəri həyat sürürlərsə də, müvəqqəti yaşadıqları ərazini başqa köçərilərin soxulmasından qoruyurlar. İbtidai tayfaların tərkibindəki adamların sayını müəyyən etmək çox çətindir, lakin bəzi məlum tayfalar bir neçə on min nəfərdən ibarət ola bilərdi.

Xalq - dedikdə biz ictimai inkişaf silsiləsində tayfa ilə millət arasında yerləşən birlikləri nəzərdə tuturuq. Onlar müəyyən ərazi ilə müəyyən bir tərzdə bağlı olur və öz xüsusi dillərinə, özünəməxsus mədəniyyətlərinə, siyasi quruluşlarına və təşəkkül tapmış hakimiyyət sistemlərinə malik olur. Xalq hər şeydən əvvəl öz mədəniyyətinə görə seçilir. Bu mədəniyyətləri ifadə etmək üçün əsatirləri, əfsanələri, atalar sözlərini, rəqsləri, ovsunları, mövhumatı, adətləri və s. əhatə edən folklor istilahından istifadə edilir.

Lakin xalq yalnız folklorla seçilmir, o həm də səciyyəvi xüsusi maddi mədəniyyəti – əmək alətləri, yaşayış yerləri, paltar və s. ilə seçilir və ictimai münasibət formaları bu əsas üzərində qurulmuşdur.

3. Millət anlayışı və onun əsas əlamətləri.

Millət nədir? Onu əvvəlki etnik birliklərdən fərqləndirən nə kimi xüsusiyyətlər vardır? Bu mənada millətlər və onların yaranması problemi xüsusi maraq doğurur. Millət etimoloji mənada arəb sözüdür və mənası əhali deməkdir. Millətlərin yaranması haqqında da müxtəlif rəylər mövcuddur. Milli problemlərlə məşğul olan alimlərin bir çoxu milləti qədim dövrün məhsulu hesab edərək onun yaranması etnosun və ilk dövlətçiliyin yaranması dövrü ilə bağlayırlar. Bu alimlər millətin yaranmasında ilkin şərtləri «kültür ünsürlərdə» axtarırlar, milli ruh və milli xarakteri əsas, müəyyənedici hesab edirlər. Bəzi Avropa alimləri milləti insanların

«təbii birləşmə» şəklində izah edirlər. Bir sıra nəzəriyyəçilər milləti kapitalizmin məhsulu hesab etmişlər. Ona görə millət – insanların tarixən sabit birləşməsi olub, dil, ərazi, iqtisadi həyat və mədəniyyət ünsürləri birləşməyə əsaslanır. Bu nəzəriyyəçilər milləti tarixi bir kateqoriya kimi qəbul edir, onun əbədi mövcudluğunu deyil, tarixən keçiciliyini əsaslandırmağa çalışırlar. Marksizmə görə sinfi mübarizə şiddətləndikdə milli birlik zəifləyir və o 2 yerə parçalanır. Türkcülər millətin parçalanması əleyhinə çıxış etmişlər. M.K. Atatürk Böyük Millət Məclisindəki çıxışından birində bildirmişdir ki, türklər bütövlükdə əzələn və xaricilərin hücumuna məruz qalan bir xalqdır və ona görə də onun parçalanmasına ehtiyac yoxdur. Türkcülər milli birləşməni ən çox dil və şüur birləşməsi kimi görürlər.

Elmi və siyasi ədəbiyyətdə millət sözü 2 əsas mənada çıxış edir:

1) Qərbi Avropa ölkələri, xüsusən, İngiltərədə çap edilən ədəbiyyatda belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, millət dövlətin vətəndaşlarının birləşməsi, toplusudur, deməli, bu, yüksək mədəniyyət səviyyəsinə və yüksək siyasi təşkil olunma dərəcəsinə malik, öz dilinə, mədəniyyətinə məxsus cəmiyyəti təşkil edən, yalnız dövlət qurumu əlaqələri ilə birləşmiş xalqlardır;

2) Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ədəbiyyatında daha çox yayılmış fikir bundan ibarətdir ki, millət folklor mədəniyyətindən daha yüksək səviyyəyə qalxmış, özünün ədəbiyyatını, incəsənətini yaratmış, ümumi mədəniyyətlə formalaşdırılmış və bundan əlavə tarixi ənənələr və ümumi mənşə ilə birləşdirilmiş topludur.

Bir çox hallarda milləti ayırmaq üçün əsas kimi dil, ümumi ərazidə məskunlaşma, iqtisadi sistem (xalq təsərrüfatı), milli xarakter, psixiki xüsusiyyət, öz mədəniyyətinin olması əsas götürülür. Bəzi müəlliflər bu şərtlər sırasına həm də siyasi təsisatları və bəzən dini də əlavə edirlər.

Millət – insanların tarixən əmələ gəlmiş sabit birliyi ki, bu da dil, ərazi, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət ümumiliyində təzahür edən mənəviyyət birliyi zəminində meydana çıxmışdır.

Onu da qeyd etmək ki, bəzi hallarda millət, hətta öz xüsusi dövlət qurumu olmadığı halda da mövcud ola bilər. Xarakterik milli tip yaradan bir çox millətlərdən ibarət dövlətlər də vardır. Məsələn, Azərbaycan xalqı ifadəsi həmçinin türk, talış, udi və ya kürd olmasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarına aiddir.

Öz dövlətini yaratmaq, onu inkişaf etdirmək və möhkəmlətmək iqtidarı, həmçinin ümumbəşəri mədəniyyəti zənginləşdirə bilmək qabiliyyəti millətin xüsusiyyətlərinin, ayrılmasının və ya bunun üçün bünövrə yaradılmasının əsas cəhətləri sayılır. Millətin əhəmiyyəti ona əsaslanır ki, a) millətlər çox sabitdir və bəzən minilliklər ərzində mövcud ola bilər; b) onlar mədəni irs yaradır; v) adamlar özlərini millətlə eyniləşdirir; Dil, doğma torpaqla əlaqə, tarixdə və nəsillər silsiləsində yer verən milli mənsubiyyət fərdin öz müqəddəratını təyin etməsinin əsasını təşkil edir; millətlər öz üzvləri arasında qüvvətli həmrəylik hissi və özgələ qarşı antoqonizm yaradır. Bu xüsusiyyətlər ona gətirib çıxarır ki, millətlər ictimai hərəkətlərin və radikal ideologiyaların mənbəyinə çevrilir. Onların arasında millətçilik sosioloqların xüsusilə diqqətini cəlb edir.

Millətçilik dedikdə müəyyən yönümlər sistemi siyasi ideyalar sistemi ictimai hərəkət başa düşülür: Millətçilik müxtəlif formada çıxış edə bilər, milli vətənpərvərlikdən öz milləti naminə qurbanlar verməyə hazır olmaqdan başlamış ifrat ekstremist, militarizm və imperializmlə sıx bağlı olan formalara qədər. Bir çox hallarda seçmə millətin irqi üstünlük təşkil etdiyi üçün xüsusi missiyanı yerinə yetirməli olduğunu fərz edərək millətçiliyi irqçiliklə qarışdırırlar. İrqi doktrina ilə əsaslandırılmış millətçiliyə faşizmi misal göstərmək olar. Lakin millətçilik həmçinin dinin köməyi ilə də

əsaslandırılı bilər, bu zaman hər hansı bir millət israr edir ki, o, Allah tərəfindən xüsusi missiyanı yerinə yetirmək üçün göndərilib.

Digər etnik toplular kimi, millətlər də obyektiv surətdə, ayrı-ayrı adamların iradəsi və arzusunun asılı olmayaraq mövcuddur. Bu və ya digər etnik topluya mənsubiyyət fərdlərə, onların həyat və davranış tərzinə təsir göstərir. Bununla bərabər ayrı-ayrı fərdlərin xüsusiyyətləri, onların şüurunda baş verən və davranışlarında ifadə olunan psixiki hadisə və proseslər etnik birliklərin simasında əks olunur, onların spesifikasına təsir göstərir.

4. Milli-etnik münaqişələr, səbəbləri və aradan qaldırılması yolları.

Milli – etnik münasibətlər mürəkkəb sosial - siyasi kateqoriyadır. Onlar xalis formada deyil, iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi münasibətlərin bir cəhəti kimi təzahür edirlər. Bu mənada sosial münasibətlərin bütün məcmusu onlarda üzə çıxır. Milli münasibətlərin spesifikliyi milli xüsusiyyətlərdən irəli gəlir.

Millətlərarası münasibətlər müxtəlif millətlərə mənsub adamlar arasındakı bilavasitə əlaqələrdə yaranan münasibətlərdir. Əgər xalqların ictimai şüurunda vahid ideologiya, yaxud din hakim olursa, onda millətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır.

Milli məsələ həmişə konkret tarixi xarakter daşıyır. O, müvafiq ölkənin bu və ya başqa inkişaf səviyyəsində orada mövcud olan milli problemləri özündə əks etdirir. Burada spesifik cəhət ondan ibarətdir ki, həmin vəzifənin həlli dərhal digər və daha mürəkkəb problemin üzə çıxması deməkdir. Buna görə də milli məsələ birdəfəlik və qəti həll olunma bilmir, yəni onun nümunəvi reseptləri yoxdur.

Milli məsələ millətlər və xalqlar arasında dövlətdaxili və dövlətlərarası ünsiyyətdə üzə çıxan siyasi, iqtisadi, hüquq-

Milli - etnik münasibətlər

qi, ideoloji və s. problemlərin məcmusudur. Milli məsələ milli münasibətlərin xüsusi növüdür. Milli məsələnin əsas prinsipləri, millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi, millətlərin və xalqların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsidir. Bu hüquqi təminat olmayıb, sosial sistemin öz mahiyyətindən asılıdır.

Millətlərarası münasibətlərin və onların tənzimlənməsi sferası milli – etnik və ya millətlərarası münaqişələrlə əlaqədardır.

Münaqişə latın mənşəli «konflikt» sözündən olub qarşı-qarşıya duran qüvvələrin, mənafehlərin, fikirlərin, baxışların toqquşması, ciddi fikir ayrılığı, sonu siyasi mübarizə ilə nəticələnən kəskin mübahisə deməkdir. Münaqişələrin təsnifatına sosial, siyasi, şəxsiyyətlərarası, dövlətlərarası, siniflərarası, millətlərarası münaqişələr daxildir. Bunların içərisində ən çətinini millətlərarası münaqişələrdir.

Etnik münaqişələr əksər hallarda hansısa bir dövlətin daxilində baş verir. Bu da azlıq təşkil edən etnik qrupun azadlığı, müstəqilliyi və ya müəyyən bir status, həmçinin iqtisadi və sosial ədalətsizlik üzündən baş verir.

Millətlərarası münaqişə dedikdə isə eyni zamanda iki müxtəlif səviyyədə bir-biri ilə yanaşı mövcud olan və bir-birini tamamlayan reallıqlar başa düşülür. Belə ki, bir tərəfdən ictimai şüur səviyyəsində o, başqa xalqa qarşı yalnız sadəcə olaraq neqativ deyil, habelə məhz qarşidurma niyyəti ilə müəyyən olunan qavrayış, yaxud münasibət tipidir. Başqa sözlə desək o, passiv surətdə qavramamağın və etinassızlığın yerini fəal qarşidurma və birbaşa əksiklik əhval – ruhiyyəsinin tutması deməkdir. Buradan aydın olur ki, millətlərarası münasibətlərin üç tipi (pozitiv, neytral və neqativ) arasındakı fərqlər kifayət qədər şərtidir və biri digərini çox asan əvəz edə bilər.

Digər tərəfdən millətlərarası (etnoslararası) münaqişə haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, həyatın bu və ya başqa mühüm sferasında bərqərar olmuş və əvvəllər adi,

yaxud dözümlü hesab olunan vəziyyəti dəyişdirməyi öz qarşısına məqsəd kimi qoyan nüfuzlu milli hərəkət formalaşmış olsun. Buradan aydındır ki, hər bir münaqişənin öz təşəbbüsçüsü olur.

Bu mənada millətlərarası münaqişə dedikdə, milli mənafehlərin müdafiəsi üçün yaradılmış və bir-biri ilə rəqabətdə olan ictimai hərəkətlər arasındakı siyasi münaqişələr başa düşülür. Bu münaqişələrin fərqli cəhətləri ondadır ki, onların iştirakçılarının ən azı biri öz hərəkətlərində ictimai strukturlara, başqa sözlə desək, ilk növbədə müstəqil təşkil olunmuş qeyri-peşəkarlara arxalanır. Bu isə öz növbəsində münaqişənin öz spesifik izini buraxır.

Millətlərarası münaqişələrin aşağıdakı əsas tipləri məlumdur: sosial-iqtisadi; mədəni-din münaqişələri; ərazi-status münaqişələri; separat münaqişələr (latın dilində *separatus* ayrı deməkdir).

Belə münaqişələrin mənbəyinin səbəbləri müxtəlifdir: təzyiqlər, müstəqillik meyli, iqtisadi çətinlik, mədəni-məişət şəraiti və s.

Millətlərarası münaqişələrin meydana gəlməsi səbəblərini aşağıdakı kimi izah etmək olar: xalqların müstəqil-siyasi həyat formalarına, idealda isə müstəqil milli dövlət qurmağa can atması; inkişaf ehtiyatlarının qıtlığı; etnik reallığı lazımi səviyyədə nəzərə almayan monomillli dövlətin siyasi quruluşunun etnoslararası gərginliyin və münaqişələrin daimi generatoru olması və s.

Beləliklə, milli münaqişə bir tərəfdən ümumsosial ziddiyyətlərin spesifik konkret-etnik ifadəsidir, digər tərəfdən isə o, başqa ziddiyyətlərlə şərtlənmiş olsa da, məhz milli (etnik) münaqişədir. Millətlərarası ziddiyyətlərin münaqişə həddinə çatması çox təhlükəlidir. Münaqişələr üzrə mütəxəssislərin tədqiqatları göstərir ki, milli münaqişələrin meydana gəlməsi millətin siyasi təşkilindən asılıdır. Öz növbəsində onlar bu cür təşkilin 3 əsas tipini göstərirlər:

1-ci tip - etnik birləyin milli – etnik muxtariyyəti. O, etnik birləyə xüsusi siyasi azadlıqların verilməsini nəzərdə tuturdu.

2-ci tip - çoxmillətli dövlətlərdə etnik birliklərə xüsusi siyasi hüquqların verilməsi. Məsələn Finlandiyada əhalinin cəmi 6 faizini təşkil edən isveçlilərə (ərəzi deyil, etnik birləyə) dövlət dili verilmişdir.

3-cü tip - çoxmillətli dövlətdə milli-ərəzi qurumlarına xüsusi siyasi hüquqlar verilir.

Bəşər təcrübəsi belə nəticəyə gəlir ki, az saylı xalqların problemlərinin həll edilməsi etnomədəni səviyyə tələb edir. Milli məsələnin həllinin ümumi reseptləri olmasada, dünya təcrübəsi çoxlu nümunələrlə doludur. Əksəriyyəti çoxmillətli etnik tərkibə malik olan dünya dövlətləri milli – etnik problemləri həll etmək axtarırları çərçivəsində ümumbəşəri təcrübənin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Çoxmillətli dövlətlərdə milli münasibətlər konkret olaraq, hakim millətin mənafeələrini və maraqlarını ifadə edir. Lakin bu, heç də əbədi olmur. Milli münasibətlər müəyyən müstəqillik də əldə etmiş olur. Bu da özünü əsasən aşağıdakılarda göstərir:

1) milli azadlıq hərəkatının özünəməxsus spesifik vəziyyətlərinin mövcudluğu – milli müstəqillik əldə etmək, milli zülmə qarşı mübarizə, öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun, ümummilli məqsədin mövcudluğu;

2) milli münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlərə təsiri və əksinə;

3) ictimai münasibətlərə xüsusi təsir göstərən milli xarakter, milli şüur, milli mənlilik şüuru, milli adət-ənənə, dil, din, milli mədəniyyət və mədəniyyətin olması;

4) milli azadlıq ideologiyasının mövcudluğu və təsiri.

Xalqın millət kimi formalaşması və onda milli şüurun yaranması, özünün dövlətini qurması və hakimiyyətini yaratması ilə başlayır. Azərbaycanlıların millət kimi formalaşmasının və onlarda vahid milli şüurun yaranmasının təkzibedilməz sübutu 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhu-

riyyətinin (dövlət dili türk dili elan edilmişdir) elan edilməsidir. Bu günkü Azərbaycanın reallıqları göstərir ki, Azərbaycanın ərazilərində vahid Azərbaycan milləti formalaşmışdır. Xalqların dövlət quraraq millət kimi formalaşması isə yalnız müasir milli ideyalara söykənməklə mümkündür. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə milliyyət və millət anlayışlarını aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: «Milliyyət: dili, dini, irqi, qövmü, tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə meydana gələn etnik bir cəmiyyəti ifadə edir. Millət isə bu cəmiyyətdə ortaya çıxan ümumi bir iradədir».

Milli-etnik rəngarəngliyin bugünkü Azərbaycan Respublikası üçün xarakterik olması barədə milli siyasətin çox incə şəkildə qurulması və aparılması tələbatını yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün millət və xalqların vahid bir dövlət ideyası ətrafında birləşməsi prosesi təmin olunmalı, böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün millət və xalqların tam hüquq bərabərliyi prinsipi sözdə deyil, əməli işdə həyata keçirilməlidir. Lakin «Böyük Ermənistan» yaratmaq, qonşu torpaqları işğal etmək siyasəti təcavüzkarlıq siyasətidir.

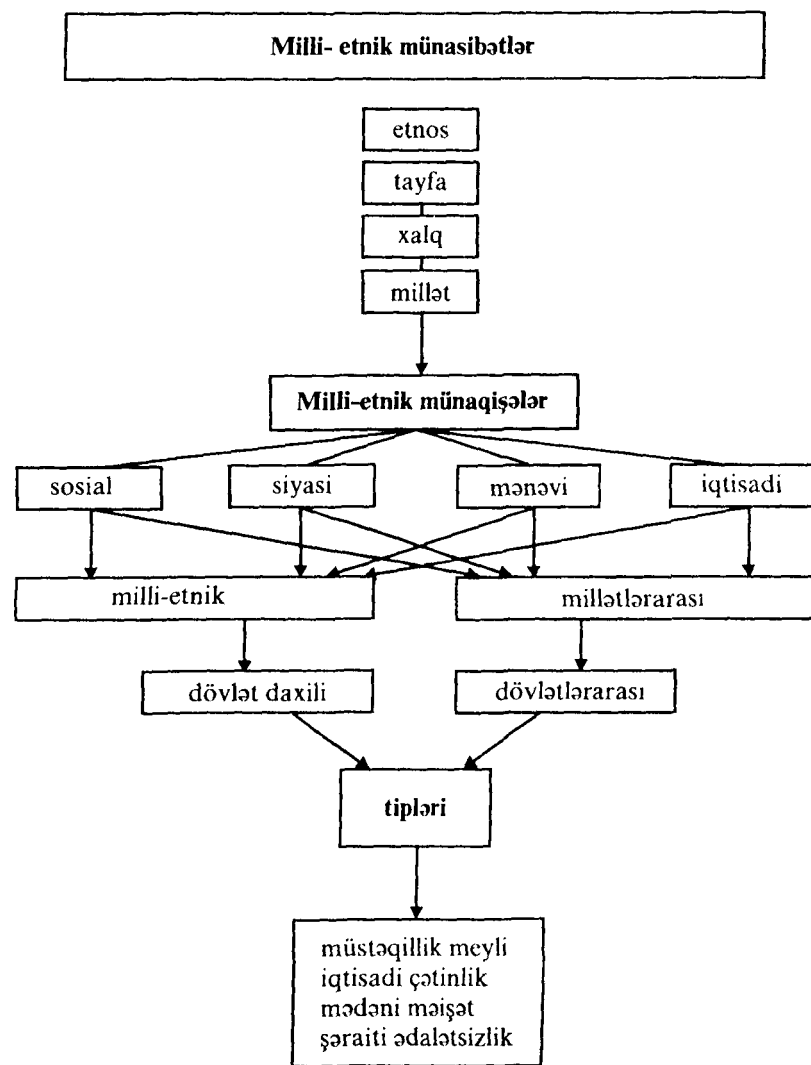
Azərbaycanda ayrı-ayrı xalqlar məskunlaşmışdır. Lakin əsrlər boyu müxtəlif sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni proseslər nəticəsində onlar bir-birilə qaynaşmış, qohum olmuş və nəticədə eyni iqtisadi zona, eyni dövlət sərhədləri daxilində, eyni mədəniyyət ünsürləri zəminində bir millət halına düşmüşlər. Azərbaycan dili bu prosesdə onların hamısını birləşdirən ünsiyyət rolunu yerinə yetirmişdir. Özünün milli-mənəvi sərvətləri ilə başqalarından fərqlənən yeni bir tarixi birləşmə nail olmuşdur. Azərbaycan xalqı 3 əsas etnosun – türk, qafqazdilli və irandilli etnosun qarışmasından formalaşaraq super etnos keyfiyyətlərinə malik olub, ölkəmizdə yaşayan xalqların sıx birləşməni təməlini təşkil edir. Sözsüz ki, Respublikamızda birinci yerə öz milli mənafeyimizi, dövlətçilik ənənələrimizi, dövlət sərhədləri daxilində milli inkişafımızın və xalqın rifahının təmin olunmasını

Milli - etnik münasibətlər

qoymalıyıq. Keçmiş SSRİ-də və eləcə də Azərbaycanda milli-etnik proseslərin öyrənilməsinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Milli-etnik proseslərin öyrənilməsi, təhlil olunması, onların yaranmasına səbəb olan obyektiv və subyektiv amillərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması indi tarixi bir zərurətə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

- 1.F.Vahidov, T.Ağayev. Sosiologiya. Bakı, 2005
- 2.H.İ.Şirəliyev, Ə. C. Əhmədov. Politologiya, Bakı, 1997.
- 3.M.Əfəndiyev, A.Şirinov. Sosiologiyanın nəzəri əsasları, B., 2001
- 4.Куликов Л. М. Социология и политология, Москва, 1999.
- 5.Кравченко А. И. Основы социологии, Москва, 1998.
- 6.Козырев Г.И. Основы социологии и политологии. М., 2005
- 7.M.Əfəndiyev. Sosiologiya, dərslik. B., 2009.

MÖVZU 9. SOSIAL TƏSİSATLAR

PLAN:

1. Sosial təsisatların sosiologiyası.
2. Ailə və nigahın sosiologiyası.
3. İqtisadiyyatın və siyasətin sosiologiyası.
4. Dinin sosiologiyası.
5. Təhsilin və elmin sosiologiyası.

1. Sosial təsisatların sosiologiyası.

Cəmiyyətin sosial təşkili çərçivəsində sosial əlaqə və münasibətlərin müəyyən davamlılığını təmin edən spesifik birlik sahələri **sosial təsisatlar** adlanır. Onlar həm xarici-formal strukturu nöqtəyi-nəzərindən, həm də daxili fəaliyyətinə görə xarakterizə oluna bilər. Sosial təsisat xarici görünüşünə görə müəyyən maddi vasitələrlə təchiz edilmiş və konkret sosial funksiyaları yerinə yetirən təsisatların və onların iştirakçılarının məcmusudur. Mahiyyətinə görə o müəyyən qrup şəxslərin konkret şəraitlərdə müəyyənləşdirilmiş standartlara uyğun davranmasıdır. Məsələn, ədliyyə sosial təsisat kimi xarici baxımdan haqqın, ədalətin müdafiəsini həyata keçirən şəxslərin, müəssisələrin və maddi vasitələrin məcmusu kimi xarakterizə oluna bilər. Məzmun və mahiyyətinə görə isə qeyd etdiyimiz sosial funksiyaların həyata keçirilməsini təmin edən səlahiyyətli şəxslərin standartlaşdırılmış davranış təraflərinin məcmusudur. Göstərilən davranış standartları ədliyyə sistemi üçün xarakterik olan sosial rollarda (məhkəmə, prokuror, vəkil və s.) öz əksini tapır.

Sosial təsisatların tərkiblərinə daxil olanların hərəkətləri həmin sosial təsisatın müəyyənləşdirdiyi standartlara uyğun gəldikdə onları rəğbətləndirir, gəlmədikdə isə rədd edir. Bu yolla da daxili nəzarət həyata keçirilir. Hər bir so-

Sosial təsisatlar

sial təsisat onun nailiyyətlərini təmin edənləri, sosial rollarını və mövqelərini düzgün həyata keçirən üzvləri rəğbətləndirmək, başqa cür davranan üzvlərə isə nəzarəti gücləndirmək kimi sistemli sanksiyaları ilə xarakterizə olunur. Sosial təsisatlar sosial normalar və sosial münasibətlər əsasında formalaşır. Cəmiyyətin tarix boyu yaratdığı dəyərlər onları birləşdirir.

Ən mühüm sosial təsisatlar siyasi hakimiyyətin yaranması və müdafiə olunmasını təmin edən təsisatlar hesab olunur. Fəaliyyəti hüquqi və sosial normalar sistemi ilə müəyyən edilən ailə də cəmiyyətin əsas sosial təsisatlarından dır. Bundan əlavə cəmiyyət həyatında sosial-mədəni, elmi, dini, iqtisadi və s. təsisatlar da fəaliyyət göstərir. Sosial təsisatlar ictimai mühitlə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Bu qarşılıqlı əlaqə və təsirlər əsasən normal münasibətlərə əsaslanır. Sosial təsisatla ictimai mühit arasında qarşılıqlı təsirdə əsas cəhət sosial təsisatın əsas funksiyasının həyata keçirilməsi, yəni konkret sosial təbəqələrin tələbatının ödənilməsidir.

Sosial təsisat ictimai həyatda aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1) Üzvləri özlərinin müxtəlif növlü tələbatını ödəmək imkanı yaradır;

2) Sosial münasibətlər çərçivəsində üzvlərin hərəkətlərini nizamlayır, yəni arzuolunan funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin edir və arzuolunmaz davranışa qarşı cəza tədbirlərini həyata keçirir;

3) İctimai funksiyaları saxlayır və təkrarən yaradır, ictimai həyatın sabitliyini müəyyənləşdirir, sosial prosesləri tənzim edir;

4) Fərdlərin istək, əməl və münasibətlərini qovuşdurur və toplumun daxili birliyini təmin edir, təsisatlararası inteqrasiya prosesini gücləndirir.

Müasir cəmiyyətdə hər bir insan saysız-hesabsız təsisatların əməyi və xidmətlərindən istifadə edir: o, ailədə doğulur, tərbiyə alır, müxtəlif tipli məktəblərdə təhsil alır,

müxtəlif yerlərdə işləyir, radio və televiziyadan, qəzet və jurnallardan informasiya alır, ictimai müəssisələr onun tələbatını təmin edir və s. Sözün qısa hər bir insan özünün həyatı tələbatını ödəməyə can atarkən müxtəlif sosial münasibətlərə daxil olur, yəni onun fəaliyyətini və davranışını nizamlayan müxtəlif təsisatlar şəbəkəsində iştirak edir.

Cəmiyyətdə gedən proseslər nəticəsində daima fərdlərin tələbatı dəyişdiyi üçün müvafiq olaraq bu fərdlərin yaratdıqları sosial birliklərin (qrup, təbəqə, sinif) də tələbatı dəyişir. Nəticədə sosial təsisatlarla cəmiyyət arasında münasibətlərin xarakteri də dəyişir. Lakin elə bir şərait yarana bilər ki, dəyişmiş sosial tələbat müvafiq sosial təsisatların struktur və funksiyalarında öz əksini tapa bilməz. Bu cür uyğunsuzluq nəticəsində bu və ya digər sosial təsisat fəaliyyətində funksiyaların pozulması müşahidə oluna bilər. Bu hal həm xarici formal (təşkilati) cəhətdə, həm də xarakter mahiyyətində öz əksini göstərə bilər. Sosial təsisatın funksiyasının pozulması xarici baxımdan hazırlıqlı kadrların, maddi ehtiyatlarının çatışmaması, təşkilati məsələlərin aşağı səviyyəsi özünü göstərsə, məzmun və mahiyyət nöqtəyi nəzərdən bu məqsədin aydın olmaması, funksiyaların qeyri-müəyyənliyi, ictimai hörmət və nüfuzun aşağı düşməsində özünü göstərə bilər. Sosial təsisatın funksiyalarının pozulması onun əsas keyfiyyətinin – şəxsləşmənin (dipersonalizatsii) itirilməsində daha aydın görünür. Şəxsləşdirmə prinsipi o deməkdir ki, sosial təsisatın bütün funksiyalarının təmin olunması həmin funksiyaları yerinə yetirən adamların şəxsi xüsusiyyətlərindən, meyllərindən, istəklərindən və subyektiv keyfiyyətlərindən asılı deyildir. Bu hala sosial rolların dəqiq müəyyən edilməsi, obyektiv fəaliyyət mexanizmləri və qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsini vacib edən şərait vasitəsi ilə nail olunur. Şəxsləşmənin itirilməsi o deməkdir ki, təsisat daha müəyyən edilmiş məqsədlərə obyektiv tələbatlara uyğun fəaliyyət göstərmir. Ayrı-ayrı şəxslərin fərdi meyl və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq

öz funksiyasını dəyişir. Nəticədə sosial təsisat öz varlığının əsas məqsədinə – konkret sosial tələbatların təmin olunmasına daha az əhəmiyyət verməyə başlayır. Məsələn burasındadır ki, ödənilməyən sosial tələbat (sosial təsisatların funksiyalarının pozulması nəticəsində) normativ şəkildə tənzim olunmayan fəaliyyət növlərinin fəaliyyətə başlamasına səbəb olur ki, bunun da nəticəsində qanunla təsisatların funksiyalarının pozulması daha da artır, hətta bu mövcud normaların və qaydaların (o cümlədən hüquqi xarakterli) pozulması hesabına baş verir.

Sosial təsisatların funksiyalarının pozulması nəticəsində mütəşəkkil, təşkil olunmuş cinayətkarlıq artır. Bu cür cinayətkarlıqların xüsusiyyəti onların məqsədi ilə – rəsmi sosial təsisatlar tərəfindən ödənilməyən obyektiv tələbatların qeyri-qanuni yolla ödənilməsi ilə sıx bağlıdır. Ayrı – ayrı tələbatların ödənilməsi (xüsusilə çatışmayan mallara) daha geniş sosial sistemlərin funksiyalarının pozulmasına səbəb olur. Bu cür hüquq pozuntularının qarşısının alınması o vaxt təmin oluna bilər ki: a/ sosial tələbatlar müvafiq olaraq mövcud və ya yeni yaradılan sosial təsisatların fəaliyyətində öz əksini tapsın; b/ həmin sosial tələbatların dəyişilməsi və ya transformasiyası baş versin; c/ ictimai şüurda həmin sosial tələbatlara verilən qiymət dəyişilmiş olsun.

Sosial təsisatların mövcudluğu cəmiyyətin mövcud olması deməkdir. Sosial təsisatlar abstrakt anlayış olmayıb daim inkişafdadır. Sosial təsisatları şərti olaraq əsas və onların daxilində yaranan köməkçi təsisatlara ayırmaq olar. Sosial təsisatların fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli olması aşağıdakı şərtlərdən asılıdır:

- 1.Məqsədin və yerinə yetirilən əməllər dairəsinin və funksiyaların həcmnin dəqiq müəyyənləşdirilməsi.
- 2.Əməyin səmərəli bölgüsündən və onun səmərəli təşkili.
- 3.Fəaliyyətin fərdsləşdirilməsi və funksiyaların obyektivləşdirilməsi dərəcəsi.

4. Bütün qrup və ya onun əksər hissəsinin yanında təsisatın nüfuzunun yüksək olması.

5. Təsisatların qlobal sisteminə münəqişəsiz qoşulması.

Ən geniş yayılmış təsisatlar ailə, iqtisadi və siyasi, din və təhsildir.

2. Ailə və nigahın sosiologiyası.

Sinifli cəmiyyətin yaranması ilə monoqam ailə münasibətləri də yaranmışdır. Bu baxımdan da ailə cəmiyyətin mühüm təsisatlarından biridir. O, bir çox ictimai elmlərin tədqiqat obyektidir. Sosiologiya ailəni nigaha əsaslanan və müəyyən sosial funksiyalar yerinə yetirən sosial təsisat kimi təhlil edir, ailə üçün səciyyəvi olan sosial münasibətlərin növlərini, onun strukturunu müəyyənləşdirən amilləri, digər sosial birliklər və sosial həyatın sahələri ilə əlaqəsini, ictimai funksiyaları və xüsusiyyətlərini, nigah və boşanmanın səbəblərini, ailə-nigah münasibətlərinin tarixi növləri və formalarını, onların inkişaf meyilləri və perspektivlərini öyrənir.

Ailə - nigah və ya qan qohumluğuna əsaslanan, məişət ümumiliyi və qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətlə bağlı olan kiçik sosial birlikdir. O, hər bir cəmiyyətin sosial strukturunun mühüm komponenti olub, çoxlu sosial funksiyalar yerinə yetirməklə həmin cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Nigah ailənin hüquqi əsasıdır. O, qadınla kişi arasında rəsmi qaydada bağlanmış müqavilədir.

İnsan ailədə dünyaya gəlir, onun vasitəsilə uşaqların ilkin sosiallaşması və tərbiyə edilməsi başlayır. Həmişinin böyüyə hörmət və qayğı göstərmək vəzifəsi ailədə reallaşır. Ailənin əsası cəmiyyət tərəfindən bu və ya digər formada müəyyən edilmiş kişi ilə qadın arasında nigah ittifaqıdır. Nigah kişi ilə qadın arasında, valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətləri qəti müəyyənləşdirir, müəyyən normalara salır, bununla da ona sosial təsisat xarakteri verir. Ailəyə ki-

onun quruluşunda, formalarında, funksiyalarında və bir də ailə üzvlərinin ailədə rolunda ifadə olunur.

Ailənin funksiyaları bir tərəfdən ailə – cəmiyyət, digər tərəfdən ailə – şəxsiyyət qarşılıqlı təsiri sistemini əks etdirir. Cəmiyyətin sosial təsisat kimi ailəyə olan tələbləri təkamül nəticəsində dəyişir və bunun müqabilində onun funksiyaları da fərqlənirlər. Müasir ailənin yerinə yetirdiyi funksiyalar aşağıdakılardır:

1. Nəsil artırma; 2. tərbiyə etmə; 3. təsərrüfat – iqtisadi; 4. rekreativ (qarşılıqlı kömək, sağlamlığın qorunması və s.); 5. kommunikativ (əlaqə, ünsiyyət); 6. tənzimləyici (ailədə ilkin sosial nəzarət); 7. yaşlı nəslə qayğı.

Ailənin quruluşu dedikdə onun üzvləri arasında münasibətlərin – mənəvi, əxlaqi, nüfuz, hakimiyyət və s. cəmi nəzərdə tutulur. Ailələri avtoritar və demokratik quruluşlara bölürlər. Tabeçilik münasibəti olan ailələr avtoritar, hər kəsin şəxsi rollarına görə vəzifələrinin bölündüyü ailələr isə demokratik ailələrdir.

Ailələrin formaları dedikdə isə onların nigah tipləri başa düşülür. Müasir cəmiyyətdə əsasən monoqam (ər – arvad arasında) ailələrə təsadüf edilir. Bundan başqa poliqram ailələrə də rast gəlinir.

Hər bir ailənin daşdığı rola görə münasibətləri dedikdə, həmin ailə üzvlərinin bir-birinə qarşı norma və münasibətlərinin məcmusu nəzərdə tutulur. Qadının uşaq tərbiyə etməklə, ev işləri ilə məşğul olduğu, kişinin rəhbər olub, mülkiyyətin təkbaşına sahibi, təminatçısı olduğu monoqam ailədə patriarxal ailə münasibətləri dəyişir, demokratik ailə münasibətləri müasir həyat tərzinin əsasını təşkil edir.

Sosiologiya ailəni nigaha əsaslanan, müəyyən sosial funksiyaları yerinə yetirən sosial təsisat kimi təhlil edir. Yəni ailə üçün xarakterik olan sosial münasibətləri, ailə birliyinin quruluş və sayını müəyyənləşdirən amilləri, ailənin digər sahələri ilə əlaqəsini, sosial və psixoloji amilləri, ailədaxili münəqişələrin meydana gəlməsi və aradan qaldırılmasını,

ailə-nigah münasibətlərinin tarixi tipləri və formalarını, onun inkişaf perspektivləri və bu sahəyə dair nəzəriyyələri öyrənir. Ailə sosial təsisat kimi cəmiyyətin yaranması ilə eyni vaxta meydana gəlmiş və onlar arasında münasibətlərə qəbilə – tayfa adətləri nəzarət etmişdir.

Ailə əsasən aşağıdakı mərhələlərdən keçir: 1) İlk nighahın bağlanması – ailənin yaranması. 2) İlk uşağın dünyaya gəlməsi. 3) Axırncı uşağın dünyaya gəlməsi. 4) Boş yuva – uşaqların böyüyüb yeni ailə qurması. 5) Ailənin mövcudluğunun sonu – ailə başçılarında birinin vəfatı.

Ailə tərbiyəsi geniş imkanlara malikdir. O, ünsiyyət əmək və şəxsi nümunə, davranışın qiymətləndirilməsi, mükafatlandırma və cəzalandırma kimi təsir formalarından istifadə edir. Ailə ünsiyyəti uşaqların intellektual qabiliyyətinin stimullaşdırılmasında böyük rol oynayır. Sosioloji tədqiqat göstərir ki ailə tərbiyəsinin səmərəliliyi onun tərkibindən (bütöv və ya yarımqıç olmasından), mənəvi-psixoloji iqlimindən, sosial istiqamətindən, valideynlərin şəxsi nümunəsi və nüfuzundan, onların ümumi və pedaqoji mədəniyyətindən, uşaqlarla ünsiyyətin xarakterindən asılıdır.

Ailənin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinə spesifik şərait (yaşayış yeri, sosial-sınıfı və milli mənsubiyyət, maddi vəziyyət, ailə üzvlərinin təhsil, mədəni səviyyəsi, ailənin mənəvi və iqtisadi əsası) təsir göstərir.

3. İqtisadiyyatın və siyasətin sosiologiyası.

Maddi nemət və xidmətlərin istehsalı və bölgüsü, pul dövriyyəsinin nizamlanması, əməyin təşkili və bölgüsü və s. ilə məşğul olan bütün təsisatları buraya aid etmək olar.

Hər səhər evdən çıxanda, biz öz-özlüyümüzə fikirləşirik ki, nəyi, necəyə, haradan və nə qədər almalıyıq. Yəni həyatımızın normal keçməsi üçün iqtisadi qayda yaradıb, ona əməl etməliyik. Sosioloqlar iqtisadi qaydaların hansının daha düzgün olduğunu ayırd etmək üçün iqtisadi təsisatları təxmini olaraq 3 qrupa bölürlər:

Kapitalizm, sosial – demokrat, sovet tipi.

Kapitalizm iqtisadi təsisatların əlamətləri – xüsusi mülkiyyət, istehlakçı müəssisələr və onlardan əldə edilən kapital. Bu sistem aktiv rəqabət tərəfdarıdır. Azad sahibkar kapitalizm iqtisadi sisteminin inkişafında əsas hərəkətverici simadır. Onu da qeyd etmək istərdim ki, bu sistemin fəaliyyətinin məqsədi əhalinin maddi rifahını yüksək səviyyədə təmin etməkdir.

Sosial – demokrat tipli iqtisadi təsisatların xüsusiyyətləri dövlətin mərkəzləşmiş səyləri ilə insanların özlərinin iştirakını əlaqələndirərək onların tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsinə təşkil edir. Bu sistemin tərəfdarları cəmiyyətdə olan siniflərin fərqlərinin aradan götürülməsinin dinc yolla həllinə inanırlar.

Sovet tipi olan iqtisadi təsisatlarda isə yuxarıda söylədiklərimizdən fərqli olaraq, cəmiyyətin bütün sahələri kimi iqtisadi sistem də dövlətin əlindədir. Bu sistemdə iqtisadiyyat dövlətin ciddi nəzarəti altındadır, qarşıya qoyulan plan və qiymətlərin müqabilində iqtisadi öhdəliklər yerinə yetirilir.

Tarix boyu iqtisadi inkişaf prosesi dünya xalqlarının ən mühüm problemlərindən biri olmuş və hər bir cəmiyyət öz fəaliyyətini iqtisadi problemlərin həllinə yönəltməyə cəhd etmişdir. İnsanların ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi bu günün aktual problemi olmaqla bərabər, global xarakterli olmuşdur. Elə buna görə də bu gün Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərindən birini məhz normal ərzaq bazarının formalaşması təşkil etməlidir. Son illərin pozitiv meyillərinə baxmayaraq Azərbaycan dövlətinin iqtisadi proqramı əhalinin yaşayışını orta ümumdünya səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarətdir.

Siyasətin sosiologiyası sosial-siyasi sahənin qanunauyğunluqlarını öyrənir. O sosial və siyasi münasibətlərin elə sferasını əhatə edir ki, orada məqsədə siyasi vasitələrlə –

cəmiyyət üzvlərinin fəal sosial təsiri vasitəsilə nail olmaq mümkündür.

Siyasət mürəkkəb və çoxcəhətli hadisədir. O həm elm, həm sənət, həm də fəaliyyət sahəsidir. İnsanlar siyasətdə iştirak etməklə həm siyasi münasibətlərə təsir göstərir, həm də özləri müəyyən təsirə məruz qalırlar. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış siyasət sosial qrupların mənafeləri arasındakı ziddiyyətləri müəyyənləşdirməyə və mütərəqqi meylləri müdafiyyə etməyə imkan verir.

Siyasi təsisatlara hakimiyyətin qurulması və müdafiəsi ilə bağlı olan (parlament, hökumət, güc qüvvələri, siyasi partiyalar) təsisatlar daxildir. Siyasətin sosiologiyasına siyasi münasibətlər, siyasi hakimiyyətin təsisatları, siyasi təşkilatlararası əlaqələr, daxili və xarici siyasətdə sosial qrupların mənafeləri daxildir. Siyasətin sosiologiyasında siyasi sosiallaşma əsas yer tutur. Siyasi sosiollaşma əsasən sosial-siyasi münasibətləri və bu münasibətlər çərçivəsində şəxsiyyətin siyasi maraqlarını, siyasi tələbatını əhatə edir. Siyasi bilikləri, normaları və siyasi təcrübəni mənimsəyən şəxsiyyət həm də siyasi proseslərin fəal iştirakçısı kimi formalaşır.

Siyasi sahənin əsasını siyasi münasibətlər təşkil edir və ona aşağıdakılar daxildir:

1. müxtəlif fərdlərin cəmiyyətin ayrı-ayrı təsisatlarının, onların qarşılıqlı münasibətlərinin status və rolunu müəyyən edən ümumi qəbul olunmuş və ya qanunla müəyyənləşdirilmiş norma və dəyərlər;

2. sosial-siyasi və hüquqi normalara nəzarət edən və bunun üçün zəruri olan hakimiyyət, nüfuz və maddi vasitələrə malik olan təşkilatların fəaliyyəti;

3. cəmiyyətin təsisatlarına, dövlət və onun təşkilat və idarələrinə birbaşa aid olan birliklər və fərdlər arasında ictimai siyasi əlaqələr.

Siyasi münasibətlər cəmiyyətin inkişafı prosesinin ifadə olunmasında iştirakla xarakterizə olunur. İstənilən cəmiyyətin inkişaf və fəaliyyət prosesini öyrənərkən əsas yeri

hakimiyyətə münasibətlə əlaqədar olan bütün ictimai fəaliyyət sahəsinin aid olduğu siyasi həyat tutur.

Siyasət ictimai münasibətlər sahəsi olub, dövlət hakimiyyəti, onun nailiyyətləri, saxlanması və istifadə olunmasına aid yaranmış münasibətlərin xarakteri və məzmunu ilə müəyyən olunur.

4. Dinin sosiologiyası.

Dinin sosiologiyası dini sosial təsisat kimi öyrənir, onun köklərini, cəmiyyətdə yeri və rolunu, meydana gəlməsi fəaliyyətini, inkişafının sosial təsisatlarla qarşılıqlı əlaqəsini araşdırır. Dinin sosial mahiyyəti və təbiəti haqqında təlim onun sosioloji nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Bu nəzəriyyədə dinin sosial, qneseoloji və psixoloji köklərindən bəhs olunur. Dinin sosial köklərinin tədqiqi onun yaranma səbəblərini dərk etməyə kömək edir. Qneseoloji köklər dərk etmə prosesində insan şüurunda dini təsəvvürlərin formalaşması ilə bağlıdır. Dinin psixoloji kökləri dini şüurun qararlaşmasının insan psixikası ilə əlaqəsindən irəli gəlir. Dinin strukturuna aşağıdakılar daxildir: fəvqəltəbii qüvvələrə inam, etiqad, dini mərasimlər, dini təsəvvürlər. Din tarixi baxımdan 3 mərhələ keçib: büt-pərəstlik, politeizm, monoteizm. Büt-pərəstlik təbiətdə əşyalara, miflərə, ruhlara inam, politeizm çoxallahlıq, monoteizm təkallahlıqdır. Hazırda dünyada geniş yayılmış dinlər xristianlıq, islam və buddizm dinləridir. Dini qrupları müxtəlif olan ölkələrdə tolerantlığa üstün yer verilməlidir ki, ölkədə sabitlik yaransın. Dini əxlaq, inam, sərbəst davranış sosial münasibətlərin nizamlanmasında mühüm rol oynayır.

Tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai cəmiyyətin inkişafının ilk mərhələlərində din olmamışdır. İbtidai insanların təsəvvürləri onların təbiətə və ibtidai icmanın üzvlərinə olan münasibətlərinin bilavasitə inikası hüdudlarından hələ kənara çıxmırdı. Həyat şəraitinin son dərəcə sərtliyi, təbiətlə

mübarizədə acizlik, qorxu, avamlıq, hadisələrin həqiqi səbəblərini bilməmək, insanlarda dini etiqad və sitayiş doğurmuşdur.

Din - gündəlik həyatda insanlar üzərində hökmranlıq edən qüvvələrin onların beynində fantastik inikasıdır. Din – ağılı olan insanları öz arzuları ilə dünyada və axirətdə yaxşılığa və xoşbəxtliyə çatdıran ilahi bir qanundur. Din forma və mahiyyətcə olduqca mürəkkəb təbiətə malikdir. Din emosional hiss və həyəcanları, spesifik ayin fəaliyyətlərini və dini təşkilatları və s. birləşdirən etiqadlar sistemidir. Məmusuna görə dinin mərkəzində dini etiqadlar, emosional hiss və həyəcanların durduğu çoxsahəli komponentlərin mürəkkəb kompleksidir. Bütün bunlar da, öz növbəsində dinin sosial təsisat olduğunu əks etdirir. O sosial təsisat kimi dinin mənşəyini, cəmiyyətdə yerini və rolunu, inkişaf qanunauyğunluqlarını, digər sosial təsisatlarla qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir.

Dinin sosial köklərinin tədqiqi, onun meydana gəlməsi səbəblərini aşkar etməyə imkan verir. Din ümumbəşəri sərəvətlərin zənginləşməsində mühüm amildir. O, özünün ayin və mərasimləri ilə insanlar arasında məhəbbət, xeyirxahlıq, səbr, əzablara sinə gəlmək, paklıq, nəciblik, vicdan, borc, ədalət və s. kimi müsbət keyfiyyətlərin aşılmasına, mənəviyyatın zənginləşməsinə kömək edir. Dinin qorunub saxlanmasında və nəsil-dən-nəsilə keçirilməsində ailənin böyük rolu var. Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, dindarların əksəriyyəti ailədə hakim olan ruha və ənənəyə uyğun olaraq dindar olmuşlar.

Dinin sosial köklərindən onun tarixi köklərini fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, dinin tarixi kökləri dedikdə müasir dinlərin tarixi inkişaf yolları başa düşülür. Dinin sosial kökləri isə idrak fəaliyyəti zamanı insanın şüurunda dini təsəvvürlərin yaranması olmuşdur. Dini təsəvvürlərin yaratdığı dünya dindarlar tərəfindən subyektiv şəkildə reallıq kimi qəbul edilir.

Dinin quruluşu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: dini şüur, dini fəaliyyət, dini təşkilat.

Dini şüur ideologiyayı və psixologiyayı özündə birləşdirir, o bir sıra fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqları ilə digər ictimai şüur formalarından fərqlənir. Dini şüurun yaranması insan psixikası ilə bağlıdır və kifayət qədər müstəqilliyi ilə fərqlənir.

Dini fəaliyyət kulta (fövqəltəbii varlıqlara təsir etmək üçün edilən xüsusi hərəkətlər sistemi) və digər formalarda özünü göstərir. Dini kult dini inamı reallaşdırmağa edilən cəhətdir. Kultların 2 növü var: magiya və mərhəmət. Magiyada uydurulmuş xüsusiyyətləri və əlamətləri olan real mövcud predmetlərə təsir əsas götürülür, mərhəmətdə isə maddi aləmdən ayrılmış, şüur və gücü ilə fərqlənən ali varlıq və ya allah əsas götürülür. Kultun bu növü bütün inkişaf etmiş dinlərə xas olub müxtəlif formalara malikdir: dini ayinlər, qurbanvermə, ibadət, dini bayramlar və s.

Dinin mənəvi təsiri böyükdür. Din zülm, nifaq, ədavət, yalan və böhtana qarşı çıxmaqla insanlara xeyirxahlıq, humanistlik, səbr və dözümlülük təqdim etmiş, onları yaxşılaşdırmaq, əməkdaşlığa sövq etmək məqsədi güdmüş, insanlar arasında ünsiyyət körpüsü, əmin-amanlıq yaratmışdır.

Dini təsisatlara gəldikdə isə, dövrlərə uyğun onlarda dəyişikliklər baş verir və bununla da dinin ictimailəşməsi baş verir. Qerxard Lenskinin sözlərinə görə din insan tələyini idarədən sistemdir.

5. Təhsilin və elmin sosiologiyası.

Təhsilin sosiologiyası təhsilin inkişaf qanunauyğunluğu sistemini və funksiyalarını, onun cəmiyyətlə qarşılıqlı təsir prosesini öyrənir. Təhsilin sosiologiyasında təhsilin funksiyaları arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi əsas yer tutur. Təhsil sistemi sosial və peşə strukturunun idarə olunmasının, cəmiyyətin mənəvi həyatını təkmilləşdirməyin

vasitəsidir. Bu təsisat öz sosial funksiyalarına görə nisbi müstəqil olub, təhsilin tarixi inkişafında varisliyi saxlamaqla, cəmiyyətin inkişafına və fəaliyyətinə fəal təsir göstərməklə fərqlənir. Onun funksiyaları cəmiyyətlərdəki iqtisadi münasibətlərdən, onların doğurduğu sosial əlaqə və münasibətlərin məzmunundan, sosial-sinfi strukturundan, siyasi və ideoloji münasibətlərin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Təhsil sisteminin effektivliyi aşağıdakı ziddiyyətlərin həll edilməsindən asılıdır:

1. Cəmiyyətin sosial-homogen (hamının bərabər səviyyədə təhsil alması) inkişafda olan sosial tələbatla, orta və peşə təhsilinin keyfiyyət və səviyyəsi ilə müəyyən dərəcədə şərtlənən təbəqələşmənin qalması arasında.

2. İstehsalın artan tələbatı ilə gənclərin sosial peşə-önümü arasında

3. Şəxsiyyət üçün zəruri olan səviyyə ilə təhsil müəssisələrinin real inkişaf səviyyəsi arasında.

Təhsilin dövlətin əlində olması sosial-peşə strukturunun inkişafının idarə olunmasında və cəmiyyətin mənəvi həyatının təkmilləşdirilməsində qüvvətli vasitədir.

Təhsilin sosiologiyasında əsas diqqət mərkəzində gənclərin təhsil və tərbiyəsində müstəsna rol oynayan pedoqoji kadrlar dururlar. Onlar üçün cəmiyyət tərəfindən lazımi şərait yaradılmalıdır ki, onlar öz bacarıq və biliklərini gənc nəsə yüksək səviyyədə verə bilsinlər.

Təhsil sistemi cəmiyyətin sosial təsisatı kimi, milliyyətdən, cinsindən, irqindən, dinə münasibətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara istədiyi təhsil almağa, sosial inkişafa, sosial statusun möhkəmlənməsinə imkan yaratmalıdır.

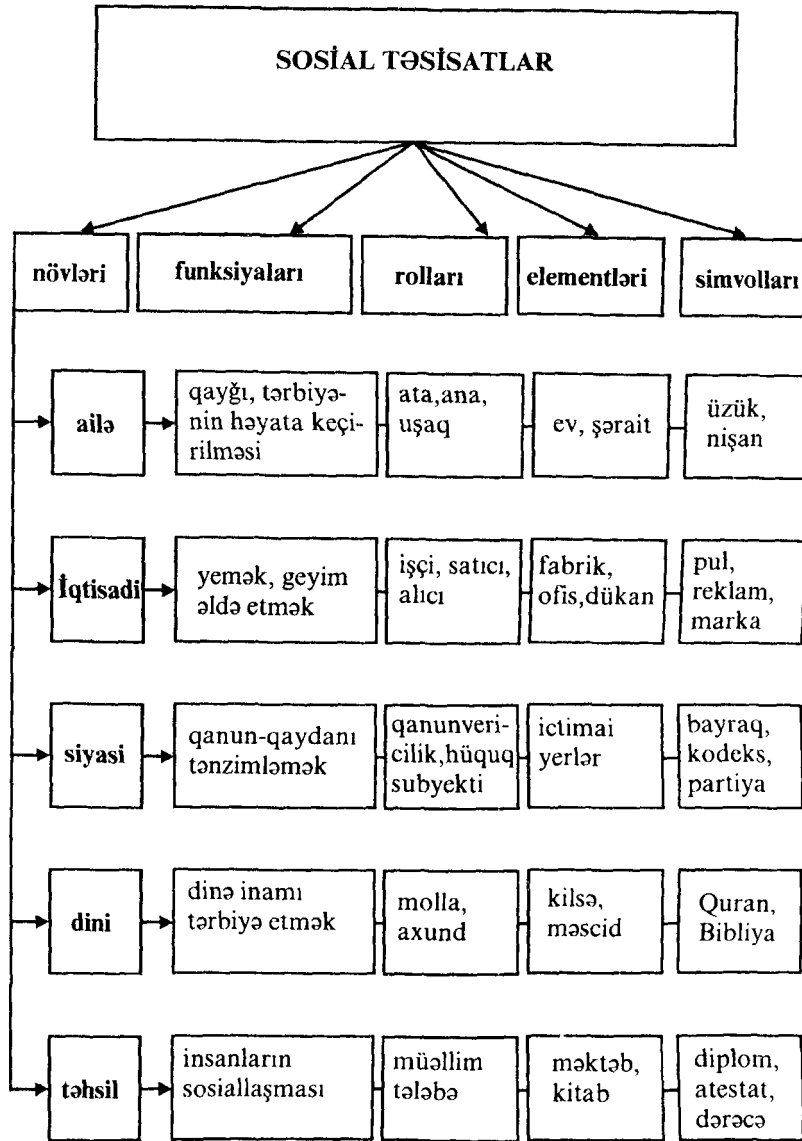
Ölkənin gələcəyi təhsil sistemindən asılıdır. O, gənc nəslin intellektual, mənəvi və fiziki inkişafı prosesinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirməlidir. Son illərə nəzər salsaq görürük ki, məktəblərdə tədrisin səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Bu gün məktəbdə təhsil və təlim dövrün tələbinə uyğunlaş-

dırılmalı, maarifin inkişafına mane olan mexanizm yeniləşməlidir. Təhsil islahatının nəticələri təhsilin inkişafı üzrə dövlətin strateji proqramı, fasiləsiz təhsil konsepsiyası və demokratik təhsil qanunundan asılıdır. Bu sənədlərin hüquqi və siyasi əsasını konstitusiyaya, iqtisadi əsasını milli gəlirdən təhsil və təlim-tərbiyə nəzəriyyələri, sosial əsasını isə xalqın tələbatı təşkil etməlidir.

Bu gün Azərbaycanın elmə və onun daşıyıcılarına münasibəti əsaslı surətdə yeniləşir. Çünki xalqın müstəqillik yolunda qazandığı uğurlar onun milli elitasının, ziyalı təbəqəsinin formalaşmasından asılıdır. Təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlarda demokratikləşmə, humanistləşmə, müasir inkişafın tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması əsas yer tutur.

Ədəbiyyat:

- 1.F.Vahidov, T.Ağayev. Sosiologiya, dərs vəsaiti, Bakı, 2005.
- 2.M.Əfəndiyev, A.Şirinov. Sosiologiyanın nəzəri problemləri, Bakı, 2001.
- 3.А.И.Кравченко Основы социологии, Москва, 2006.
- 4.Н.Смелзер. Социология, Москва, 1994.
- 5.С.С. Фролов. Социология, Москва, 2002.
- 6.М. Əfəndiyev. Sosiologiya, dərslik. Bakı, 2000.

MÖVZU № 10. SOSIAL PROSESLƏR VƏ İDARƏETMƏNİN SOSİOLOGİYASI

PLAN:

1. Sosial proseslər anlayışı.
2. Sosial proseslərin formaları.
3. Sosial idarəetmə: metod və funksiyaları.
4. Sosial sistemlərin idarə olunması.

1. Sosial proses anlayışı.

Cəmiyyətdə mövcud olan sosial hadisələr dinamik hərəkət edir, dəyişir, bir-birini əvəz edir və bu dəyişikliklər zaman daxilində, şəraitə uyğun olaraq baş verir. Sosiologiyada belə dəyişikliklər bir qayda olaraq sosial hadisələrin irəliyə doğru inkişafının ümumi qanunauyğunluğu kimi açıqlanır. Sosial dəyişikliklər mövcud hadisələrin inkişafından irəli gələ bilər, yaxud inkişafa zidd ola bilər, lakin inkişafın qarşısını ala bilməz.

Sosial dəyişikliklərin baş verməsinə hər bir ayrıca fərdin şüur və iradəsinin formalaşmasında müəyyən rol oynayan xüsusi həyat şəraiti müəyyənedici təsir göstərir. İnkişafda olan sosial dəyişiklik proses kimi səciyyələnir. Proses sözü latın dilində irəliləyiş, irəliləmə deməkdir. O, hadisələrin, vəziyyətin ardıcıl surətdə diyişilməsini, nəyinsə inkişafında baş verən dəyişiklikləri ifadə edir. Proses ardıcıl hərəkət almaqla müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına istiqamətlənir. Sosial proses sosial sistemin inkişaf səviyyəsinə, onun mahiyyət və məzmununa uyğun olaraq dəyişir. Sosial sistemlərin səviyyələri müxtəlif olduğuna görə sosial proseslərdə müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Azərbaycan Respublikasında 1991-1993-cü və 1993-cü ildən sonrakı dövrdə baş verən sosial proseslər səviyyələrinə görə bir-birindən fərqlənir.

Sosial proseslər və idarəetmənin sosiologiyası

Sosial proses dedikdə digər sosial hərəkətlərdən ayrılan, bir istiqamətli və təkrarolunan sosial hərəkətlərin məcmusu başa düşülür. İnsanlar yerlərini dəyişir, birgə təhsil alır, maddi nemət istehsal edir, siyasi mübarizə aparır, mənəvi dəyərlər yaradır və çoxlu digər sosial proseslərdə iştirak edirlər.

Cəmiyyətdə baş verən sosial dəyişikliklər insanların məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində reallaşır. Deməli, sosial dəyişikliklər və göstəricilər idrakın vasitələri ilə səciyyələnir.

Sosial proseslər sosial sistemin və onun yarım sistemlərinin, hər hansı obyektin vəziyyətinin və ya ünsürlərinin ardıcıl surətdə dəyişilməsini səciyyələndirir.

Elmi ədəbiyyatda sosial proseslərin 3 cəhəti fərqləndirilir:

1. obyektin keyfiyyət vəziyyətinin təkrar istehsalını təmin edən sosial prosesin fəaliyyəti;
2. obyektin keyfiyyətə yeni vəziyyətə keçməsinə şərtləndirən sosial proses. Bu prosesdə inkişaf mütərəqqi və mürtəcə, təkamül və inqilab xarakterli ola bilər;
3. sosial proses obyektinə (bəşəriyyət, cəmiyyət, siniflər, təşkilatlar, kiçik qruplar) və istiqamətinə görə (kortəbii, təbii tarixi, məqsədyönlü) səciyyələnir.

2. Sosial proseslərin formaları.

Sosial proseslər aşağıdakı formalarda təzahür edir:

- insanların məqsədyönlü fəaliyyətində (Məsələn qloballaşma prosesi, Avropa birliyinin yaranması, Azərbaycanda demokratik islahatların həyata keçirilməsi);
- əvvəlcədən istiqamətləndirilməmiş təsadüfi hadisələr (kortəbii kütləvi toplantılar, sosial hərəkət zamanı baş verən səfərbərlik, emosional münaqişələr)
- sosial proses nəticəsində radikal dəyişikliyin baş verməsi, lakin sonradan əvvəlki qaydaların bərpası (Məsələn Fransada 1789-cu ildə monarxiyanın yıxılması, 1815-ci ildə

yenidən bərpası, Rusiyada 1861-ci ildə təhkimçilik hüququnun ləğvi, 1929-31-ci illərdə kollektivçilik adı ilə təhkimçiliyin bərpası).

Ümumi cəhətlərə malik olan çoxtərəfli sosial proseslərin məcmusu görkəmli amerika sosioloqları R.Park və E.Bercess tərəfindən təklif edilmişdir: 1) kooperasiya, 2) rəqabət, 3) uyğunlaşma, 4) kompromis, 5) münaqişə, 6) assimilyasiya (mənimləmə), 7) amalqamizasiya (qarışıq)

Kooperasiya – məvhumu iki söz birləşməsindən əmələ gəlib. Ko-latin dilində birgə, operari isə işləmək deməkdir. Kooperasiya iki fərddən ibarət qrupda, eləcə də böyük qruplarda yarana bilər.

Rəqabət – tükənməkdə olan sərvətlər, ehtiyatlar uğrunda və bunların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi ilə bağlı fərdlər, qruplar və ya cəmiyyətlər arasında mübarizədir. Həmin sərvətlər pul, hakimiyyət, status, məhəbbət, təşəkkür və sairədən ibarətdir. O, eyni məqsədlərə can atan rəqibi kənarlaşdırmaq və ya qabaqlamaq yolu ilə mükafat, mənfəət əldə etməyə cəhd kimi müəyənləşdirilir. Rəqabət şəxsi səviyyədə də təzahür edir. Rəqabətin müsbət cəhəti o hesab olunur ki, hər bir şəxsiyyəti böyük nailiyyətlərə stimullaşdıran praktiki vasitəyə çevrilir. Lakin rəqabət münaqişə yaratmaq meylinə də malikdir. Buna cavab reaksiyası isə arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır.

Uyğunlaşma – dəyişən xarici mühit şəraitində insanın həyatı üçün əlverişli olan davranış tipinin formalaşmasıdır. Tələbatların ödənilmədiyi, məqbul davranışın tətbiq edilmədiyi köhnə mühit məcbur edir ki, fərdlər və ya qruplar yeni mühitə uyğun olan mədəniyyət normalarını, sərvətlərini və fəaliyyət xəttini qəbul etsin. Məsələn, ali məktəblərə qəbul olan məktəb məzunları yeni təhsil ocaqlarının tələblərinə müvafiq hərəkət edirlər. Tabeçilik uyğunlaşma prosesi üçün mütləq şərtədir.

Kompromis – uyğunlaşma forması olub fərdlərin və qrupların dəyişən şəraitlə və mədəniyyətlə qismən və ya

tam şəkildə razılaşması deməkdir. O, müvəqqəti razılaşmadır, şərait dəyişən kimi yeni kompromisə ehtiyac duyulur.

Münaqişə – latın dilində konfliktus sözündən əxs edilən toqquşma deməkdir. Münaqişə əks mənafələrin, fikirlərin, görüşlərin toqquşması, ciddi ixtilaf, hər iki qarşıdurma tərəfləri üçün vəziyyət yaradan münasibətlərdir. Münaqişələr insanın obyektiv gerçəklikdə bütün münasibətlərini əhatə edir.

Assimilyasiya – qarşılıqlı mədəni nüfuz etmə olub, şəxsiyyəti və qrupları ümumi mədəni prosesin iştirakçılarna çevirir və həmişə ikitərəfli proses kimi səciyyələnməklə hər bir qrupun öz mədəniyyətini digər qrupun mədəniyyətinə nüfuz etdirməyə istiqamətlənir.

Amalqamizasiya – bioloji cəhətdən iki və daha artıq etnik qrupun və ya xalqın qarışığıdır. Bu cür qarışıq nəticəsində bir qrup və ya xalq təşəkkül tapır. Məsələn, ruslar varyaqların, qərbi slavyanların, tatarların bioloji qarışığı yolu ilə təşəkkül tapıb.

Ümumiyyətlə, bütün proseslər öz aralarında sıx əlaqəyə malikdirlər və demək olar ki, həmişə eyni vaxtda təzahür etməklə qrupun inkişafı və cəmiyyətdə daimi dəyişikliklərin baş verməsi üçün imkan yaradırlar.

Sosial proseslərin məzmununu və mahiyyətini sosiəetal sistemlərin ardıcıl dəyişilməsi təşkil edir və bu sosial dəyişikliklər aşağıdakı formada baş verir:

- cəmiyyətin tərəqqi yolu ilə inkişafına səbəb olan dəyişikliklər;
- təkamül yolu ilə dəyişiklik, yəni sosial prosesin tədricən dəyişməsi;
- inqilabi yol ilə dəyişiklik, yəni sosial proseslərin əsaslı dəyişməsi (bu halda bəzən vətəndaş müharibəsi də baş verir);
- sosial modernləşmə, əsasən reforma yolu ilə cəmiyyətin sosial sistemlərində baş verir;

- sosial dairəvi dəyişiklik, arası kəsilməz inkişaf prosesidir;

- spiralvari dəyişiklik, sosial proseslərdə baş verən dəyişikliklər bir-birilə əlaqəlidir.

«Sosial proses» anlayışı sözün geniş mənasında ictimai həyatın bütün sferalarında təzahür edən prosesləri özündə əks etdirir. İqtisadi, mənəvi-ideoloji və siyasi proseslər məhz bu qəbildəndir. Sosiologiyanın predmeti və obyektinə baxımından biz yalnız ideoloji və siyasi proseslərin konkret təhlilinə diqqət yetirək.

Mənəvi-ideoloji sfera insanlar arasındakı ümumi münasibətlərin xüsusi növüdür. O, elmi ədəbiyyatda ideoloji münasibətlər adlandırılır. İdeoloji proses şübhəsiz, müəyyən mənada «ideologiya» anlayışının məzmununu əks etdirir. İdeologiya latın dilində iki söz birləşməsindən əmələ gəlib, ideya – təsəvvür, loqos – işə elm deməkdir. İdeoloji prosesin əsasını təşkil edən «ideoloji fəaliyyət», «ideoloji münasibətlər», «ideoloji təsir», «ideoloji təsəvvür» kimi komponentlərin sosioloji tədqiqi sosiologiyanın metodlarına əsaslanmalıdır.

İdeoloji prosesin strukturunda ideoloji münasibətlər xüsusi yer tutur. Bu münasibətlər ideoloji fəaliyyət subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin daha kütləvi formasıdır. İdeoloji münasibətlər ideoloji fəaliyyətin və onun nəticələrinin mübadiləsi formasında obyektiv şəkildə mövcuddur. Bununla belə onlar əhalinin ən müxtəlif təbəqələri arasında geniş yayılır və ikitərəfli istiqamət kəsb edir, başqa sözlə bu cəmiyyətdə fasiləsiz surətdə baş verən başlıca iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi proseslərdə insanların qarşılıqlı münasibətlərinin ifadəsidir.

İdeoloji prosesin mövcudluğunu başa düşmək üçün ideoloji fəaliyyətin məzmunu və istiqamətini təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə ideoloji fəaliyyət ideoloji prosesin normal fəaliyyətini və inkişafını təmin edir. İdeo-

loji fəaliyyət 2 başlıca fəaliyyət növündən – nəzəri və praktiki fəaliyyətdən ibarətdir.

Sosial proses anlayışının məzmununun tamamlanmasına istiqamətlənən digər inkişaf göstəricisi **siyasi prosesdir**. Sosial subyektlərin siyasi fəaliyyətinin müxtəlif növləri və bunların qarşılıqlı münasibətləri siyasi proseslərin təzahürünü şərtləndirir. Siyasi proses siyasi sistemin hərəkətini, dinamikasını və təkamülünü üzə çıxarır.

Siyasi proses sosial və siyasi strukturların və münasibətlərin qarşılıqlı münasibətlərini açıqlamaqla belə bir cəhətə diqqət yetirir ki, cəmiyyət öz başlıca siyasi təsisatını (dövlət) hansı yolla və hansı səviyyədə formalaşdırır

Hər bir konkret sosial siyasi sistem öz spesifik siyasi prosesləri ilə səciyyələnir. Lakin elə siyasi proseslər vardır ki, praktiki olaraq daim bütün siyasi sistemlərə nüfuz edir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Vətəndaşların bu və ya digər siyasi tədbirlərdə iştirakı prosesi;

- cəmiyyətin siyasi inkişafı prosesi;
- siyasi dəyişikliklər prosesi;
- siyasi sosiallaşma prosesi.

Beləliklə, əsaslandırılmış şəkildə qeyd etmək olar ki, siyasi proses bütün subyektlərin fəaliyyətinin məcmusu olmaq etibarilə cəmiyyətin siyasi sisteminin formalaşması, dəyişməsi, yenidən qurulması və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Əgər siyasi prosesin predmet-məzmun aspekti münasibətlərin siyasi formasının digər ictimai hadisələrlə qovuşmasının xüsusiyyətləri vasitəsilə başa düşülürsə, onun ontoloji əlamətləri xeyli dərəcədə təsəvvürlərin məkan-zaman ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Vahid bütöv siyasi proses 4 başlıca mərhələdən ibarətdir:

1. Siyasi sistemin tərkibinin təşkili.

2. Siyasi sistemin komponentlərinin və əlamətlərinin təkrar istehsalı.

3. Siyasi idarəetmə qərarlarının qəbulu və icrası.

4. Siyasi sistemin fəaliyyətinin və inkişafının istiqamətinə nəzarət.

Bir halda ki, konkret siyasi sistem mövcuddur, deməli siyasi prosesin bütün mərhələləri bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirir və siyasi həyatı qaydaya salır. Qarşılıqlı şərtlənən bu mərhələlər siyasi prosesin hərəkətinin dairəviliyini səciyyələndirir.

Siyasi prosesin konkret məzmunu siyasi sistemin xüsusiyyətləri və mövcud siyasi rejimlə müəyyən olunur. Siyasi proses sosial vakuumba (boşluqda) deyil, məhz sosial mühitdə təzahür edən çoxlu obyektiv və subyektiv xarakterli hadisələrin təsiri altında baş verir. İqtisadi, sosial, ideoloji, mədəni, psixoloji və digər amillər şüurlu surətdə təşkil və idarə olunan hərəkətlər və münasibətlər sahəsini məhdudlaşdırır. Xarakterinə görə qlobal və xüsusi səpkidə mövcud olan real siyasi proseslər hakimiyyətin cəmiyyəti idarəetməsi və ona rəhbərliyi kimi çıxış edir.

3.Sosial idarəetmə: metod və funksiyaları.

Müasir dövrdə cəmiyyətin öyrənilməsi, onun idarəedilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. **İdarəetmə** - dedikdə cəmiyyətin hər cür idarə olunması deyil, elmi idarə olunması nəzərdə tutulur. Geniş mənada idarəetmə bütün ictimai proseslərin idarəedilməsi kimi, dar mənada cəmiyyətin sosial sferasının idarəedilməsi kimi başa düşülür. Menecment anlayışı ilə idarəetmə anlayışları çox vaxt üst-üstə düşsələrdə bir-birindən fərqlənir. Menecment kommersiya sahəsinə aiddir, idarəetmə isə insanların qarşılıqlı fəaliyyətini nizamlayan mexanizmdir. İdarəetmənin sosiologiyası dedikdə isə cəmiyyətin şüurlu, elmi idarə olunmasının mahiyyəti başa düşülür. Əslində idarəetmənin sosiologiyası idarəetmə təcrübəsini səciyyələndirən bir anlayışdır. Sosial idarəetmə insan fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərini, qarşıya qoyulan məqsədləri, onların tələbatının və mənafeələrinin ödənilmə-

sini əhatə edir. Sosial sistemin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinə qərarların qəbul edilməsi, sanksiyalar verilməsi və digər vasitələrlə nəzarət edilir. Sosiologiyada sosial idarəetmənin 3 növü göstərilir: sosial proseslərə təsir, təşkilati qaydalar, özünüidarəetmə.

Müasir dövrdə idarəetməyə olan tələbat əsasən, sosial-iqtisadi problemlərin həlli; yeni cəmiyyət quruculuğuna keçilməsi; təsərrüfatın strukturunda dəyişikliklərin baş verməsi və s. ilə bağlıdır. İdarəetmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun çoxcəhətli bir prosesi əhatə etməsidir. Cəmiyyətin elə bir sahəsini tapmaq olmaz ki, idarəetmənin təsiri orada hiss olunmasın. Elmi cəhətdən olmasa da, ümumiyyətlə idarəetmə bütün cəmiyyətlərdə mövcud olmuşdur. İdarəetmənin sosiologiyası ilk növbədə cəmiyyətlə bağlıdır. İdarəetmə ilə bağlı nəzəriyyə amerikalı mühəndisi F.U.Teylorun adı ilə bağlıdır (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). F.U.Teylor iş vaxtına qənaəti, əmək haqqının istehsal edilən məhsula görə ödənilməsini, ixtisaslaşmanı, elmiliyi irəli sürmüşdür. Sonra fransız alimi Anri Fayol ilk dəfə idarəetmə prinsiplərini dövlət və istehsalatla bağlamışdır. O idarəetmədə planlaşdırma, təşkilat, əlaqələndirmə məsələlərini irəli sürmüşdür. A.Fayol sosial şəraitin yaxşılaşdırılması, maliyyə və texniki təchizatın təhlükəsizliyinə üstünlük vermişdir. İdarəetmə haqqında klassik nəzəriyyə isə alman filosofu, sosioloqu və tarixçisi M.Veber tərəfindən yaradılmışdır. Elton Meyo insan fəaliyyətinin motivləşdirilməsini, tələbatının daha yaxşı ödənilməsini, işin yaxşı təşkil olunmasını, X.Emerson və Q.Saymon «Sosial idarəetmə nəzəriyyəsi» və «Sosial sistem» əsərlərində idarəetmədə struktur yanaşmaya üstünlük verirlər. X.Emerson sosial idarəetmənin aşağıdakı prinsiplərini göstərir: dəqiq müəyyən edilmiş məqsədlər və ideyalar, sağlam düşüncə, səmərəli məsləhət, intizam, ədalətli yanaşma, sürətli, düzgün və daimi hesabat, normalar və cədvəllər, yazılı standart tələbatlar, məhsuldarlığa görə mükafat. Onların əsərlərində texnologiyanın insan orqanizminə

uyğunluğu məsələsini irəli sürmüşdür. Müasir nəzəriyyələrdən biri Psixoloji məktəb nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə rəhbərlik kollektivin hər bir üzvünə qayğı ilə yanaşmalı, sağlam mühit yaradılmalıdır. Məqsədlərə görə idarəetmə konsepsiyasında göstərilir ki, idarəetmə məqsədlərin işlənilib hazırlanmasından başlanır, sonra funksiyalar həyata keçirilir. Ümumiyyətlə bütün bu nəzəriyyələrdə cəmiyyətin, onun ayrı-ayrı tərəflərinin idarə olunmasının müxtəlif variantları təhlil edilmişdir.

İdarəetmə elə bir prosesdir ki, o həm canlı təbiəti, həm cansız təbiəti, həm də cəmiyyəti əhatə edir ki, bunları da belə bölmək olar:

1. Cansız təbiətin idarə olunması;
2. Canlı təbiətin idarə olunması;
3. Cəmiyyətin idarə olunması – sosial idarəetmə və ya idarəetmənin sosiologiyası. (Cəmiyyətin idarə olunması idarəetmənin bir növü hesab edilir).

İdarəetmə prosesi fasiləsiz bir prosesdir. O idarəetmə sistemlərinin strukturu, onun həlqələri arasındakı əlaqələri göstərir. Ona görə də idarəetmə təsiredici bir prosesdir. İdarəetmənin bir proses kimi keçirilməsi onun metodunu, funksiyasını, mahiyyətini müəyyən edir.

Cəmiyyət rəngarəng olduğu kimi idarəetmənin **metodları** da çoxcəhətlidir. (Bu metodları ümumi və xüsusi olaraq 2 yerə ayırmaq olar. Ümumi metodları bəzən universal metodlar da adlandırırlar. Bura kompleks halında yanaşma, optimallaşdırma, müşahidə, təhlil, tarixi yanaşma, induksiya və deduksiya, mücərrəd təfəkkür metodu aid edilir. Xüsusi metodlar içərisində isə modelləşdirmə, anket sorğusu, informasiyanın işlənilib hazırlanmasını və s. qeyd etmək olar).

İdarəetmə **metodları** qanun və prinsiplərdən istifadə olunma formasıdır. Metodların seçilməsi və tətbiqi idarə olunan obyekt və hadisələrin xarakterindən və məzmunundan asılı olur. İdarəetmənin metodları çox olsada əsas etiba-

rilə iqtisadi, normativ-sərəncam və sosial-psixoloji metodlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi metodun köməyi ilə planlaşdırma, əmək haqqı, qiymət, kredit, mənfəət, maddi həvəsləndirmə və başqa mexanizmlər məqsədyönlü təsirə çevrilir. Bu metod istehsal münasibətlərinin, obyektiv iqtisadi qanunların, kateqoriyaların dərinədən başa düşülməsi, onlardan geniş istifadə olunmasını həyata keçirir.

İdarəetmədə hakimiyyətçilik səciyyəli təsir etmək subyekt idarəetmə obyektinə birbaşa təsir göstərən **Normativ - sərəncam** metodları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu metod hakimiyyət səlahiyyətinə malik olduğuna görə normativ sərəncam xarakteri daşıyır və onun yerinə yetirilməsi məcburidir. Normativ - sərəncam metodlardan dövlətin, cəmiyyətin qanunları, habelə sahibkara verilən səlahiyyət, hüquqa, əmək qanunvericiliyinə, nəzarət qaydalarına və başqa aktlara, qaydalara əsasən istifadə edilir. Öz növbəsində, bu qanunları, qaydaları və aktları pozan sahibkar və mütəxəssislər də cəzalandırılır.

Sosial-psixoloji proseslərin adamlara təsiri, işçilərin psixi vəziyyəti istehsalat kollektivlərində konkret şəraitdən, rəhbərliklə işçilər arasındakı münasibətlərdən xeyli dərəcədə asılı olur. Bu metod insanların mənəvi marağına təsir göstərir, onlarda sağlam dünyagörüşün formalaşmasına, inamın mənəvi keyfiyyətlərin yüksək səviyyədə olmasına köməklik göstərir. İdarəetmənin sosial-psixoloji metodu: a) idarəetmənin sosial metodu; b) idarəetmənin psixoloji metodundan ibarətdir.

İdarəetmə müxtəlif təsir, təşkil, nizamlama, uzlaşdırma, fəallaşdırma tənzimləmə və başqa vasitələrin tətbiq edilməsini tələb edir. Bu üzdən idarəetmənin **funksiyaları** idarəetmənin fəaliyyət dairəsi və növləri, idarəetmə fəaliyyəti, konkret idarəetmə orqanının vəzifələri, mürəkkəb münasibətlər sistemi ilə əlaqədardır. İdarəetmə prosesinin məz-

mununu əks etdirən funksiyalar qrupu məzmununa görə müəyyən mərhələlərə bölünür:

- ilkin idarəetmə mərhələsi – məqsədyönlülük, proqnozlaşdırma;

- operativ idarəetmə – təşkilat, əlaqələndirmə;

- sərəncam;

- son idarəetmə mərhələsi – uçot, təhlil, nəzarət.

İdarəetmə sistemi bir neçə ünsürdən ibarətdir:

1. İdarəetmənin mexanizmi; 2. İdarəetmə prosesi;

3. İdarəetmə sisteminin inkişaf mexanizmi.

Onun strukturlarının ünsürləri bir-birilə üzvi şəkildə əlaqədar olaraq bütöv, vahid bir sistemi əmələ gətirir. Ona görə də struktur ünsürləri və onların məcmusu idarəetmə sisteminin atributunu təşkil edir. İdarəetmənin strukturu idarəetmənin mərhələləri, bu mərhələlərin miqdarı, tərkibi, qarşılıqlı təbəçiliyi və əlaqəsi ilə xarakterizə olunur. İdarəetmənin mərhələləri həmişə sabit qalmır, o konkret tarixi şərait, elmi-texniki tərəqqinin inkişaf tələblərindən asılı olaraq dəyişə bilər.

İdarəetmə sistemində idarəetmə **qanunlarından** istifadə edilməsi idarəetmə fəaliyyətinin səmərəsinin təmin edilməsində, mövcud məsələlərin optimal həll edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. İdarəetmənin xüsusi qanunları bunlardır:

a) idarəetmənin funksiyalarının dəyişməsi və təmərküzləşməsi qanunu;

b) idarəetmənin mərhələlərinin azaldılması;

c) idarəetmə nəzarətinin yayılması qanunu.

Bu qanunların öyrənilməsi cəmiyyətin idarə olunmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

4. Sosial sistemlərin idarə olunması.

Sosial sistem idarə edən və idarə olunan yarım sistemlərə bölünür. İdarəetmənin məqsədi sosial sistemi tənzimlə-

mək, dinamik inkişafa nail olmaqdan ibarətdir. İdarəetmənin əsas məqsədindən biri də sosial sistemin və onun komponentlərinin normal fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir. Sosial sistem bir-birlə qarşılıqlı əlaqədə olan ümumi məqsədlə birləşmiş böyük insan toplusunu əhatə edən qurumdur.

Sosial sistemin idarə olunması aşağıdakıları əhatə edir: planlaşdırma, sosial uzaqqörənlik, layihələndirmə, texnologiya və proqnozlaşdırma.

Planlaşdırma ideyası öz mənşəyi etibarilə sosialist ideyasıdır. Sosial planlaşdırma terminindən ilk dəfə Franklin Ruzvelt ABŞ-ı dərin iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün işləyib hazırladığı «Yeni kurs» proqramında istifadə etmişdir. Planlaşdırma sosial amillərin və ehtiyatların planlı tənzimlənməsinə tabe olmağa yönəldilmiş və mahiyyəti aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Birincisi, planlaşdırma insanların perspektiv tələbatını nəzərdə tutmalıdır; İkincisi, elə göstəricilərdən istifadə etməklə lazımdır ki, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağın səmərəliliyi təmin edilsin; üçüncüsü, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq vasitələri əvvəlcədən işlənib hazırlanmalı, sonra tədqiqi nəzərdə tutulmalıdır; dördüncüsü, planlaşdırma idraki və dəyişdirici fəaliyyətin fasiləsiz prosesi kimi səciyyələnməlidir.

Sosial planlaşdırmanın obyektini sosial təşkilatların bütün səviyyələri – cəmiyyətdən başlamış konkret istehsal qədər onların hamısı təşkil edir. Sosial planlaşdırmanın ən başlıca ehtiyatı sosial prosesin optimal vəziyyətinin elmi cəhətdən əsaslandırılan, kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası kimi səciyyələnən sosial normativlərdir (latın dilində nizama salmaq). İctimai inkişafın planlı idarə olunması cəmiyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindəndir.

Sosial uzaqqörənlik gerçəkliyi qabaqcadan əks etdirməyin ən mühüm forması olmaq etibarilə bəşəriyyətin mövcudluğunun bütün mərhələlərində təzahür etmişdir. Bu tə-

biət və cəmiyyət hadisələrinin və ya indi məlum olmayan hadisələrin gələcək vəziyyəti haqqında fərziyyədir, ehtimaldır. Gələcəyi görmə elmi, adi, intuitiv, və dini formalarda ifadə olunur. Gələcək haqqında elm «futurologiya» adlanır (bəşəriyyətin gələcəyi haqqında təsəvvürlərin məcmusu). Bu terimini ilk dəfə 1943-cü ildə alman alimi O.Flextheym təklif etmiş, gələcəyin fəlsəfəsi mənasında işləmişdir. Müasir elmdə uzaqqörənliyin 2 aspekti qeyd edilir: 1.təbii-elmi; 2.sosial. Sosial uzaqqörənliyin bir neçə forması mövcuddur. Bunlardan ən sadəsi psixi-fizioloji və ya bioloji hadisə kimi çıxış edir (bütün canlı orqanizmə, insanların həyatında təcəssüm olunan və əksini tapan sosial hadisələrə xasdır). Daha yüksək forması mürəkkəb təbiətə malik olmasıdır (Bu yalnız insana xas olmaqla onun intellektual fəaliyyətinin növü kimi çıxış edir.

Layihələndirmə gerçəkliyin qabaqcadan əks etdirilməsi formalarından biri olmaq etibarilə spesifik metodlar vasitəsilə nəzərdə tutulan obyektin, hadisənin nümunəsinin yaradılması prosesidir. Başqa sözlə gələcək fəaliyyətin mənzərəsini, vəziyyətini araşdırmaqdır. Sosial layihələndirmə sosial problemlərin elmi cəhətdən həll olunması vasitəsidir. Sosial layihələndirmə insanların fəaliyyətinin bütün tərəflərinə xidmət edir və onun bir sıra növləri mövcuddur: yeni istehsalın, şəhərlərin, mədəniyyətin obyektlərinin layihələndirilməsi. Sosial layihənin xarakteri də çoxcəhətlidir. O. təkamül xarakterli və yeni mahiyyətli dəyişikliklərlə səciyyələnir. Hər bir layihə 3 başlıca məsələni həll edir: kim layihələndirəcək, nəyi layihələndirəcək, necə təşkil edəcək. Bu məsələlərin həlli isə ictimai tələbatın ödənilməsi ilə əlaqədardır.

Texnologiya sosial idarəetmənin texnologiyasının məzmununu, sosial təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəldir. Sosial texnologiya vasitəsilə əmək kollektivi təşkil edilir. Sosial texnologiyanın əsas vəzifələri aşağıdakılardır: kadr siyasəti, kadrların ixtisaslarının artırılması, sosial mo-

Sosial proseslər və idarəetmənin sosiologiyası

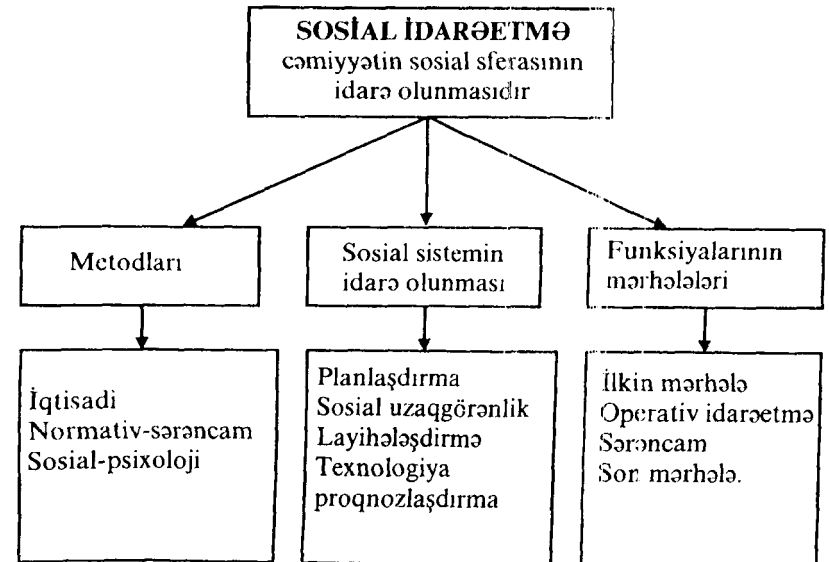
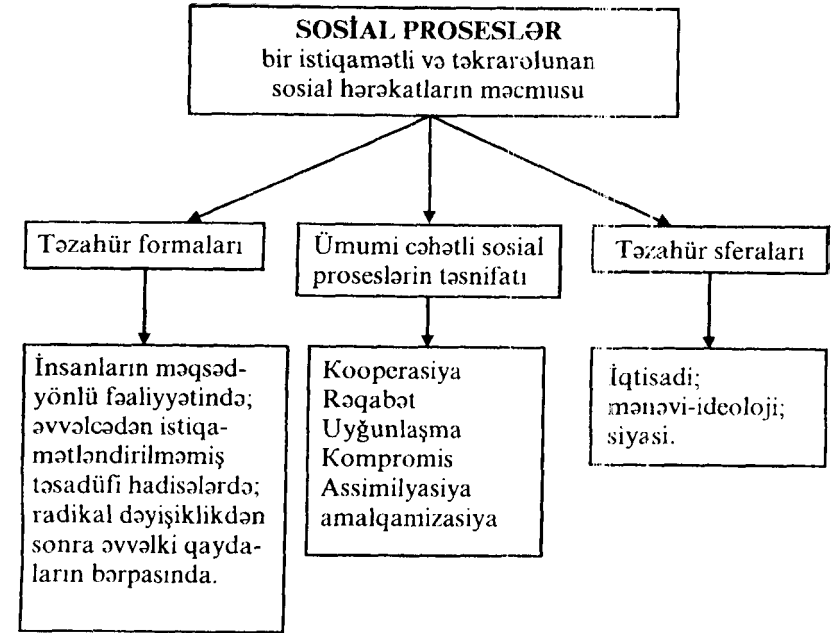
billiyn təmin edilməsi, işçilərin stimullaşdırılması, əlaqələrin genişlənməsi, münaqişələrin həll edilməsi.

Sosial proqnozlaşdırma XX əsrin 20-30-cu illərində yaranmışdır. Proqnozlaşdırma proqnozların işlənilib hazırlanmasıdır. O, bu və ya digər prosesin inkişaf meylini və perspektivini, onların keçmiş və indiki vəziyyətinə dair göstəricilərin təhlili əsasında müəyyənləşdirilməsidir. Ümumiyyətlə sosial proqnozlaşdırma resurslardan, vaxtdan, sosial qüvvələrdən çıxış edərək inkişaf variantını müəyyənləşdirmək və daha münasib, optimal olanını seçmək, onların reallaşdırılmasını təmin etməkdir.

Sosial idarəetmə gerçəklikdə baş verən real hadisə və halların, proseslərin vəziyyətini dürüst, vicdanlı təhlil etməyi və bundan xalqın, cəmiyyətin ümumi mənafeyi üçün düzgün nəticələr çıxarmağı tələb edir.

Ədəbiyyat:

- 1.Sosiologiya, dərslik, Bakı, 2005.
- 2.С.С.Фролов Социология, Москва, 1999.
- 3.М.Əfəndiyev А.Şirinov Sosiologiyanın nəzəri problemləri, 2001.
- 4.F.Vahidov, F.Ağayev Sosiologiya, Bakı, 2005.
- 5.Кравченко А.И. Социология, М., 2006
- 6.Z.T.Qolenkova, M.M.Akulic, V.N.Kuznetsov Ümumi sosiologiya, Bakı, 2007.
- 7.M. Əfəndiyev. Sosiologiya, dərslik. Bakı, 2009.

MÖVZU 11.
POLİTOLOGİYA SİYASƏT HAQQINDA ELMDİR

PLAN:

- 1. Politologiyanın müstəqil fənn kimi təşəkkül tapması. predmeti və tədqiqat obyektı.**
- 2. Elmin qanunları, kateqoriyaları, və funksiyaları.**
- 3. Politologiyanın metodları.**
- 4. Sosial-siyasi elmlər sistemində politologiyanın yeri və rolu.**

1. Politologiyanın müstəqil fənn kimi təşəkkül tapması.

Politologiya yunanca «politik» və latınca «loqos» sözlərindən əmələ gəlib, siyasət haqqında elmdir. Politologiya cəmiyyətdə baş verən siyasi reallıqları öyrənir və siyasət, siyasi hakimiyyət nədir?, dövlət cəmiyyətin nəyinə lazımdır?, dövlətin müsbət və mənfi tipləri hansılardır?, siyasi partiya nədir?, necə siyasi lider olmaq olar?, Beynəlxalq əlaqələr necə inkişaf edir? və sairə bu kimi suallara cavab verir. O cümlədən siyasətin və hakimiyyətin təsisatlarını, onların funksiyalarını, məqsədlərini, vasitələrini açıqlamağa çalışır. Politologiya cəmiyyətin ona aid olan tərəflərini, yəni, siyasətin özünü, siyasi fəaliyyəti, siyasi prosesləri və siyasi münasibətləri öyrənir. Siyasi elmin banilərindən olan Aristotelə («Siyasət», «Afina siyasəti», «Nikomaxın etikası» və s.) görə siyasət vacib praktiki elm olub, məqsədi insan birgə yaşayışını idarə etmək vasitəsilə ümumi rifahı ayrı-ayrı adamların rifahı ilə əlaqələndirməkdir. Digər elmlər isə bu məqsədə çatmaq üçün vasitədir.

Politologiya ümumi elmdir, çünki ondan metodoloji məqsədlərlə digər elmlər də istifadə edir.

Politologiya siyasət haqqında biliklər məcmusudur, yəni cəmiyyətin təşkilədiçi və tənzim-nəzarətedici sahəsini öyrənir.

Politologiya siyasi hakimiyyətin yaranması, formalaşması və inkişafı, habelə siyasi idarəetmənin forma və metodları haqqında elmdir.

Politologiya cəmiyyətin siyasi təşkilini və bura daxil olan bütün siyasi münasibətləri, siyasətin dövlətçilik və digər formalarını, beynəlxalq münasibətləri, siyasi hərəkətləri, siyasi proseslərin qanunauyğunluqlarını tədqiq edir.

Politologiya inqilab, müharibə, müxtəlif ideoloji təlimlər haqqında tarixi informasiyaları öyrənir.

Politologiya proqnoz xarakterini daşıyır. Politologiya dövlətlər arasında münasibətləri, partiya və siyasi təşkilatların mübarizə metodlarını və siyasi məqsədlərini, milli münasibətləri tədqiq edir.

Siyasi bilik və düşüncələr neçə minilliklərdən ki, mövcuddur. Bu neçə illər ərzində çoxlu sayda siyasi ideya və konsepsiyalar yaranmışdır. Platonun və Aristotelin yaşadığı antik dövrdə fəlsəfi-etik, Makiavellidə tarixi-siyasi, Monteskyedə siyasi-hüquqi aspektdə öyrənilən siyasi elmələr yaranmağa başladı. Politologiyanın müstəqil fənn kimi tədrisə başlamasının əsas səbəbi kapitalist münasibətlərinin inkişafıdır. ABŞ-da kapitalizmin sürətli inkişafı siyasi münasibətlərdə dəyişikliklərlə müşahidə olundu. Kütləvi siyasi partiyaların yaranması, seçkilər uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi, demokratikləşmə siyasətinin genişlənməsi politologiyanın müstəqil fənn kimi yaranması zərurətini yaratdı.

İlk dəfə ABŞ-da 1857-ci ildə Frensis Leyber Kolumbiya Universitetində politologiya haqqında mühazirələr oxumuş, 1880-cı ildə Con Bercess, sonralar Con Hopqins həmin Universitetdə, 20 əsrin birinci yarısında Fransa, sonra digər Avropa ölkələrində, Ali siyasi məktəblərdə, şöbələrə politologiya fənni tədris edildi. Keçmiş SSRİ məkanında yaranan müstəqil dövlətlərdə bu elm 20 əsrin sonlarında tədris olunmağa başladı. Azərbaycanda müstəqillikdən sonra demokratikləşmə prosesi ilə əlaqədar siyasi elmin tədris olunması zərurəti yarandı. Dövlətin idarə edil-

məsi strategiyasının yaradılmasında, hüquqi dövlətin və ona müvafiq konstitusiyasının yaradılmasında, müstəqilliyin qorunub saxlanılmasında, keçid dövrünün islahatlarının həyata keçirilməsində, kommunist ideologiyasından milli ideologiyaya keçməsi prosesində, mədəni müxalifətin formalaşmasında, beynəlxalq münasibətlərdə və s. məsələlərdə siyasətin, siyasi konsepsiyaların formalaşması üçün bu elm vacibdir.

Politologiyanın bir elm kimi inkişafına 1948-ci ildə YUNESKO – nun (Paris) təklifi ilə qəbul edilmiş qətnamə böyük təkan verdi. Həmin qətnamədə politologiyanın aşağıdakı istiqamətləri göstərilmişdir:

1. Siyasət nəzəriyyəsi (siyasət nəzəriyyəsi və siyasi ideyalar tarixi).

2. Siyasi təsisatlar nəzəriyyəsi (dövlət, mərkəz, region və yerli; icraedici, qanunverici və məhkəmə orqanları).

3. Vətəndaşların siyasi iştirakı və təzyiqli nəzəriyyəsi (partiyalar, icimai rəy və s.)

4. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi (beynəlxalq təşkilatlar və dünya siyasəti).

Siyasətin predmetlə bağlı digər bir şərh politologiya elminin sırf tədrisini nəzərdə tutur:

1. Cəmiyyətin və insanların siyasi həyatını digər elmlərdən fərqli olaraq, yeganə və əsas obyekt kimi öyrənir.

2. Onların ayrı-ayrı aspektlərini deyil, bir sistem halında öyrənilməsinə qarşıya məqsəd qoyur.

3. Hakimyyət münasibətlərinin siyasi elmin predmetinə aid qanunauyğunluqlarını öyrənir (idarəedənlər və idarəolunanlar).

Qeyd etdiyimiz hər iki istiqamət bir-birinə zidd çıxış etmir, sadəcə, bir geniş mənada özündə siyasi bilikləri cəmləşdirir (siyasi elm), digəri isə sosial qruplar arasında hakimiyyət münasibətlərinin xüsusi tip mexanizmini tədqiq edir (siyasət nəzəriyyəsi).

Politologiyanın predmetinə dair fikirlər zaman-zaman dəyişmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində qərb politologiyasında elmin predmeti dövlət və onun təsisatları, 30-50-ci illərdə insanların siyasi davranışı, sonralar onlar arasında hakimiyyət münasibətləri oldu. Bununla da demək olar ki, gələcəkdə də politologiyanın predmeti dəyişə bilər. Bütövlükdə isə siyasi elmin məzmununda 3 böyük dəyişikliyin olduğunu görə bilərik: siyasi məktəb, obyektin dərk olunması, dərk olunma vasitəsi.

Cəmiyyət həyatının siyasi sferası politologiyanın obyektidir. Geniş mənada siyasət haqqında bilikləri əhatə edir, siyasi fəlsəfəni, siyasi sosiologiyayı, siyasi psixologiyayı, siyasi təsisatları özündə birləşdirir. Dar mənada politologiya siyasəti, siyasi prosesləri, təsisatları əhatə edir. Politologiya siyasi elmin obyektini və predmetini təşkil edən problemləri öyrənir. Politologiya siyasətin ümumi nəzəriyyəsini əhatə edir.

Politologiya nəzəri və tətbiqi sahələrə bölünür. Nəzəri politologiya siyasi hadisələri idraki cəhətdən öyrənir, politoloji anlayışır, siyasi təlimlər, siyasi doktrinalar, konsepsiyalar idrak araşdırmaları nəticəsində yaranır. Tətbiqi politologiya isə siyasi hadisələrin dəyişdirilməsi səbəblərini, yəni konkret reallaqları və dəyişiklikləri öyrənir, siyasi davranışın elmi-empirik metodlarına əsaslanır və siyasi davranışın psixoloji cəhətlərinə üstünlük verir

2. Elmin qanunları, kateqoriyaları və funksiyaları.

Politologiyanın qanunları haqqında bir-birinə əks olan iki əsas nəzəriyyə vardır:

1. Marksist nəzəriyyə – determinist və obyektiv baxışdan çıxış edərək, iki antoqonist sinfin mübarizəsini siyasət nəzəriyyəsinin əsası kimi götürür.

2. Universal ümumi nəzəriyyə – cəmiyyətin inqilab yolu ilə deyil tədrici inkişafını əsas götürür.

Politologiya siyasət haqqında elmdir

Politologiyanın tarixin inkişaf dövrlərində dəyişikliklərə uğraması elmin strukturundan müəyyən sahələrin ayrılıb müstəqil öyrənilməsinə zəmin yaratdı. Müxtəlif assosiasiyalar, beynəlxalq komitələr, siyasətşünaslar həmin sahələri sistemləşdirmişlər. Bununla da elmin strukturunda 3 əsas istiqaməti nəzərdən keçirmək olar.

1. Elmin predmet və obyektində daha geniş anlayışlar – dünya (kainat, cəmiyyət), sivilizasiya, mədəniyyət – təhlil edilir.

2. İkincisi siyasi proses və hadisələr toplanır, sistemləşdirilir və bu halda müxtəlif komplekslərdən istifadə edilir (siyasi tarix, siyasi statistika, informatika).

3. Nəhayət, üçüncü qrup siyasi həyatın ayrı-ayrı sahələri təhlil (siyasətin psixologiyası, siyasi etnoqrafiya və antropologiya) olunur.

Politologiyanın elmi və nəzəri qanunauyğunluqlarına diqqət yetirdikdə də bir-birinə zidd iki fikirlərlə rastlaşırıq. Birinciləri, siyasi həyatın politologiyaya aid bütün müxtəlifliklərini düzgün gəlib-gəlməməsindən asılı olmayaraq sistemləşdirmək. İkinciləri isə siyasətşünasların yaratdıqları siyasət nəzəriyyəsi. Bu baxımdan elmi qanunauyğunluqların 3 məqsədyönlü səviyyəsini qeyd etmək olar:

1. daxili qanunauyğunluqlar – siyasət gerçəkliyin ifadəsi kimi;

2. idraki proseslər və siyasi araşdırmalar qanunauyğunluqları;

3. dərslük kursu çərçivəsində təlim və tərbiyəvi qanunauyğunluqlar.

Siyasətin daxili strukturunu öyrənmək üçün onun fundamental (nəzəri, əsas) və tətbiqi bilikləri araşdırılmalıdır. Fundamental araşdırmalar siyasi həyatı düzgün başa düşməyə və dərk etməyə yönəldildiyi halda, tətbiqi araşdırmalar siyasi həyatı zahiri əlaqə və ardıcılıq cəhətdən təsvir edirlər.

Politologiya siyasət haqqında elmdir

Siyasətin tətbiqi sahələrinə aşağıdakı konsepsiyaları aid etmək olar: dövlət idarəçiliyi, partiya strategiyası və taktikası, siyasi analiz.

Siyasətin nəzəri sahələrinə isə: hakimiyyət, siyasi sistem, siyasi təsisatların və mədəniyyətin öyrənilməsi daxildir.

Onların 5 əsas fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirək:

Meyarlar	fundamental	tətbiqi
Funksiyalar	dərketmə	məarifləndirici
Subyekt analizi	obyektiv	subyektiv
Nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqəsi	vasitəçi	vasitəsiz
dərketmə mərhələsi	konkret empirik məlumatlardan abstrakt-nəzəri modelə qədər	abstrakt-nəzəri modeldən konkret sintez və təcrübə texnologiya
məkan kontinumu	əsasən hədd qoyulmamış məkan və uzun zaman	məhdud məkan və məhdud zaman

Politologiyanın kateqoriyalarını (yunan sözü olub, göstəriş, şəhadətnamə deməkdir) 2 istiqamətdə – siyasət və siyasi – nəzərdən keçirmək lazımdır.

Siyasət – dünya siyasəti, beynəlxalq siyasət, xarici siyasət, daxili siyasət, milli siyasət, aqrar siyasət, geosiyasət və s.

Siyasi – siyasi həyat, siyasi hakimiyyət, siyasi maraq, siyasi münasibət, siyasi dəyər, siyasi partiya, siyasi rejim, siyasi təşkilat, siyasi proses və s.

Politologiyanın **funksiyaları** 3 əsas istiqamətdə qruplaşdırılır:

1. Qiymətləndirmə və dərketmə – təsvir, izahetmə, idraki

2. Instrumental-prakseoloji – praqmatik, idarəetmə (elmi nəticələrdən siyasi praktikada, dövlət idarəçiliyində, partiyaların strategiya və taktikasında, qərarların qəbulunda istifadəsi).

3. Tərbiyəvi-sosioloji – tərbiyəvi, ideoloji, dünyagörüşü (şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasına, fərdin ölkənin və təndaşı kimi tərbiyə olunmasına, ümumiyyətlə «siyasi insan»ın formalaşmasına, dünya sivilizasiyasının dərk olunmasına).

3. Politologiyanın metodları.

Hər bir elmin tədqiqatının nəticələri ilə bərabər, ona aparən vasitə, **metod** ondan istifadə prosesləri də bir o qədər vacibdir. Sözün ən geniş mənasında metod (yunan sözü olub, tədqiqat üsulu, dərkətmə, təlim deməkdir) dərkətmə vasitəsidir. Elmin metodu isə qarşıya qoyulan tədqiqatçılıq məqsədinin həlli üçün dərk edən subyektlə, dərk edilən obyektin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən yanaşma və prinsiplərin, norma və qanunauyğunluqların, vasitə və prosedurların məcmusudur.

Özünün mövcudluğundan başlayaraq siyasi elmin metod və metodologiyası sahəsində uzun təkamül yolu keçmişdir. Onun metodlarının tipləri və başlıca səviyyəsi siyasi fikrin tarixi inkişafı gedişində yavaş-yavaş təşəkkül tapmışdır. Amerikada dərc olunmuş politologiyanın metodlarından ibarət dərslikdə (Siyasi tədqiqatın metodları: əsası və texnikası) əsasən onun inkişafının 4 tarixi mərhələlərini göstərirlər:

1. Klassik (XIX əsrə qədər) dövr – deduktiv, məntiqi-fəlsəfi, əxlaqi-aksioloji

2. Təsisatlı (XIX əsrin ortaları-XX əsrin əvvəlləri) dövr – tarixi-müqayisəli, normativ-təsisatlı (dövlət, siyasi partiya, ictimai təşkilat)

3. Biheviörçu (50-70 ci illər) – kəmiyyət metodlarından istifadə.

4. Biheviörçuluqdan sonrakı (XX əsrin sonundan) dövr – ənənəvi və yeni metod.

Klassik dövrdə əsasən norma və dəyərlərin əxlaqi mövqedən araşdırılmasına üstünlük verilirdi. Buna misal Aristotelin 3 düzgün (monarxiya, aristokratiya, politiya) və 3 düzgün olmayan (tiraniya, oliqarxiya, demokratiya) dövlət formalarının müqayisəsini nəzərə çatdırmaq olar. Antik filosoflarda hətta məntiqi modelləşdirmənin elementlərinə rast gəlmək olar.

Sonra təsisatlı dövrdə **tarixi-müqayisəli** metoddan siyasi rejimlərin (İngiltərə-Fransa) müqayisə olunmasında istifadə olunur. Daha keyfiyyətli müqayisə-analiz metodlarına XIX əsrdə A.Tokvii, C.Mill, K.Marksın əsərlərində rast gəlmək olar. Onlar həm Avropa ölkələrinin paralel müqayisəsini, həm də keçmişlə indini müqayisə edirdilər. Tarixi-müqayisəli metod XIX əsrdə Amerikada (Q.Adam, D.Berces), avropada (S.Qirke) və rusiyada (Kovalevski) öz əksini tapmışdır. Müasir klassik politoloqlar olan M.Veber, Q.Moska və V.Paretto da siyasi məlumatların yığımında əsasən tarixi müqayisəli metoda söykəniblər.

Biheviörist mərhələ siyasi elmdə xeyli inqilab yaradıb. Belə ki, politologiya sosiologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, hətta riyaziyyat, kibernetika, coğrafiya, tibb kimi elmlərin empirik və kəmiyyət metodlarından bəhrələndi. 1928-ci ildə ABŞ-da ilk dəfə riyazi və statistik metodlardan istifadə edilmiş iş nəşr edilib. (psixologiya və tibbdən – laborator eksperiment və test; sosiologiyadan – anket, sorğu, müşahidə; riyaziyyat və statistikadan – korrelyasiya (bir-birindən asılılıq, riyazi modelləşdirmə, oyunlar nəzəriyyəsi). Artıq 70-ci illərdə biheviörist mərhələnin krizis dövrü başladı.

Sonuncu mərhələdə isə alimlər keyfiyyət və ənənəvi normalara əsaslanan yeni metodlarla çıxış etməyə başladılar. Bu metodlar daha aktualdır. Həmin metodlar 2 istiqamətə bölündü:

1. **ənənəvi** (klassik və təsisatlanmış metodların keyfiyyətə yenisi);

2. **empirik** (dəqiq və kəmiyyət metodları). – təcrübəni əsas qəbul edən.

Keyfiyyət metodları kəmiyyət metodlarından daha əvvəldir. Keyfiyyət metodları siyasi obyektlərin xüsusiyyətini, keyfiyyət əlamətlərini ayırd edib öyrədirsə, kəmiyyət həmin metodların riyazi simvolik parametrlərini göstərir. Müasir siyasi elmi keyfiyyət və kəmiyyət metodlarına ayırmaq çox çətindir. Belə ki, bu metodların paralel istifadəsinə tez-tez rast gəlmək olur. Son dövrlərdə keçirilən konqreslərin (Beynəlxalq Siyasi Elmlər Assosiasiyası, Buenos-Ayres 1991; Berlin 1994; Seul 1997) materiallarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, politologiyanın tədris və tədqiqində həm ənənəvi (keyfiyyət), həm də yeni empirik (kəmiyyət) metodlardan aktiv istifadə edilir. Belə ki, hər bir alim yeni yaranan metodlara tədqiqatlarında yardımçı kimi müraciət edir.

Yuxarıda şərh edilənlərə əsasən müasir dövrdə politologiya elmində işlədilən aşağıdakı metodları göstərə bilərik: Ümum-məntiqi (ümum-məntiqi metodlar dialektik inkişafı əsas götürür) və nəzəri metodlar.

Dialektik – «dialeqo» sözündən olub, hərfi mənası mübahisə etmək, müsahibə aparmaq deməkdir. Antik yunanlar dialektika dedikdə mübahisə edən tərəflərin fikirlərindəki ziddiyyəti aşkara çıxarmaqla həqiqəti sübuta yetirməyi nəzərdə tutublar. Dialektika elə təfəkkür üsuludur ki, o, müxtəlif predmet və hadisələrə qarşılıqlı əlaqədə olan və daim dəyişən, inkişaf edən proses kimi baxır.

Sistem – bu metod tədqiqat obyektinə bir tam kimi yanaşır, yəni onun bütün üsürlərini qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edir.

Sistemli analiz 3 səviyyədə aparılır: tam sistem, subsistem (sistem daxili), sistemin işlək olması səbəbləri, daxili və xarici təsir hansı üsürlərin funksional olub olmaması öyrənilir.

Struktur funksional – bu metod amerikalı sosioloq Robert Merton və Tolkott Parsons tərəfindən hazırlanıb, daha sonra politoloq Qabriel Almond və Devid İston istifa-

də edib. Struktur-funksional metodun məqsədi siyasi sistemdə baş verən sosial dəyişikliklərə kəmiyyət qiyməti verməkdir. Bu metod siyasi sistem nə etməlidir? Və bunu necə edir? suallarına cavab verməyə imkan verir.

Biheviarist – XIX əsrin ortalarında Amerikada psixologiya elmində meydana gəlmiş, faktları və sərvətləri bir-birindən fərqləndirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu metod vasitəsilə siyasi hadisələr şəxsiyyətin və qrupların davranışlarını analiz edilir.

Müqayisə – ən qədim metoddur və ən çox istifadə edilir. Onlardan Platon, Aristotel, Montöskye, Marks, Lenin istifadə etmişlər. Siyasətdə hər dəfə eksperiment etmək mümkün olmadığından bu metoda ehtiyac var. Müqayisəli metodun çətinliyi ondadır ki, hər kəs istədiyi kimi müqayisə aparır. Bu metod yeni tipli siyasi strukturlarda keyfiyyətlidir. Müqayisəli metodun daha üstün tərəfi ondadır ki, müqayisə prosesində ümumi qanunauyğunluqlar ortaya çıxır.

Konkret-tarixi – metod tarixi siyasi hadisələrə üstün yer verir.

Sosioloji – bu metod iqtisadiyyat, siyasət və hüquqda olan fəaliyyətləri və onların əlaqəsini aşkara çıxarır.

Mədəni – Bu metod siyasi bir ideal kimi siyasətdə və hakimiyyətdə çalışan insanların ali fəaliyyətini öyrənir. Mövcud siyasi reallığı etik nöqteyi-nəzərdən idealla müqayisə edir.

Normativ – bu metod cəmiyyət və şəxsiyyət üçün siyasi hadisələrin əhəmiyyətini açıqlayaraq, onları müəyyən normalara uyğunlaşdırır.

Təsisatlı – siyasi təsisatların öyrənilməsi ilə siyasi fəaliyyət formalaşır. Bu metod strukturla deyil daha çox proseslə, hakimiyyətə nəzarət edən qrupla maraqlanır.

Substansional – latınca məhiyyət deməkdir. Predmet və hadisələrin ilk əsasını səciyyələndirən maddə və məhiyyət, yəni obyektiv realıy olub, siyasi hadisələrin heçnədən asılı olmayaraq baş verməsidir.

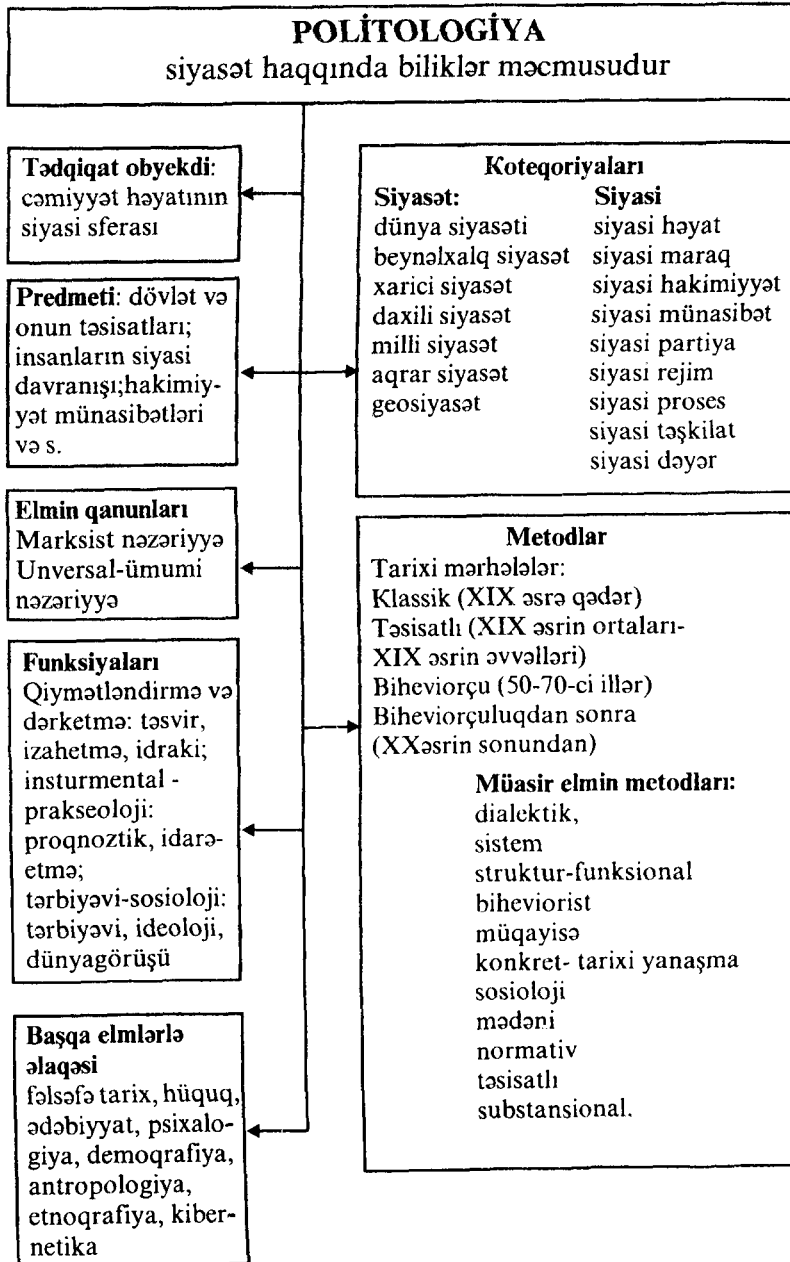
4. Sosial siyasi elmlər sistemində politologiyanın yeri və rolu.

Politologiya fənni fəlsəfə, sosiologiya, hüquq, tarix, ədəbiyyat, psixologiya, demoqrafiya, antropologiya, etnoqrafiya, kibernetika ilə əlaqədərdir. Bunları bir-birilə birləşdirən ümumi cəhət siyasi əlaqələr, siyasi qanunauyğunluqlardır. Fəlsəfə inkişafın universal qanunlarını, politologiya isə universal qanunlara əsaslanaraq siyasi proseslərin inkişaf qanunlarını tədqiq edir. Sosiologiya cəmiyyətin sosial proseslərini, sosial mühitin siyasi aləmə təsirini, politologiya isə siyasi prosesləri öyrənir. Hüquq dövlət təşkilatlarının fəaliyyətlərinin, səlahiyyətlərinin hədlərini müəyyən edir, politologiya isə dövlət təşkilatlarının səlahiyyətləri daxilində siyasi fəaliyyətə diqqət verir. Tarix keçmiş dövrdə dövlətlər, siyasi ideya və təsisatlar haqqında məlumatların xronologiyasını, politologiya isə həmin məlumatlar əsasında dövlətin, siyasi sistemlərin, siyasi partiyaların yaranması tarixini öyrənir. Ədəbiyyat cəmiyyət, şəxsiyyət, dövlət münasibətlərini bədii üsullarla təsvir edir, politologiya həmin əsərlərin köməyi ilə siyasi proseslər haqqında məlumat əldə edir. Psixologiya insanların siyasi davranışlarının stereotiplərini və psixoloji mexanizmlərini öyrənir və politologiya siyasi liderlərin xarakterini tədqiq edərkən bu elmdən istifadə edir. Demoqrafiya əhalinin artımını, miqrasiyasını, ailə quruluşunu öyrənir və bu proseslər siyasi proseslərə təsir etdiyinə görə bu elmlər arasında əlaqə yaranır. Antropologiya insanın yaranmasını və inkişafını tədris edir. İnsan siyasətin həm subyekt, həm də obyekt olduğundan politologiya ilə antropologiya elmlərinin əlaqəsi var. Etnoqrafiya etnoslar haqqında, yəni inkişafın yüksək birlik forması olan millət haqqında elmdir, millətin də siyasi birliyi milli dövlətdir. Bu da hər iki elm arasında yaxınlığı göstərir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq kibernetika elminin yaranması, riyazi statistikanı modelləşdirməyə tətbiqi, siyasi proseslərin mo-

delləşdirilməsinə imkan yaratdı və beləliklə politologiya ilə kibernetika arasında əməkdaşlığı meydana gətirdi.

Ədəbiyyat:

1. А.Н. Демидов, А.А.Федосов Основы политологии. М., 1995.
2. А.А. Дегтерев. Основы политической теории, Москва 1998.
3. В.Н.Лавриненко. Политология, Москва 1999.
4. Н.İ. Şirəliyev, Ə.С.Əhmədov. Politologiya, Bakı 1997.
5. М.Ə. Əfəndiyev. Siyasi elmin əsasları, Bakı 2004.
6. X.B. Əfəndiyeva, N.Y. Məmmədli. Politologiyadan 100 sxcem (metodik vəsait), Bakı 2002.

MÖVZU 12. SİYASİ FİKRİN İNKİŞAFININ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

PLAN:

1. Qədim dövrdə siyasət və hakimiyyət haqqında təsəvvürlər.
2. İntibah dövrünün siyasi ideyaları.
3. XIX-XX əsrdə siyasi təlimlər.
4. Azərbaycanda siyasi fikir tarixi.

1. Qədim dövrdə siyasət və hakimiyyət haqqında təsəvvürlər.

Siyasi təlimlərin meydana gəlməsi dövlətin yaranması ilə bağlı olmuşdur. Lakin erkən dövrlərdən başlayaraq insanların siyasi baxışlarının mifik təsəvvürlər şəklində mövcud olduğunu görmək olar. Mifik təsəvvürlər siyasi ideyaların ilahi mənşəyə malik olduğunu iddia edirdi. Qədim dövrdə siyasət və hakimiyyət haqqında təsəvvürlər Qədim Misir, Babilistan, Hindistan, Çin, Yunanıstan, Romada inkişaf etmişdir.

B.e.ə. IY minillikdə Qədim Misir ərazisində mövcud olan quldarlıq quruluşu burada öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatmışdı. Qulların əməyi ilə nəhəng məbədlər, saraylar inşa edilirdi. Burada günəş təqvimi yaradıldı, Nil çayının daşmasının və çəkilməsinin səbəbini öyrənmək cəhdi astronomiyanın yaranmasına səbəb oldu. Dünya mədəniyyətinin nadir incilərindən sayılan və bir sıra sirləri hələ də açılmamış, hər biri 2,5 tondan və 54 tona qədər ağırlığı olan daş süxurlardan və qranitdən tikilmiş məşhur Misir piramidaları (146 metr) məhz burada elmin inkişafının nailiyyətidir. Bizə gəlib çatan Misir miflərindən birində ilin fəsiləri əks edilmişdi. Sonralar «Arfaçının mahnısı», «Ölümün tərənnümü» kimi əsərlərdə fəlsəfi baxışlar formalaşmışdır. Birinci əsərdə axirət dünyası anlayışı şübhə altına alınmış, ikinci əsərdə isə əksinə axirət dünyasının mövcudluğu fikri irəli sürülmüşdü.

Siyasi fikrin inkişafının əsas mərhələləri

Qədim Babilstanda elm daha çox inkişaf etmişdir. B.e.ə. IY minillikdə Şumer-akkad mədəniyyəti Dəclə və Fərat çaylarının arasında yerləşən (Mesopotamiya) ərazidə yaranmışdı. Mesopotamiyada yaşayan şumerlər onluq və altı onluq sistemini (1 s= 60 dəq; 1dəq= 60 san.) yaratmışlar. Şumer dastan və hekayələrində siyasət, cəmiyyət, əxlaq normaları, insan həyatının mənası haqqında fikirlər söylənilir.

Qədim Hindistanda fəlsəfinin meydana gəlməsi b.e.ə. I minilliyin ortalarına təsadüf edir. Dünya, insan və əxlaq haqqında fəlsəfi fikirlər Vedalarda cəmləşmişdir ki, bu da dini dünya baxışları əks etdirirdi. Təxminən b.e.ə. II əsrdə «Manu qanunları» adlanan siyasi-hüquqi abidə yazılı şəkildə formalaşmışdı. Burada cəmiyyətin silklərə bölünməsi, onların bərabərsizliyi haqqında təlimlər tədqiq edilir.

Qədim Çində fəlsəfi, sosial-siyasi cərəyan b.e.ə. YI-Y əsrlərdə formalaşmağa başlamışdı. Çinlilər ay-günəş təqvimini yaratmışlar. Qədim Çində əsas məktəblər olan – *konfusilik* (müəllim deməkdir, konfutizm dövləti böyük ailəyə bənzədir, təlimin əsasında tərbiyə problemi durur, sosial bərabərsizliyi təbii hesab edir, lakin ifrat yoxsulluğu və zənginliyi ittiham edir, onun fikrincə qanunverici və icraedici hakimiyyətin yardımı ilə cəmiyyətdə nizam yaratmaq vasitədir), *moizm* (təliminə görə əgər çox müdrik adam öz qarşısında Dünyada qayda-qanun yaratmaq vəzifəsi qoyursa, o mütləq qarışıqlığın nə üçün yarandığını öyrənməlidir. Yalnız bu halda o, qayda-qanun yarada bilər. Əgər o qarışıqlığın nə üçün yarandığını öyrənməsə, Dünyada qayda-qanun yarada bilməz. Bu ona oxşayır ki, həkim insanın xəstəliyinə qarşı mübarizə apararkən, həmin xəstəliyin nədən yarandığını bilməlidir və yalnız bundan sonra müalicəyə başlaya bilər), *daosizm* (Bu təlim göyün, təbiətin və cəmiyyətin qanunlarını müəyyənləşdirir, əsas prinsipi – şər şəri, zorakılıq zorakılığı yaradır, ona görə tarazlıq tələb olunur və ifratçılığa yol verilməz) mövcud olmuşdur.

Siyasi fikrin inkişafının əsas mərhələləri

Qədim Yunanstanda siyasi fikrin inkişafı 3 dövrə bölünür:

1. b.e.ə. IX-YI əsrlər – yunan dövlətinin təşəkkül tapması
2. b.e.ə. Y-IY əsrin I yarısı – siyasi fikrin çiçəkləndiyi dövr
3. b.e.ə. IY əsrin II yarısı - II əsr – ellinizm

I dövr. Burada siyasi təsəvvürlər Homerin «İlliada», «Odisseyə» əsərlərində öz əksini tapmışdır. «Yeddi böyük müdrik» - Fales, Pittak, Periandr, Biant, Solon, Kleobul və Hilon – polisins ədalətli qanunlarını yüksək qiymətləndirirdilər. Vətəndaşların qanundan qorxması yaxşı dövlətin olmasından xəbər verirdi. (yunan materialist məktəbi). Dövlət qayda-qanunla idarə olunmalı, qanun isə öz növbəsində hüquq və gücə arxalanmalıdır. Pifaqor – (e.ə.580-500 idealist məktəbi) demokratiyanı tənqid edərək, aristokratik idarəetmə idealını əsas götürürdü. O, dini və əxlaqi cəmiyyəti qaydaya salmaq üçün əsas amil hesab edirdi. Heraklit – (e.ə. 530-470) yüksək rütbəli aristokratik ailədən olub və hər şeyi özü müstəqil öyrənib. O, müdrikləri və ağılsızları, yaxşılıq və pisləri ayırmaqla bərabərsizliyə haqq qazandırır və demokratiyanı tənqid edirdi. Demokrit – (e.ə. 460-370) ensklopedik zəkaya malik filosof cəmiyyətin meydana gəlməsini və inkişafının insanların öz adı həyat tələbatlarını ödəməyə çalışmaları ilə əlaqələndirir.

II dövr. Sokrat – (e.ə. 469-399 idealist) qədim dünyada müdriklik nümunəsi kimi tanınmışdır. O dünyanı Allah yaratmışdır mövqeyindən çıxış edir, demokratiyanı məsxərəyə qoyurdu. Sokrat yazırdı ki, adamlar hər yoldan keçənə ayaqqabılarını tikməyi təklif etmədikləri hakla, dövləti idarə etməyi püşk yolu ilə həll edirlər. Platon – (e.ə. 427-347) 34 əsər yazmışdır. «Dövlət» əsərində ideal dövlət haqqında təlimlər yaratmış, «Qanunlar» əsərində isə bəşəriyyətin siyasi təkamülünün realist mənzərəsini təsvir etmişdir. O, həm də hüquqi dövlət ideyasının cizgilərini yaradan müfəkkir

hesab edilir. Aristotelin – (e.ə. 384-322) dövlət haqqında fikirləri «Siyasət» adlı traktında şərh olunmuşdur. O quldarlıq quruluşunun müdafiəçilərindən biri idi. Aristotel belə hesab edirdi ki, biri anadangəlmə qul olur, biri isə quldar. O, düzgün və düzgün olmayan dövlət formalarını birbirindən fərqləndirir və politiyani düzgün idarə forması hesab edirdi.

III dövr. Ellinizm – Makedonyalı İskəndərin yürüşlərinin başlanmasından, onun imperiyasının ayrı-ayrı xırda dövlətlərə parçalanmasından, romalıların Misiri fəth etməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrün görkəmli nümayəndəsi Epikür (e.ə. 341-270) hesab edilir. Onun dövlət haqqında fikirləri formalaşmış, demokratiyanı inkar etmişdir. Epikürə görə qanun müdrikləri mənəvi cəhətdən kamil adamları insan kütləsindən qorumaq, mənəvi azadlıqdan təmin edilməsi və fərdin müstəqilliyi üçün vasitədir.

Qədim Roma siyasi fikrinin əsas nailiyyəti tarixdə hüquqşünaslıq adlanan elmin yaradılması olmuşdur. Buranın görkəmli siyasi mütəfəkkiri Mark Tuli Siseron (e.ə. 106-43) olmuşdur. O, «Dövlət haqqında», və «Qanunlar» əsərində siyasət məsələlərinə toxunaraq, dövləti hüquqi təsisat kimi müəyyən edərək, onun yaranma səbəbini insanların anadangəlmə birgəyaşayışına olan tələbatında görür.

2. İntibah dövrünün siyasi ideyaları.

Orta əsrlərdə Avropada siyasi fikirlər yüksək nailiyyətlər qazanmamışdı. Əksinə Şərq isə yüksək mədəni səviyyəyə qədəm qoymuşdu. İslam ideologiyası zəminində yaranan siyasi sistem elmi biliklərin inkişafına təkan verdi. Bu dövrün görkəmli mütəfəkkiri İbn-Xaldun dövlətə fəlsəfi və hüquqi yanaşma üsullarını birləşdirmiş, dövlətin təşəkkülü, inkişafı və süqutunun üzə çıxarılmasını, müsəlman dövlətlərinin idarəçilik formalarının orijinal təsnifatını işləyib hazırlamış, siyasi hakimiyyətin və siyasi həyatın formalarını təhlil

etmiş, kənd və şəhər həyatını ayırmışdır. Avropada ətalətdən tərəqqiyə doğru sıçrayışda Akvinalı Foma (1225-1274) böyük rol oynamışdır. O belə hesab edirdi ki, insanlar dövlət halında birləşərək öz tələbatlarını ödəyə bilir və dövlətin yaradılması Allah tərəfindən dünyanın yaradılması prosesinin eynidir.

İntibah dövrünün böyük italyan mütəfəkkiri **Nikkolo Makiavelli** teoloji baxışlara son qoyaraq, siyasi davranışın əsasında xeyir və gücün durduğunu iddia edir. Siyasi elmin vəzifəsi faktlardan çıxış etməlidir söyləyən, mütəfəkkir bütün müddəalarında situasiya anlayışına əsaslanır.

Makiavellidən sonra ingilis mütəfəkkiri Tomas Hobbsun (1588-1679) mühüm xidməti olmuşdur (insan insana canavardır). O cəmiyyətin insan ağılı tərəfindən müəyyənləşdirildiyini əsaslandırmağa çalışmış, insanların müharibə vəziyyətinə son qoymaq üçün dövləti yaratmalarını iddia etmişdi.

Con Lokk (1632-1704) sosial-siyasi həyatda fərdlərin həlledici rol oynadığını əsaslandırır. Dövlətin meydana gəlməsi ona görə ictimai müqavilədən asılıdır. Təbii vəziyyətdə insanlara xas olan azadlıq və insan şəxsiyyətindən ayrı olmayan mülkiyyət vətəndaş şəraitində də saxlanmalıdır. Mahiyyət etibarilə dövlət bu vəzifəni həyata keçirmək üçün meydana gəlir. C.Lokk siyasi fikir tarixində ilk dəfə hakimiyyətin bölünməsi ideyasını irəli sürmüşdü.

Görkəmli fransız mütəfəkkiri **Şarl Lüi Monteskye** (1689-1755) maarifçiliyin banilərindən biri, liberalizm nəzəriyyəsinin atası hesab edilir. Onun fikrincə yalnız siyasi azadlıqlar dövlətin qüdrətinə təminat verə bilər. Monteskye dövlət idarə formalarını ərazi ölçüsünə görə 3 qrupa bölür (respublika, monarxiya və despotiya).

Jan Jak Russo (1712-1778 fransız) açıq plebey demokratiyasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O belə hesab edirdi ki, dövlətin hakim dairələrlə cəmiyyət arasında müqavilə olduğu üçün bu müqavilənin şərtləri yerinə yetirilməssə,

cəmiyyətin zor ilə onu pozmaq hüququ var. Cəmiyyət, dövlət, hüquq problemləri Russonun təlimində xalq suverenliyinin prinsip və ideyasının əsaslandırılması və müdafiəsi mövqeyindən şərh edilir.

Alman klassik fəlsəfəsinin banisi İmmanuel Kantın (1724-1804) fikrincə dövlət hüququ qanunlara tabe olan insanlar çoxluğudur. Ona görə hüquqi vətəndaş cəmiyyətində qanunlar ağıl əsasında formalaşır və onların həyata keçirilməsi üçün uyğun mexanizm yaradılır. Cəmiyyətdə özbaşnalıq təhlükəsinin yaranmaması üçün bir tərəfdən qəbul edilmiş qanunların həyata keçirilməsini təmin edən qanunlar və uyğun hakimiyyət orqanları mövcud olmalı, başqa tərəfdən hökmdarın özü qəbul edilmiş qanunlara tabe olmalıdır.

Digər alman mütəfəkkiri G.B.F.Hegel (1770-1831) hesab edirdi ki, bütün mövcudatın əsasını daim hərəkətdə və inkişafda olan Dünya Ruhu təşkil edir. O azadlıq anlayışını belə izah edir ki, azadlıq hüquqla təzahür edir. Xüsusi mülkiyyət azadlığını Hegel yeni dövrün ən böyük nailiyyəti hesab edir. O əxlaqı insanların daxili inamı kimi göstərir və insanların davranış qaydalarını izah edir. Hegel cəmiyyətin 3 təbəqəsini əkinçilər, sənaye təbəqəsi və ümumi təbəqənin olduğunu göstərir.

3. XIX-XX əsrdə siyasi təlimlər.

XIX əsr burjuva hüquq və azadlıqlarının daha da möhkəmlənməsi, yeni məcəllə və konstitusiyaların qəbul edilməsi, yeni xüsusi və ümumi hüquq sisteminin yaranması ilə xarakterikdir. Bu dövrdə hüquqi-siyasi ideologiyalarda aparıcı istiqamət liberalizm idi. Bu ideologiyanın nəzəri şərhçi **Benjamin Konstantın** (1767-1830 fransız) və **Herbert Spenserin** (1820-1903 ingilis) əsərlərində öz əksini tapmışdı. Konstantın diqqət mərkəzində duran problemlərdən biri şəxsiyyət və dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibət olmuşdur. Mütəfəkkirin fikrincə siyasi azadlıq və dövlət bütövlükdə

vətəndaş azadlığını təmin edən zəruri vasitə rolunu oynayır. Vətəndaş azadlığını pozan hakimiyyət tiraniyaya çevrilir və özünün mövcud olmasının hüquqi əsaslarını məhv edir. H.Spenserin pozitiv fəlsəfəsinin əsas məqsədlərindən biri inam ilə biliyi, elm ilə dini bəridir. Hərəkətin daimiliyi prinsiplərindən çıxış edərək o, özünün əsas qanununu – təkamül qanununu əsaslandırmış və 3 cəhəti göstərmişdi: sadədən mürəkkəbə, yekcinslikdən müxtəlifliyə, qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə. Spenser hesab edirdi ki, həyat özünün ali təzahüründə bioloji qanunlarla idarə edilir. Mütəfəkkirin fikrincə dövlətin yaranma səbəbi başqa cəmiyyətlə mübarizə, müharibə və zülmüdür. Spenser 2 dövlət tipini ayırır: primitiv,yaxud hərbi yırtıcı və yüksək, yaxud sənaye tipi.

XIX əsrin 40 illərində marksizm cərəyanı xüsusi yer tutmuşdu. Bu cərəyanın baniləri **Karl Marks** (1818-1830) və **Fridrix Engels** (1820-1895) olmuşdur. Onların siyasi təlimi: siyasət hər şeydən əvvəl iqtisadi münasibətlərin inkası kimi təzahür edir, dövlətin meydana gəlməsi xüsusi mülkiyyətin və siniflərin yaranması ilə əlaqədardır, insanın siyasi şüuru, dünyagörüşü, baxışları ictimai münasibətə əsasən formalaşır, hər bir fəaliyyətin əsasında daxil olduğu sinfin mənafeyinin müdafiə edilməsi tələbatı durur.

Müasir Qərbi siyasi fikrinin təzahürlərindən biri faşizmdir. Faşizm ideologiyasında **Fridrix Nitschenin** (1844-1900) fəvqəlinsan və elita nəzəriyyəsi durur. Onun fikrincə həyat insan iradəsinin təzahürüdür, bu iradə mücərrəd olmayıb çox konkretidir və hakimiyyət istəyi, arzusu dünya tərəqqisinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Nitschenin dediyinə görə qüvvətli o şəxsdir ki, hakimiyyətə can atır.

ABŞ-da politologiya elmi ilk əvvəl universitet fənni kimi formalaşır. 1880-ci ildə Con Berdcess Kolumbiya universitetində siyasi elm məktəbi yaradır, 1886-cı ildə «siyasi elmlər hər rübdə» jurnal nəşr edir. Bir qədər sonra Amerika siyasi elmlər assosiasiyası təşkil olunur. ABŞ politologiya-

sında sosioloji anlayışlardan istifadə olunmasına, kəmiyyət metodu təhlilinə, ictimai rəyin öyrənilməsinə mühüm diqqət yetirilmiş, kütlə və ya sosial sinif anlayışlarından zəif istifadə edilmişdi. Görkəmli siyasi mütəfəkkir **Tomass Cefferson** (1743-1826) ictimai müqavilə nəzəriyyəsini və insanın təbii alınmaz hüququ mövqeyindən çıxış edən dövlətin monarxiya formasını tənqid edir və xalqın suverenliyi ideyasını müdafiə edir. Dövlətin müqavilə yolu ilə meydana gəlməsi fikrinə əsaslanaraq mütəfəkkir kral hakimiyyətinin xalq hakimiyyətindən törəmə olduğunu göstərir. T.Ceffersona görə qanunçuluq dini və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün dəqiq olmalıdır. Vətəndaşların təhlükəsizliyi Konstitusiyanın gücü ilə qorunub saxlanılmalıdır. O, birinci İnaqurasiya mitqində demişdir: «Yalnız öz vətəndaşlarına tam seçki azadlığı verən cəmiyyət çiçəklənə bilər». Heç kim dövlət hakimiyyətinin təşkili və onun üzərində nəzarət etmək hüququndan məhrum edilə bilməz. Görkəmli siyasi xadim və plüralist Aleksandr Hamilton (1757-1804) Ceyms Medisonu (1751-1836) və Con Ceyi (1745-1829) əməkdaşlıq etməyə cəlb edir və «Publiy» psevdonimi ilə yarıım ildə bir üç fasilə ilə 85 məqalə dərc etdirir ki, Amerika siyasi fikir tarixində mühüm yer tutur. A.Hamiltonun təklifi ilə 1787-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya ikipalatalı qanunverici orqan haqqında maddə daxil edilir.

ABŞ-da siyasi elmin fikir tarixinin tədqiqinqə **Ü.Danningin** böyük zəhməti olmuşdur. Amerika mütəfəkkiri Tol-kott Parsonsun (1902-1979) təkamül nəzəriyyəsində industrial cəmiyyət ən yüksək mərhələni təşkil edir. Burada siyasi və iqtisadi sistemlər bir-birindən, həmçinin qanunverici sistemdən və dindən açıq şəkildə ayrılır. Kütləvi demokratiyanın meydana gəlməsi bütün əhalinin siyasi prosesdə iştirak etməsi imkanını yaradır. ABŞ-da XX əsrin 60-cı illərində R.Millsin (1916-1962) vahid hökmran – elita konsepsiyası geniş yayılmışdı. O göstərirdi ki, amerikan cəmiyyəti 3 qatdan ibarətdir. Hakimiyyət piramidasının ən yüksək səviyyə-

sında hökmran elita (cəmiyyətin əsas təsisatlarını idarə edir, maddi cəhətdən təmin olunmuş, yüksək nüfuzlu ağ irqə mənsub insanlar), orta səviyyə (konqresdə çoxsaylı təşkilatlanmış qruplar), sadə xalq. Millsin kitabı Amerika cəmiyyətində etiraza səbəb olmuşdu. 1960-cı illərdə Amerika politoloqlarının çoxu plüralist olmuşlar. Onlar vahid imtiyazlı, yekdil qrup kimi elitanın mövcudluğunu inkar etmişlər. Maraqlı qruplarının konqresdə kütləni təmsil etdiyinin və onların mənafeələrini müdafiə etdiyinin tərəfdarı olmuşlar.

4.Azərbaycanda siyasi fikir tarixi.

Qədim Azərbaycanda ən geniş yayılmış din büt-pərəstlik müxtəlif heyvanları, göy cisimlərini, başqa əşyaları ilahiləşdirib ona sitayiş etmək olmuşdu. Bu din və xalq təfəkkürünün yaratdığı mislər azərbaycanlıların dünyagörüşünün əsasını təşkil etmişdi. Dualis təlim olan zərdüştlük b.e.ə. VII-YI əsrlərdə dini-fəlsəfi sistem kimi Qədim Azərbaycanda meydana gəlib və sonra da geniş məkana yayılmışdı. Bu dinin yaradıcısı olan Zərdüşt «Avestanın» (Qanun) ən qədim hissələrinin müəllifidir. Zərdüşt varlı və yoxsullar arasında sosial-siyasi imtiyaz fərqlərini inkar edirdi. Ona görə dünyanın əsasını təşkil edən işıq və zülmət hakimiyyət uğrunda daim mübarizədir və bu mübarizədə gah işıq, gah da zülmətin qisməti olur. «Avesta»da ən yaxşı dövlət forması monraxiyadır. Burada qanunlar ciddi şəkildə yerinə yetirilməsi, bərabər və təmiz əmək, cinayətin və cəzanın növləri və s. haqqında məlumat var.

VII əsrdən etibarən Azərbaycan təmmilə ərəb xilafətinin hökmranlığı altına düşür. İslam dini sürətlə yayılır, sosial-siyasi, mədəni, hətta iqtisadi həyat da bu dinin təsiri altına düşür. Lakin VII -X əsrlərdə əsasən Azərbaycanın cənub hissəsində qeyri-rəsmi, bəzən də gizli şəkildə zərdüştlük, şimalda isə icazəli qaydada xristianlıq fəaliyyət göstərməkdə idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda böyük alimlər, dövlət xadimləri yaşamışlar. Bu dövrdə geniş yayılmış fəlsəfi məktə-

bin peripatetizmin (aristotelçilik) ən böyük təmsilçisi Bəhmənyar (993-1066) olmuşdur. O istismarçı quruluşu təbii hesab edib onu tərifləyir və insanları yoxsulluğa dözməyə çağırırdı.

XII əsrdə Azərbaycanda sosial-siyasi fikir haqqında danışarkən **Nizami Gəncəvini** (1141-1209) xüsusi qeyd etmək lazımdır. O bütün əsərlərində ədalət və humanizm ideyalarını tərənnüm etdirir, ideal siyasi quruluş axtarırdı. Nizamının siyasi ideali ilk əvvəllər monarx, sonralar isə xalq hakimiyyəti idi.

Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri **N.Tusinin** (1201-1274) siyasət, hüquq və dövlət haqqında yazıları əsasən «Əxlaqi-Nasiri» əsərində toplanmışdı. O ölkəyə rəhbərlik etmək istəyən hökmdarın 7 xüsusiyyətini göstərmişdi – atalıq, alicənablıq, mətinlik, kişilik, əzmlilik, səbr, var-dövlət sahibi olmaq, sadıq və işgüzar köməkçiləri olmalıdır. Tusi dövlətin yaranmasını ittifaqda görür və bunun səbəbini birlikdə daha güclü olmaqla izah edir. Onun fikrinə görə dövlətin köməyi ilə insanlar mənafə və tələbatlarını ödəyirlər. N.Tusi cəmiyyəti idarəetmənin dörd pilləsini göstərir: ailənin, məhəllənin, şəhərin və ölkənin. İnsanlar ləyaqət və qabiliyyətinə görə vəzifəyə təyin olunmalıdır.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın zadəgan maarifçiləri arasında ən görkəmli yeri **A.Bakıxanov** (1794-1846) tutur. Maarifin, elmin, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsinin qızğın tərəfdarı olan Bakıxanov bütün ümidini maariflənməmiş monarxa bağlayır və hesab edirdi ki, cəmiyyəti ağıllı padşahın həyata keçirdiyi köklü islahatlar vasitəsilə mütərəqqi istiqamətdə yenidən dəyişdirmək mümkündür. Azərbaycan tarixini dərinlən tədqiq edən Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» əsərində siyasi tarixi müxtəlif dövlətlərin yaranması və yığılması, xarici hücumlar, dövlət başçılarının həyatı, böyük işğalçılar və s. ilə açıqlayırdı.

Rusiyada şərqsünaslıq elminin yaradıcılarından biri, mənşəcə Azərbaycan türkü olan dərbəndli, sonralar xristian dinini qəbul etmiş professor **Mirzə Kazım Bəyin** (1802-1870)

siyasi görüşləri ziddiyyətli olmuşdur. Böyük humanist, ədalət tərəfdarı, maarifçi, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə bəraət qazandırır. O tarixdə inqilabların rolunu mənfi qiymətləndirir, bir qrup adamların kütləni aldadaaraq öz məqsədləri üçün istifadə etdikləri hadisə hesab edirdi və ona görə də insanları inqilabdan çəkəndirməyə çalışırdı. **M.F.Axundov** (1812-1878) «Kəmalüddövlə məktubları» və başqa əsərlərində göstərirdi ki, elm, maarif tərəqqinin əsas amilidir. Axundova görə azadlıq insanın təbii hüququdur və inkişafının zəruri şərtidir. 50-ci illərdə o, maarifpərvər, ədalətli hökmdara ümid bağlayır, «Aldanmış kəvakib» əsərində sadəcə xalq içərisindən çıxmış ağıllı hökmdar surətini yarıdaraq, onun cəsarətli tədbirlərini, islahat fikirlərini tərifiyləyirdi. 60-cı illərdə Axundov konstitusiyalı monarxiya fikrini dövlətin idarə edilməsində xalqın iştirakı məsələsini irəli sürürdü. 70-ci illərdən etibarən isə o, xalq hakimiyyətinin tərəfdarı kimi çıxış edir.

Azərbaycan maarifçiliyinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri **H.B.Zərdabi** (1842-1907) olmuşdur. O, ilk Azərbaycan qəzeti «Əkinçi»nin banisi, çoxlu publistik, elmi-kütləvi əsərlərin müəllifi, jurnalist və müəllim olmuşdur. Zərdabi göstərirdi ki, bəşəriyyət təbii və qanunauyğun olaraq irəliyə doğru tərəqqi edir. O təhkimçilik hüququnu tənqid edir, xırda kənd təsərrüfat birliklərinin yaradılmasını təklif edirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda, xüsusən Bakıda kapitalizmin inkişaf etdiyi dövrdür. Azərbaycanda bir çox sənaye sahələri, əsasən neft çıxarılması və emalı sahəsində böyük irəliləyiş oldu. Bu dövrdə siyasi həyat canlanır, müxtəlif yönümlü siyasi partiyalar yaranır, ölkədə onlarla qəzet və jurnal dərc edilir.

Görkəmli ictimai xadim **C.Məmmədquluzadə** (1866-1931) dövrünün bütün çatışmazlıqlarını tənqid atəşinə tuturdu, xalqın azadlığı, ədaləti uğrunda mübarizəni özünün ən böyük məqsədi hesab edirdi. O respublikacılığa daha çox

Siyasi fikrin inkişafının əsas mərhələləri

meyl göstərir və 7 növ azadlığı – etiqad, yığıncaq, birləşmək, çap etmək, danışmaq, siyasi partiyalar düzəltmək, həmtədbir olmağı – respublikanın təmin edilməsində görürdü.

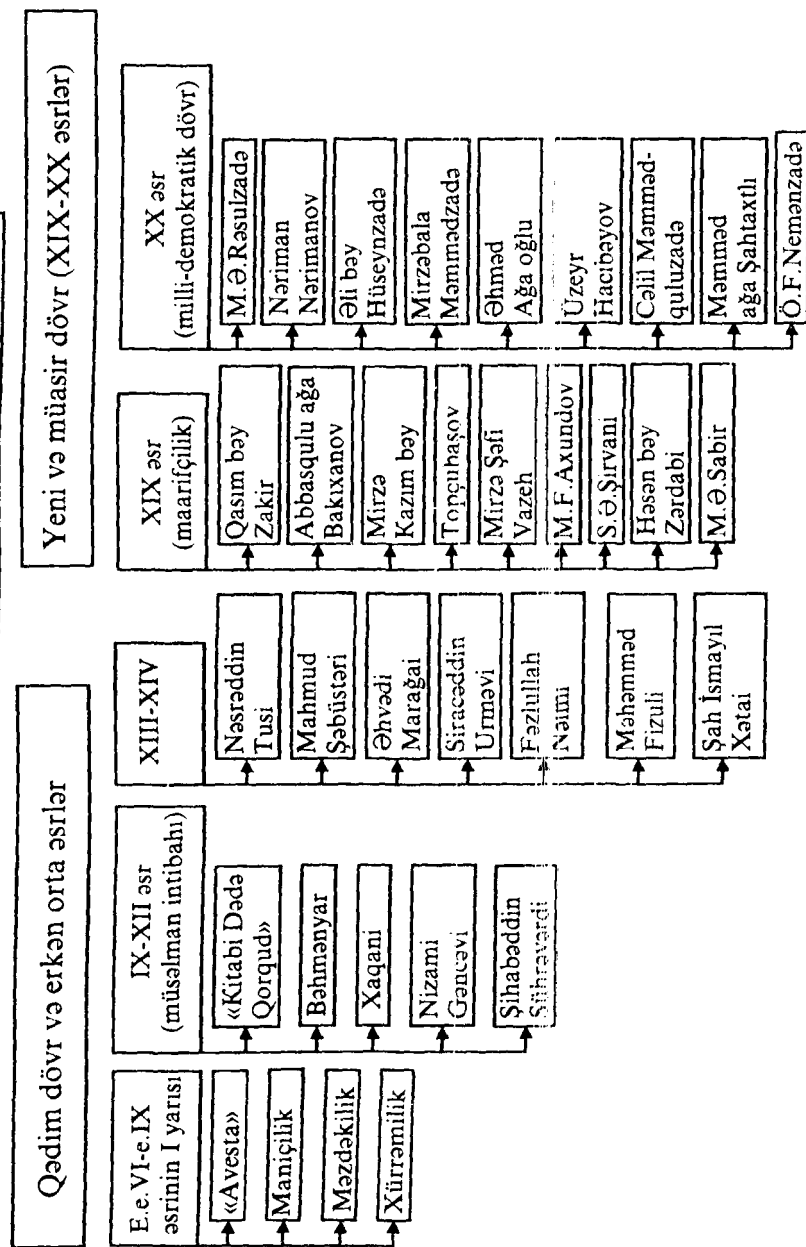
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsasını qoyanlardan biri olan **M.Ə.Rəsulzadə** fəaliyyətinin başlanğıcında islahatçılıq tərəfdarı olmaqla bərabər sosial-demokratiyaya meyl göstərmiş, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi və siniflər arasında barışmaz ziddiyyətlərin olduğunu qeyd etmişdi. «Əsrimizin Səyavuşu» əsərində alim türkçülüynün əməli tətbiqi sahəsində Azərbaycanın irəlində olduğunu göstərir və ümid edirdi ki, bütün türk dünyası gələcəkdə bir federasiyada birləşə bilər. Lakin sonrakı əsərlərində «ümumi türk federasiyasına» tənqidi yanaşmış və onu utopiya adlandırmış, hər bir türk dövlətinin müstəqil olması fikrini irəli sürmüşdü. M.Ə.Rəsulzadə AXC-ni demokratik quruluşlu parlamentli respublika kimi yüksək qiymətləndirirdi.

Nəriman Nərimanov(1870-1925) Bakıda fəaliyyət göstərən «Hümmət» sosial-demokrat qrupunun üzvü olmuşdur. O əvvəl maarifçi, sonralar inqilabi demokrat və marksist kimi fəaliyyət göstərmişdi. Nərimanov demokratik respublikanın tərəfdarı kimi çıxış edir və dövlət başçısının ümumi seçki yolu ilə seçilməsini göstərirdi.

Ədəbiyyat:

1. H.İ.Şirəliyev, Ə.C.Əhmədov Politologiya, Bakı, 1997.
2. В.П.Пугачев, А.И.Соловьев Введение в политологию, Москва, 1999.
3. М.Ə.Əfəndiyev Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi, Bakı, 2004.
4. Д.П.Зеркин Основы политологии, курс лекции, Москва, 1997.
5. В.Д.Перевалов Политология Москва, 2004
6. Y. Rüstəmov Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı 2007.

AZƏRBAYCAN SIYASİ FIKRİNİN NÜMAYƏNDƏLƏRİ

MÖVZU 13. SİYASƏT

PLAN:

1. Siyasət anlayışı.
2. Siyasətin subyektiv və obyektiv tərəfləri.
3. Siyasətin strukturu.
4. Siyasətin məqsədi, vəzifələri və funksiyaları.

1. Siyasət anlayışı.

Siyasət politologiyanın ən başlıca kateqoriyasıdır, onun açarıdır. Hər bir insan müxtəlif xarakterə malikdir, yəni fərddir. Lakin o cəmiyyətdə tək yaşaya bilməz, toplum halında yaşamağa məcburdur. İnsan toplumları arasında mübadilə, dostluq və ya əksinə ziddiyyətlər, münaqişələr baş verir. Siyasət vasitəsilə insan toplumları arasında baş verən münasibətlər nizamlanır. Cəmiyyətin sosial həyatı iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi münasibətləri özündə birləşdirir. Siyasi münasibətlər siyasi əlaqələrin mürəkkəb prosesi kimi formalaşır. Siyasi proseslərin mürəkkəbliyi siyasi subyektlərin müxtəlifliyindən, yaxınlıq, əməkdaşlıq, rəqabət, münaqişə, düşmənçilik kimi münasibətlərindən irəli gəlir. Cəmiyyətin siyasi təşkili prosesində dövlətin, siyasi təsisatların, təşkilatların meydana gəlməsi ilə siyasi münasibətlər cəmiyyətin idarə olunmasını tənzimləyir. Siyasət insanların sivil, humanist və səmərəli yaşamaları üçün vacibdir və belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir insan cəmiyyəti siyasətsiz mövcud ola bilməz.

Siyasət anlayışı *politokos* sözündən götürülüb, yunan dilində şəhər, dövlət mənasını verir. Azərbaycan dilində işlədilən «siyasət» anlayışı ərəb dilində işlənən «siyasət» sözü olub, aşağıdakı mənalara verir: 1. məmləkəti idarəetmə və beynəlxalq münasibətlər sahəsində hər hansı bir dövlətin

fəaliyyəti; 2. dövlət, partiya, idarə və ya şəxsin öz işində tutduğu müəyyən istiqamət; 3. hiylə, kələk, cəzalandırma.

Siyasət sözü insanlarda müxtəlif və bəzən də bir-birinə əks olan assosiasiya, reaksiya yaradır. Bəziləri ona münaqişə, çirkin oyun, bəziləri cəmiyyət üçün maraqlı yaradıcılıq fəaliyyəti, zəruri və yararlı iş hesab edir.

Siyasət nədir? Uzun illər siyasi fikir tarixində bu suala müxtəlif cavablar verilmişdir. Siyasət qədim yunan dilində polis sözündən olub, dövlətlə, vətəndaşla əlaqə deməkdir. «Siyasi lüğət» kitabında siyasət belə xarakterizə olunur: **Siyasət cəmiyyətin siyasi həyatının sosial sferası olub hakimiyyəti əldə etmək, möhkəmləndirmək, realizə etmək istiqamətidir.**

Siyasət haqqında müxtəlif fikirlər və nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür:

Siyasət idarəetmə elmidir – Platon, Aristotel.

Siyasət hakimiyyətin ələ alınması, saxlanması və istifadə olunmasını istiqamətləndirən fəaliyyətdir. – M. Veber

Siyasət siyasi aləmi öyrənmək üçün vasitə, sənətdir. – K. Şmit.

Deməli, siyasət – həm elmdir, həm sənətdir, həm də fəaliyyətdir.

Siyasət – ictimai əhəmiyyətli tələbatların reallaşdırılması üçün siyasi hakimiyyətin qurulması və fəaliyyət göstərməsi ilə səciyyələnən böyük sosial qruplar arasındakı münasibətlər sferasında fəaliyyətdir.

Platon və Aristotel belə hesab edirlər ki, siyasi həyatın daha effektiv idarə olunması üçün nəzəri prinsiplərə, düzgün-mənəvi normalara əsaslanan dövlət quruluşu olmalıdır. Platon siyasəti hökmdar üçün sənət hesab edirdi. İdarəetmə qabiliyyəti, sənəti olan hökmdar cəmiyyəti idarə edə bilər. Platona görə cəmiyyətin xeyrinə olan düzgün siyasəti ağıllı, müdrik hökmdar həyata keçirə bilər. Antik yunan mütəfəkkiri Aristotelin əsərlərində də siyasət məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Onun «Politika» əsəri bu

gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Aristotelə görə siyasətin əsasında əxlaq dayanır və onun məqsədi insanların birgə-yaşayışını təmin etməkdir. Siyasət vasitəsilə varlı və yoxsul insanlar arasında münasibətlər tənzim olunur, ünsiyyət yaradılır. Aristotel siyasəti 2 analizdən mühakimə edir: 1) ideal prinsipli dövlət quruluşu; 2) real siyasi təsisatlar, dövlət forması, idarəçiliyi və iştirak.

İntibah dövründə yaşayan Makiavelli siyasəti dini baxışlardan azad etmiş, onun həm keçmiş, həm də gələcək haqqında elm olduğunu göstərmişdir. Siyasət hökmdarla təbəələr arasında vasitədir. Mütəfəkkir siyasət ilə əxlaqın bir yerə sığmağı fikrini irəli sürmüşdür.

Siyasətə idealist və materialist baxış mövcuddur. Alman klassik fəlsəfəsinin nümayəndəsi Hegel (1770-1831) siyasətə idealist baxışın nümayəndəsidir. Onun siyasi təlimləri hüquq fəlsəfəsi əsərində göstərilmişdir. Hegelin fikrincə hüquq fəlsəfəsinin vəzifəsi dövləti və hüququ elmi surətdə qavramaqdır. O dövrün ideal dövlət formasını konstitusiyalı monarxiyada görür. Hegel hər bir dövrün siyasi həyatını dövrün mədəniyyəti, maddi və mənəvi amilləri ilə şərtləndirir. Filosov vətəndaş cəmiyyəti anlayışına da böyük yer verərək, dövlətin bir aspekti kimi qeyd edir. Onun fikrincə dövlətin mövcudluğu allahın yer kürəsində təntənəsidir.

K.Marksın (1818-1883) baxışları isə onun tam əksidir. Marksizm siyasətin materialist baxışların inikası olduğunu söyləyir. Marksizm cəmiyyətin və fərdin siyasi anlamını müxtəlif tarixi dövrlərdə iqtisadi maraq və sosial vəziyyətlə bağlayır. Bu nəzəriyyənin nəticəsi belədir ki, müxtəlif siniflərin, təşkilat və idarələrin maddi maraqları siyasi nəzəriyyə və ideyaların yaranmasına səbəb olur. Marksizmə görə siyasət ictimai qruplar arasında rəqabətdir.

Siyasət cəmiyyətdə insanların həyatının birlikdə təşkili fəaliyyəti olub, özündə 4 ünsürü birləşdirir:

1. İnsanlar arasında qarşılıqlı əlaqələri nizamlayır;

2. Cəmiyyətin idarə olunması qaydalarını hazırlayır.

3. Sosial prosesləri idarə və nəzarət edir.

4. Hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizəni tənzimləyir.

Cəmiyyət daima inkişaf edir və bu inkişaf insanlar arasında əlaqələrin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, şəxsi mülkiyyət əldə etmək üçün insanlar mübarizə aparır, onların arasında təbəqələşmə gedir. Sosial qruplar formalaşır, siyasi birliklərin yaranması nəticəsində müxtəlif fikirlilik inkişaf edir; nəhayət, müxtəlif ölkələr arasında əməkdaşlıq və ya ittilaflar yaranır. Cəmiyyətdə formalaşan sosial qüvvələr hakimiyyətə söykənərək və hakimiyyətdən istifadə edərək – hər bir insanın maraqlarını həyata keçirməli, qruplararası əlaqələri tənzimləməli, cəmiyyətin bütövlüyünü qorumaq, onun beynəlxalq aləmdə maraqlarını müdafiə etməlidir.

Siyasət anlayışına dövlət hakimiyyəti, siyasi qərarların qəbul edilməsi mexanizmi, siyasi şüur, siyasi proseslər və s. daxildir. Siyasi proseslər siyasətin ardıcıl, fasiləsiz davam etməsidir. Siyasi prosesdə bir siyasi hadisə digər siyasi hadisənin başlanmasının səbəbi kimi çıxış edir. Siyasi proseslərdə siyasət sosial subyektlərin reallığı nəticəsində həyata keçirilir.

Siyasəti «çirkin oyun» adlandıranlar da var. (Epikür) Düzdür tarixdə siyasətin çirkin oyun olduğunu sübut etməyə çalışan insanlar olmuşdur. Siyasət o vaxt çirkin təsir bağışlayır ki, siyasətçilər siyasəti öz əməlləri ilə (ya öz aralarında, ya da vətəndaşlara qarşı böhtan, yalan intriqa, mənafeyi naminə qəddarlıq və s.) çirkin oyuna çevirirlər. Buna yol verməmək üçün insanlar siyasi mədəniyyətə, siyasi biliyə yiyələnmişdirlər. Siyasətin dövlət hakimiyyəti ilə əlaqələndirilməsi də politologiyada geniş yayılmışdır. Dövlət hakimiyyəti siyasət vasitəsilə cəmiyyətin bütün sferalarına güclü təsir göstərir.

2. Siyasətin subyektiv və obyektiv tərəfləri.

Siyasət subyektiv və obyektiv təbiətə malik olub, özündə 2 tərəfi birləşdirir.

Obyektiv (reproduktiv-substansional) – insanların düşüncələrindən asılı olmayaraq onların siyasi fəaliyyətlərinin şəraitindən irəli gəlir. Tarixi təcrübə sübut etmişdir ki, cəmiyyəti qlobal şəkildə siyasiləşdirmək totalitar sistemə məxsusdur. Demokratik sistemdə isə siyasətin obyekt kimi millət, sinif, cəmiyyət, dövlət, partiya və digər siyasi təşkilatlar götürülmüşdür. Siyasi idarəetmə və hakimiyyət isə bütün sosial qrup və təşkilatların fəaliyyətinə, cəmiyyətin bütün üzvlərinin maraq və tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir. Siyasətin subyektivi onun obyektivi kimi də çıxış edə bilər, amma həmişə mümkün olmur. İnsan qrupu o zaman siyasətin subyektinə çevrilir ki, o siyasi keyfiyyət əldə etmiş olsun.

Subyektiv (relyasion-institusional) – siyasi xarakter daşıyan nəzəriyyə, konsepsiya, ideya və baxışlar məcmusudur. Sosial siyasətin siyasi subyektivi olması üçün 3 şərt lazımdır: siyasi düşüncə, təşkilatçılıq, aktivlik. İctimai həyatda siyasi subyektlər müxtəlif səviyyədə fəaliyyət göstərir. Siyasətin birinci subyektivi xalqdır. O dövlət hakimiyyətinin özülü, mənbəyi kimi götürülür. İkinci subyektivi dövlət, partiya və digər ictimai-siyasi təşkilatlardır və onlar xalqın adından çıxış edirlər. Üçüncü subyektivi isə siyasi elita, siyasi liderdir və onlar cəmiyyətin seçilmiş, ayrı-ayrı üzvləridirlər. Dördüncü subyektivi beynəlxalq münasibətlərdir. Bura milli dövlətlər, transmilli təşkilatlar, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq və regional dövlətlər birliyi, assosiasiyalar daxildir.

Siyasətin subyektivi və obyektivi kimi insanlar çıxış edir, çünki siyasəti insanlar yaradır və həyata keçirir. Onlar fəaliyyət göstərən sosial qruplar, real birliklər, təşkilatlardır. Siyasətin obyektivi bütöv bir cəmiyyət, millət, sinif götürül-

düyü halda subyektivi kimi həmin dövrdə hakimiyyətdə olan siyasi qrup, partiya nəzərdə tutulur.

Siyasət özündə qarşılıqlı əlaqədə olan hadisə və proseslərin məcmusunu birləşdirərək, ictimai həyatın idarə olunması məqsədilə sosial qrupların və onların təmsil etdiyi hakimiyyət müəssələrinin fəaliyyətinin təşkili, dövlət hakimiyyətinin ələ alınması, əldə saxlanması və ondan istifadə olunması məqsədilə sosial qruplar və adamlar arasında ictimai münasibətləri, siyasi fəaliyyətin və münasibətlərin ayrılmaz tərəfi olan siyasi şüur və siyasi mədəniyyəti siyasi hakimiyyətin həyata keçməsi və siyasi baxış, məqsəd və maraqların realizə olunması üçün siyasi norma və təşkilatı əhatə edir.

Siyasətin məzmunu – 3 ölçüdə nəzərdən keçirilir:

1. **Təsisati** – hakimiyyət, idarəetmə fəaliyyətini, hakimiyyət münasibətlərinin funksional mahiyyəti kimi;

2. **Normativ** – sosial qrupların ümumi maraqlarından asılı olaraq siyasi fəaliyyətin məqsədi, norma və dəyərlərin məcmusu kimi;

3. **Prosesual** – dövlətin idarə olunması və hakimiyyətin həyata keçirilməsi (ümumi maraq və məqsədlərin realizəməsi və fəaliyyət sisteminin müdafiə edilməsi məcmusu) kimi.

3. Siyasətin strukturu.

Siyasət səviyyəsinə görə makro, meqa və mikro siyasətə bölünür.

Siyasi məkan və siyasi münasibətlərin səviyyəsini ölçmək üçün politologiyada makro, meqa və mikro siyasət anlayışlarından istifadə olunur:

Makrosiyasət – (dövlət, millət) müasir siyasi həyatın baza agentlərinin məkan xarakteristikası ilə bağlıdır.

Meqasiyasət – (dünya siyasəti, qlobal səviyyəli siyasət) daha yüksək səviyyəyə olub, milli dövlətlərin xarici qarşılıqlı fəaliyyəti və əlaqəsidir.

Mikrosiyasət – (partiya, həmkarlar, firmalar və s.) qrup və fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqə olub, siyasətin mikroproseslərinə diqqət yetirir.

Siyasətin strukturuna siyasi maraq, siyasi təşkilat, siyasi şüur, siyasi fəaliyyət və siyasi münasibətlər daxildir.

Siyasi maraq – insanları siyasi məqsədlərin qarşısına qoyulması və onların həyata keçirilməsi üçün konkret siyasi fəaliyyətə sövq edən daxili dərk olunmuş davranış mənbəyidir.

Siyasi təşkilat – ictimai proseslərin nizamlanması və idarəetmə mərkəzləri kimi hakimiyyət institutlarının rolunu əks etdirir.

Siyasi şüur – siyasi həyatın insanların öz hakimiyyət əhəmiyyətli maraqlarına dərk olunmuş münasibətindən asılılığını səciyyələndirir.

Siyasi fəaliyyət – siyasi statusların reallaşdırılmasını ifadə edən fəaliyyət kimi və subyektlərin sosial fəallığının müxtəlifliyi kimi çıxış edir. Siyasi fəaliyyət lokal, regional, beynəlxalq səviyyələrdə həyata keçirilir.

Siyasi münasibətlər – ictimai qrupların öz aralarındakı və hakimiyyət təsisatları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin dayanıqlı xarakterini ifadə edir. Siyasi münasibətlərin əsasında mənafe durur. Böyük ictimai qruplar siyasət vasitəsilə mənafeələrini həyata keçirirlər. Siyasi mənafeələr dövlətin, siyasi partiyaların, siyasi rejimin xarakterinə, siyasi xəttinə uyğun olur.

Siyasətin strukturunda forma və məzmun siyasi davranışı və sabitliyi tənzim edir. Məzmun və formaya təşkilat strukturu, normalar və qanunlar daxildir. Siyasi normalar siyasi sərvətlərə daxildir. Siyasi sərvətlər insanların hüquq və azadlıqlarının ləyaqətinin qorunması, hər bir fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin sosial rifahının yüksəldilməsi, sabitliyin və təhlükəsizliyin yaradılmasıdır. Dövlətin siyasi təşkilatları həyata keçirdiyi siyasi və əxlaqi normalarla qiymətləndirilir. Siyasi normalar hakimiyyət və vətən-

daşlar arasındakı əlaqələrdə, sosial-siyasi münasibətlərdə və insanların siyasi şüur fəaliyyətində qərarlaşır. Siyasi normalar ümumi məqsədlər həyata keçirdikdə istifadə olunur. Məsələn, nüvə müharibəsinin indiki təhlükəli vəziyyətində siyasət adamları siyasi sərvətlərin əxlaqi normalarına müraciət edirlər. Sağlam siyasət güclü mənəviyyətə söykənir. Buna görə də siyasətdə qeyri-zorakı hərəkətlərə yol verilməməlidir. Siyasətin humanistləşməsi nəticəsində dünyada sülh, sabitlik və təhlükəsizlik qərarlaşır.

4. Siyasətin məqsədi, vasitələri və funksiyaları.

Siyasətin məqsədi siyasətin istiqamətini, siyasi fəaliyyətin formalarını müəyyən edir. Onun məqsədi əhəmiyyətinə, məzmununa, siyasi proseslərin mərhələlərinə görə fərqlənir.

Əhəmiyyətinə görə – xüsusi və az əhəmiyyətli (həmçinin xarici-cəmiyyətin yeniləşdirilməsi və ən böyük-ümumi bərabərlik, ədalət, azadlıq və s.)

Məzmununa görə – sosial, iqtisadi, ideoloji, siyasi-hüquqi, təcavüzkar, sülhsevər, humanitar, ekoloji və s.

Siyasi proseslərin mərhələləri baxımından – yaxın, aralı, daha uzaq və son məqsəd.

Siyasətin vasitələri onun məqsədlərinin praktiki baxımdan həyata keçirilməsi üsuludur. Siyasətin vasitələri ilə metodları qarşılıqlı əlaqəlidir. Onun metodlarına hər şeydən əvvəl zorakı və qeyri-zorakı, məcburetə, inandırma tədbirləri aiddir.

Siyasətin izahının əsas paradigmatları aşağıdakılardır (paradiqma sözünü elmə ilk dəfə T.Kun gətirib, problemlərin həllinin elmi ictimaiyyət tərəfindən tanınmış modeli, nəzəriyyə anlayışından daha geniş deməkdir):

Teoloji – siyasət və hakimiyyətin mahiyyətinin fəvqəltəbii interpretasiyası;

Naturalist – siyasət xarici təbii mühitin, coğrafi şəraitin, canlı təbiətin xüsusiyyətlərindən, bioloji amillərin təsirlərindən qaynaqlanır;

Sosial – siyasət ictimai həyatın digər sahələri ilə iqtisadi, siyasi, hüquqi, ideoloji, etik xarakterizə olunur;

Rasional tənqidi – siyasət ona münasibətdə xarici amillərlə deyil, onun daxili səbəbləri, xüsusiyyətləri və elementlərlə izah olunur.

Siyasət sosial həyatın bütün sahələrinə aid edilir. Bu üzdən onun aşağıdakı bölgələrini ayırmaq olar:

1. Cəmiyyətin həyat sferasına görə: iqtisadi, aqrar, elmi-texniki, sosial, hərbi və s.

2. Təsir obyektinə görə: daxili və xarici.

3. Siyasətin subyektlərinə görə: dövlət, partiya, siyasi elita və s.

4. Əsas fəaliyyət formalarına görə: neytral, milli bərişiq, açıq qapılar, böyük sıçrayış, qarşılıqlı güzəşt.

Siyasətin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Universallıq – dövlət-hakimiyyət tənzimlənməsi obyektlərinin sayının şüurlu surətdə azaldılması və ya artırılması qabiliyyəti

İnklüzivlik – ictimai həyatın digər sahələrinə nüfuz etmək qabiliyyəti

Uyğunluq – qeyri-siyasi ictimai hadisə və sferalarla uyğunlaşmaq qabiliyyəti

Siyasətin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Mürəkkəb sosial sistem kimi cəmiyyətin bütövlüyünün qorunması və möhkəmlənməsi, ictimai intizamın və mütəşəkkilliyin təmin edilməsi;

2. Cəmiyyətin bütün qrup və təbəqələrinin məqsədlərinin ifadə edilməsi, həmin məqsədlərin reallaşdırılması üçün kütlələrin və ehtiyatların səfərbər edilməsi;

3. Cəmiyyətin və şəxsiyyətin sosial inkişafında innovasiyalılığın təmin edilməsi, təbiət və insan arasındakı münasibətlər sahəsinin genişlənməsi;

4. İctimai proseslərə rəhbərlik və onların idarə edilməsi, dövlətlə vətəndaş arasında sivilizasiyalı dialoqun təmin edilməsi;

5. Qrup münaqişələrinin nizamlanması və qarşısının alınması;

6. Məhdud dəyər və nemətlərin avtoritar, məcburi bölgüsü;

7. Şəxsiyyətin sosiallaşması, insanın müstəqil, sosial aktiv varlıq kimi təşkil edilməsi.

Söylədiklərimizdən belə çıxır ki, müasir insan cəmiyyəti siyasətsiz mövcud ola bilməz. İnsanlar müxtəlif xarakterə sahib olduqlarından bir-biriləri ilə yol getməsələr də, birlikdə yaşamağa məcburdurlar. Siyasət insanların sivil, humanist və səmərəli yaşamaları üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Politologiya, dərslik. Bakı, 2005.
2. Politologiya. İzahlı lüğət, Bakı, 2007.
3. H.İ.Şirəliyev, Ə.C.Əhmədov Politologiya, Bakı, 1997.
4. В.П.Пугачев, А.И.Соловьев Введение в политологию, Москва, 1999.
5. А.А.Дегтярев Теории политики, Москва, 1998.
6. Л.М.Куликов Основы социологии и политологии, Москва, 1999.
7. Г.И.Козырев Основы социологии и политологии, Москва, 2005.
8. Политология Хрестоматия, Петербург, 2006.

MÖVZU 14.
SİYASİ HAKİMİYYƏT VƏ ONUN
DAŞIYICILARI

PLAN:

1. Hakimiyyət anlayışı, məzmunu və növləri.
2. Siyasi hakimiyyətin funksiyaları və resursları.
3. Siyasi hakimiyyətin daşıyıcıları.

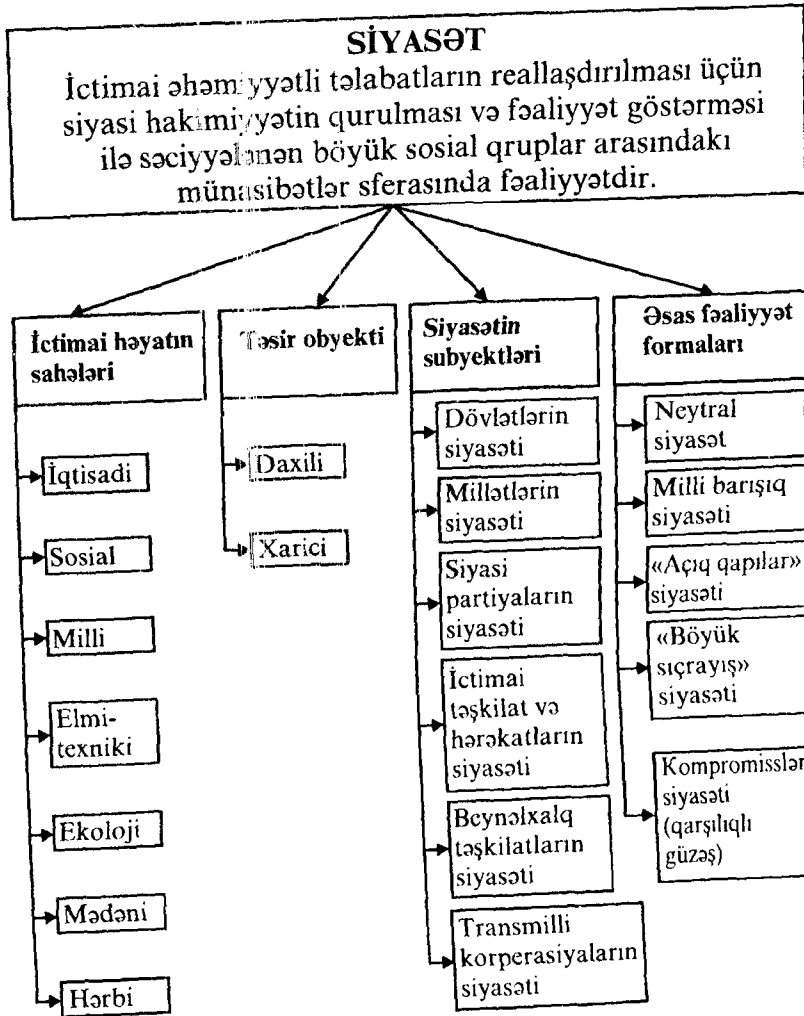
1. Hakimiyyət anlayışı və hakimiyyətin məzmunu.

Hakimiyyət problemi siyasi fikir tarixində və müasir siyasi nəzəriyyələrdə əsas problemlərdən biridir. Hakimiyyət cəmiyyətin bütün sferalarına təsir göstərir və onun vasitəsilə cəmiyyətdə qayda-qanun və sabəlik yaranır. Hakimiyyət cəmiyyətin ictimai tərəqqi yolu ilə inkişafının əsas amilidir və insanlar arasında yaranan münasibətləri tənzim edir.

Antik filosof Platon hakimiyyətin özəyi və formaları, onun həyata keçirilməsi və dövlət quruluşu tiplərinə toxunmuşdur. Aristotel isə siyasəti bütövün hissələri arasında münasibəti kimi ifadə edərək onun mexanizminin nizamlayıcısının hakimiyyət olduğunu qeyd etmişdir. O, siyasi hakimiyyətin təbii yolla əmələ gəlməsini və insanların təbiətən siyasi varlıq olduğunu göstərmişdir.

Siyasi hakimiyyət haqqında alimlərin müxtəlif fikirləri mövcuddur. Orta əsrlər dövründə skolastik dini məktəbin yaradıcısı Akvinalı Fomaya görə hakimiyyətin mahiyyəti ağalığ tabelik münasibətindən irəli gəlir. Onun fikrinə görə Allah belə qayda qoymuşdur: aşağı təbəqə yuxarı təbəqənin iradəsinə tabe olmalıdır.

Makiavelliyə görə hakimiyyətin silahı hüquq, əsası yaxşı qanun və yaxşı ordudur, hakimiyyət gücdür. (Onun belə bir fikri də diqqətə layiqdir: «məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır»).

Siyasi hakimiyyət müxtəlif vasitələrlə (hüquq, avtoritet, iradə, məcburet) insanların taleyinə, fəaliyyət və davranışına həlledici təsir göstərmək imkanı, hüquq və qabiliyyətidir.

Hakim iradənin üstünlüyü, xüsusi idarəetmə aparatının mövcudluğu, başqa dövlətlərlə münasibətdə hakimiyyət orqanlarının suverenliyi, cəmiyyət həyatının reqlamentləşdirilməsi üzərində monopoliya, cəmiyyətə və şəxsiyyətə münasibətdə məcburetmanın mümkünlüyü, legitimlik siyasi hakimiyyətin səciyyəvi əlamətləridir.

Siyasi hakimiyyət güc, sərvət, cəmiyyətdəki mövqe, təşkilatlar, bilik və informasiya mənbələrinə malikdir.

Siyasi elmdə «hakimiyyətin legitimliyi» anlayışı Maks Veberə məxsusdur. Legitimliyin birtipli proses olmadığını qeyd edərək, onun 3 formasını göstərmişdir: ənənəvi, harizmatik, rəsonal-leqal.

Ənənəvi hakimiyyətdə – cəmiyyət ənənələrə və davranış normalarına tabe olur. Bu hakimiyyətin daşıyıcısı tayfa başçısı, monarx (mütləq hakim) olur. Onlar ənənə əsasında öz təbələrinə əmr edə bilərlər.

Harizmalı hakimiyyət – yunanca allah vergisi deməkdir. Hakimiyyətə kor-koranə inam deməkdir. Müdrik bir şəxs, görkəmli natiq, sərkərdə harizmaya malik ola bilər. Harizmatik hakim digər tiplərin bir növ müşayətçisidir və daha nüfuzludur.

Rasional-leqal hakimiyyət – qanunun qüvvəsinə, konstitusiyaya arxalanır. Lider qanun çərçivəsində və əsasında hərəkət edir.

Siyasi hakimiyyət münasibətlər sistemi olmaq etibarilə bir sıra **funksiyalar** yerinə yetirir: idarəetmə, təşkilati, tənzimləmə-nizamlama, nəzarət.

İdarəetmə - cəmiyyətin idarəedilməsi strategiyasının hazırlanması;

Təşkilatı - cəmiyyətin inkişafının əsas istiqamətləri üzrə konkret qərarların hazırlanması və qəbulu;

Tənzimləmə-nizamlama - sosial proseslərin səmərəli idarə olunması və ictimai münasibətlərin nizamlanması,

Nəzarət - cəmiyyətdə sabitliyin qorunması və sosial inkişafın ən mühüm göstəricilərinə nəzarət.

Siyasi hakimiyyətin işləmə mexanizminə görə 3 aspektdə təzahür formalarına rast gəlinir:

1. hökmranlıq – təbəçilik (simvolik)
2. nəzarət – təsir (struktur)
3. idarəetmə təzyiq (instrumental)

Bu aspektlər siyasi elmdə belə bir adlar almışdır: simvolik hakimiyyət (legitim qaydaları saxlamaq), struktur hakimiyyət (resursların hakimiyyət səlahiyyətlərinin bölünməsi), instrumental hakimiyyət (vətəndaş cəmiyyətinin təzyiqi və idarədən insanların qarşılıqlı münasibəti).

Siyasi hakimiyyətin **birinci mənbəyi**, əsası kimi xalq götürülür. Bunlar da öz növbəsində üfqi (icraedici, qanunverici, məhkəmə orqanları) və şaquli (mərkəz, region, yerli orqanlar) istiqamətdə xalqın adından hakimiyyətin subyekt kimi çıxış edirlər. **İkinci mənbə** kimi siyasi partiyalar, siyasi təşkilatlar, qurumlar. **Üçüncü mənbəyi** dövlətdir. (siyasi partiyalar və dövlət haqqında gələn mühazirələrimizdə geniş danışacağıq) Dövlət hakimiyyəti müəyyən təşkilat, müəyyən əməli fəaliyyətdir. Dövlət hakimiyyəti bütün əhali üçün məcburi qanunlar vermək hüququna malikdir.

Siyasi hakimiyyətin **resursları** (hakimiyyət subyektlərinin obyektə təsir etməsinə şərait yaradan vasitələrin məcmusu) aşağıdakılardır:

İqtisadi resurslar – ictimai istehsal və istehlak üçün zəruri olan maddi dəyərlər, pul, məhsuldar torpaqlar, faydalı qazıntılar və s.

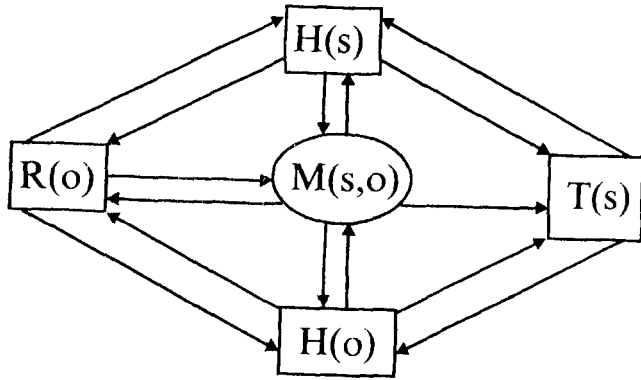
Güc (məcburet) resursları – fiziki məcburiyyət vasitələri və təsisatları, xüsusilə bu məqsədlə hazırlanmış insanlar

Sosial resurslar – sosial strukturdakı yeri, sosial statusun aşağı və yuxarıya doğru dəyişməsi imkanı.

Mədəni-informasiya resursları – biliklər və informasiya, həmçinin onların əldə olunması və yayılması vasitələri

Siyasi-hüquqi – Konstitusiya, qanunlar, siyasi partiyaların proqram sənədləri

Demografik resurslar – insan başqa resursların yarıdıcısı və universal resursu kimi.

H (s) – hakimiyyətin subyekti (dövlət)

H (o) – hakimiyyətin obyektı (vətəndaş cəmiyyəti)

M (s,o) – mövcud mədəniyyətin adət və dəyərləri

R(o) – cəmiyyətin resursları (iqtisadi, güc, mədəni-informa., siy-hüq., demoqrafik)

T (s) – Qaydaların qorunmasının təsisatlı formaları

3. Siyasi hakimiyyətin daşıyıcıları.

Siyasi münasibətlərin daşıyıcıları təbii ki, insanlardır. Subyekt və obyekt hakimiyyətin başlıca və əsas daşıyıcısı olub onun 2 tərəfidir. Siyasi hakimiyyətin subyekti çətin və çoxşaxəli xarakter daşıyır. **Subyekt** - dedikdə siyasəti yaran, onda şüurlu və fəal iştirak edən, məyyən nəticəyə

nail olan şəxs, qrup və xalq başa düşülür. Hakimiyyət münasibətlərinin subyekti bir sıra keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Birincisi, hökmdarlıq etmək arzusu, hakimiyyət iradəsi olmalı, ikincisi, səlahiyyətli, avtoritetli olmalı, tabe olunanların vəziyyətini anlamalı, duymalı, resurslardan istifadə edə bilməlidir. Hakimiyyət münasibətlərində subyekt əmr verən, obyekt icra edən rolundadır. Buradan onu deyə bilərik ki, obyekt hakimiyyətin ikinci vacib elementidir. **Obyekt** – hakimiyyətin tabe olunan tərəfidir. Ümumiyyətlə tabe yoxdursa o zaman hakimiyyətdən danışmağa da dəyməz. Ancaq onu da yadda saxlayın ki, siyasi subyekt və obyekt nisbi xarakter daşıyır, belə ki, insanları subyektə və obyektə bölmək həm şərti, həm də dəyişkəndir. Bu münasibətlərin arasında əlaqələrin pozulması hallarına da rast gəlmək olar. Belə ki, subyekt obyektə, obyekt subyektə çevrilə bilər.

Siyasi hakimiyyətin əsas daşıyıcılarından biri elita təbəqəsidir. «**Elita**» fransız sözü olub yaxşı, seçilmiş mənasını verir. Elitani əsasən 2 anlamda, həm geniş, həm də dar mənada işlədirlər. Birincisi hər hansı sahədə seçilən, maksimum ölçülərlə göstərilən insanlar, şəhər və s. Məsələn, elitar hərbiçi, elitar şəhər, elitar idman növü və s. İkinci halda isə ümumi cəmiyyət üçün seçilən, qiymətli insanlar. İkinci mənada işlədilən elita ifadəsi quldarlıq və feodalizm cəmiyyətlərində aristokratiya kimi işlədilib (aristos – yaxşı deməkdir). Siyasi elmə gəldikdə elita birinci mənada işlədilir

Elitanın yaranmasının və mövcudluğunun başlıca şərtləri:

1. İnsanların sosial və psixoloji qeyri-bərabərliyi;
2. İdarəetmə fəaliyyətinin səmərəsini qaldırmaq məqsədilə onun xüsusi peşə növü kimi ayrılması;
3. İdarəetmə əməyinin yüksək ictimai əhəmiyyəti və müvafiq surətdə həvəsləndirilməsi;
4. İdarəçilik əməyinin sosial imtiyazlara imkan və şərait yaratması;

5. Siyasi rəhbərliyə nəzarətin praktiki (təcrübi) qeyri mümkünlüyü;

6. Əhalinin böyük əksəriyyətinin siyasi passivliyi və idarə olunmağa meyilli olması.

Siyasi elita – idarəetmə keyfiyyətlərini və funksiyalarını özündə əks etdirən insan qrupudur. İlk dəfə elita termininə XX əsrdə Sorel və Paretonun əsərlərində rast gəlinə də ona qədim filosofların əsərlərində təsadüf etmək olardı (Konfusi, Platon, İbn Xaldun, Makiavelli, Nisşe). Müasir elita konsepsiyası (19-20 əsrlərin əvvəllərində) Qastano Moskanın, Vilfredo Paretonun və Robert Mixelsin adı ilə bağlıdır.

Qoastano Moska – elita nəzəriyyəsinin banilərindən biridir (liberal mühafizəkar «Hakim sinif» - 1896, «Siyasi elmin əsasları» 2 cild, 1896-1923) O, hər bir cəmiyyətdə insanları 2 sinfə bölür:

Hakim siyasi sinif – elita; İdarə olunan sinif.

Bundan əlavə Moska elitaya aid bir sıra keyfiyyətləri də sadalayır. Siyasi elitanın idarə etmək qabiliyyəti, təşkilatçılıq keyfiyyətləri, seçilən mənəvi, maddi intellektual üstünlükləri olmalıdır. O, Cəmiyyətdə hökmranlıq və idarəetmə qabiliyyətində olan insanları siyasi sinif adlandıraraq, onların 2 istiqamətdə inkişaf etdiklərini qeyd edir: aristokratik (qapalı) və demokratik (açıq).

Vilfredo Pareto da – (1848-1923) «siyasi elita» nəzəriyyəsinə işləyənlərdən biridir. O da Moska kimi cəmiyyətin idarə edən sinfini seçilmiş azlıq təşkil edən elitada görür. Pareto «Ümumi sosiologiyaya dair traktovka» əsərində belə demişdir: Bəzi nəzəriyyəçilərin xoşuna gəlsə də, gəlməsə də cəmiyyətdə yaşayan hər bir kəs fərddir və bu üzdən onlar mənəvi, fiziki, intellektual fərqlərə malikdirlər. Yüksək keyfiyyətlərə malik olan insanlar qrupu həmin cəmiyyətin elita qrupunu təşkil edir. Pareto elitanı 2 qrupa ayırır – hakimiyyətdə iştirak edən və müəyyən səbəblərdən hakimiyyətdə olmayanlar. O, həmçinin hakimiyyətdə olan elitanın 2 tipini

bir-birindən ayırır – tülkü (yumşaq, hiyləgar) şir (cəsur, qətiyyətli).

Robert Mixelsin – (1876-1936) siyasi elita nəzəriyyəsinə böyük xidmətləri də danılmazdır. O, cəmiyyətdə elitarlığın yaranmasının sosial mexanizmini işləmişdir. Mixelsin təşkilatçılıq keyfiyyətlərini vurğulayaraq cəmiyyətin təşkili strukturunun tələbindən elitanın mövcudluğunun vacibliyini qeyd edir. O, «Oliqarxiya meyllərinin dəmir qanunu»nda sabitliyə nail olmağın yolunu xüsusi təşkilati keyfiyyətləri olan elitada görür. Mixelsin belə hesab edir ki, cəmiyyət demokratik olsa da ona elita qrupu rəhbərlik etməlidir.

Adlarını sadaladığımız mütəfəkkirlər elitanın bir sıra əsas əlamətlərini ayırmağa imkan verdilər. Belə ki, elitanın əsas parametrlərini, elita daxili qarşılıqlı münasibətləri, elitanın kütlə ilə münasibətini, onun cəmiyyətdə rolunu vurğuladılar. Bu parametrlərdən sonralar yaranan siyasi elita cərəyanlarında istifadə edildi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra da elita problemi haqqında çoxşaxəli nəzəriyyələr yarandı. Bu nəzəriyyələrdən biri **Makiavelli məktəbi** adı altında yaranan cərəyandır. Makiavelli məktəbinin əsas ideyaları aşağıdakılardır:

1. Elitanın tərbiyə nəticəsində formalaşmış və fitri keyfiyyətlərinin olması;
2. Hər-hansı cəmiyyətdə elitarlığın yaradıcı azlığa və passiv çoxluğa bölünməsinin qəbul edilməsi;
3. Elitanın hakimiyyət uğrunda mübarizədə formalaşması və dəyişməsi;
4. Elitanın qrup halında birləşməsi;
5. Elitanın cəmiyyətdə hakim, konstruktiv rol oynamağı.

Dəyərlər nəzəriyyəsi elitanı cəmiyyətin əsas aparıcı gücü hesab edir və onu dəyərlər aspektindən izah edir:

1. Elitaya aid yüksək qabiliyyətlərin və mühüm fəaliyyət sahələrində yüksək göstəricilərin olması ilə müəyyən edilir;

2. Elita özünün həyata keçirdiyi hakim funksiya əsasında birləşir;

3. Elita-kütlə münasibətləri siyasi sosial ağılıq xarakteri daşımır, kütlə hakimiyyətə könüllü tabe olur;

4. Elitarlıq hər hansı cəmiyyətin effektiv fəaliyyətinin şərtidir;

5. Elitanın formalaşması hakimiyyət uğrunda mübarizənin deyil, daha qiymətli münasibətlərin seçilməsinin nəticəsidir.

Demokratik elitarizm nəzəriyyəsi müasir dünyada geniş yayılmış demokratik konsepsiyalar əsasında yaranıb (İ.Şumpeter). Bu nəzəriyyə elitanın formalaşmasının yeni üsullarını nəzərdə tutur. Elita rəhbərliyə ləyaqətli insanların seçilməsinə bir növ nəzarət edir.

Plüralizm nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyə funksional nəzəriyyə də adlandırılır) elita nəzəriyyələrini inkar edib, onu kökündən yenidən baxılmasını tələb edir. Bu nəzəriyyənin müddəaları aşağıdakılardır:

1. Elitanın vahid, imtiyazlı, nisbətən birləşmiş qrup xarakteri inkar edilir;

2. Cəmiyyətin elitaya və kütləyə bölünməsi şərti və nisbidir;

3. Demokratik cəmiyyətlərdə elita idarəetmə ilə bağlı mühüm ictimai funksiya həyata keçirir;

4. Müasir demokratiyalarda elita daha bacarıqlı və maraqlı şəxslərdən təşkil olunur ki, onlar da elitaya sərbəst daxil ola bilər.

Sol liberalçı nəzəriyyə (Lassuel, R.Mills) plüralist nəzəriyyəni təkrar edib, daha çox makiavelli nəzəriyyəsinə yaxın olsa da özünün spesifik müddəalarına malikdir:

1. Yüksək fərdi keyfiyyətlər elitanın yaradıcı əlaməti deyil, yüksək vəzifənin, komanda mövqelərinin olması əsasıdır;

2. Hakim elitanın qrup halında birləşməsi və rəngarəng tərkibli olması;

3. Elita ilə kütlə arasında dərin fərqlərin olması;

4. Elitanın əsasən öz mühitindən seçilməsi;

5. Elitanın əsas funksiyası öz ağılıqını təmin etməsidir.

Qərb politologiyasında sol liberal nəzəriyyə pis qarşılandığı halda, marksizm tam əksinə qiymət verir.

Tarixi dövrlərdə və mərhələlərdə, müxtəlif dövlətlərdə dəyişikliklərə uğramış siyasi elitayı çoxlu sayda tiplərə ayırmaq olar:

1. İrsi elita – aristokratiya; dəyər (nüfuz) – cəmiyyətdə yüksək nüfuz və təzyiqa malik olan insanlar; hakim – hakimiyyəti əldə saxlayan insanlar; funksional – peşəkar insanlar;

2. İqtidar və müxalif elita; Açıq və qaralı elita;

3. Yüksək (marginal 200-400 nəfər nəzərdə tutulur) və orta elita (3 əlamətlə ayrılır – gəlir, peşəkarlıq və təhsil).

Elitanın xarakteri, tərkibinin keyfiyyəti, səmərəlilik səviyyəsi və başqa xüsusiyyətləri onun seçilməsi sistemindən (onun kim tərəfindən necə seçilməsi) asılıdır. Bununla bağlı 2 sistem mövcuddur: gildiya və antreprenyor.

Gildiya sisteminin əlamətləri:

a) qapalılıq – yüksək vəzifələrə namizədlər bir qayda olaraq məhz həmin elitanın aşağı təbəqələrindən seçilir;

b) seçim prosesinin yüksək dərəcədə institutlaşdırılması, vəzifə tutmaq üçün çoxsaylı tələblərin qoyulması;

s) selektoratın kiçik olması (bir qayda olaraq rəhbər orqanın üzvləri və ya birinci şəxslərdən biri);

d) artıq mövcud olan lider tipinin təkrar istehsalı tendensiyası.

Antreprenyor sistemin əlamətləri:

a) açıqlıq – istənilən ictimai qrup üzvlərinin idarəetmə strukturlarına iddia etməsi üçün geniş imkanların yaradılması;

b) vəzifəyə namizədlərə azsaylı formal tələblərin qoyulması;

s) selektoratın böyüklüyü (ölkənin bütün seçiciləri);

d) şəxsi keyfiyyətlərin öndə durması;

i) elitanın tərkibinin dəyişkən olması.

Siyasi lider – ingilis sözü olub, rəhbər, başçı, aparıcı və s. deməkdir. Buradan da «siyasi lider» ifadəsini belə izah etmək olar, o cəmiyyətdə insanların, müəyyən qrupların, təşkilatların hərəkətlərini birləşdirir, istiqamətləndirir. Siyasi lider – cəmiyyətin, qrupun, təşkilatın elə bir avtoritetli üzvüdür ki, şəxsi nüfuzu ona siyasi proseslərdə mühüm rol oynamağa imkan yaradır. Siyasi liderlərin böyük sosial qrupların maraqlarına cavab verən aydın siyasi proqramı, populyarlığı, siyasi iradəsi, iti ağılı, siyasi intizamı, təşkilatçılıq istedadı, natiqlik qabiliyyəti olmalıdır.

Siyasi liderin funksiyası aşağıdakılardır:

1. Cəmiyyətin inteqrasiyası, xalq kütlələrinin birləşdirilməsi;

2. Kütlələrin qanunsuzluqdan süründürülməsi, bürokratiyadan müdafiəsi, intizamın qorunması

3. Optimal siyasi qərarların tapılması və qəbul edilməsi

4. Kütlə ilə hakimiyyətin kommunikasiyası, vətəndaşların siyasi rəhbərlikdən uzaqlaşmasının qarşısının alınması

5. Yeniliyin irəli sürülməsi, optimizmin və sosial enerjinin generasiyası, kütlələrin siyasi məqsədlərin reallaşdırılmasına doğru səfərbər edilməsi;

6. Siyasi qurumun legitimləşdirilməsi.

Siyasi liderin əlamətləri haqqında nəzəriyyələr:

Xüsusiyyətlər nəzəriyyəsi – bu nəzəriyyə ingilis psixoloqu F.Haltonun adı ilə bağlıdır. O, lideri irsi əlamətinə görə izah etməyə çalışıb. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları liderlik xüsusiyyətləri kimi 79 keyfiyyətin siyahısını tutmuşlar: ağıllı, möhkəm iradə, çalışqan, mətanətli, səlahiyyətli, etibarlı, məsuliyyətli, gələcəyi görmə qabiliyyəti, natiqlik, nəzakətlik və s.

Situativ nəzəriyyə (şərait) – bu nəzəriyyəyə görə liderin keyfiyyətləri nisbi götürülür. Belə ki, əsas lider yox konkret şərait, zaman, yer götürülür. Bu nəzəriyyənin modifikasiyasını (dəyişdirilmiş üsulu) təklif edən amerikalı alim

E.Xartli lideri bir növ «marionetka» kimi nəzərdən keçirir. Belə ki, burada hər hansı bir qrup özünə lazım olan siyasi lider seçir.

Qarşılıqlı əlaqənin gözlənilməsi nəzəriyyəsi – bu nəzəriyyə liderliyin qeyri-rasional modelini hazırlayıb (şəxsiyyətlərarası münasibət - F.Fidler, Ç.Xomans, Ç.Hemfilt, R.Stoqdim, S.Evans).

Humanist istiqamətli nəzəriyyə – bu nəzəriyyəyə görə insan çox mürəkkəb orqanizm olduğundan, təşkilatda asan idarə olunandır.

Motivasiya nəzəriyyəsi – (S.Mitsel, S.Evans) bu nəzəriyyəyə görə liderin səmərəliliyi qarşıya qoyulan məqsədlərin yerinə yetirilməsi qabiliyyətindən asılıdır.

Atributiv nəzəriyyə – bu nəzəriyyəyə görə lider öz ardıcılıqları, tərəfdarları tərəfindən hərəkətə gətirilir.

Sosioloqlar, psixoloqlar və politoloqlar liderlərin çoxlu sayda tipologiyasını vermişlər. Məsələn,

1. Liderin təsdiq edilməsinə görə: formal (yuxarıdan təyin olunmuş və mövcud proqramla rəhbərlik edən) və qeyri-formal (öz-özünə formalaşan, seçicilərin bir-birinə inamı və simpatiyası prosesində formalaşmış şəxs);

2. Hakimiyyətin legitimliyinə görə: ənənəvi (dini lider, monarx və s.), rəasional-leqal (düşünülmüş seçki nəticəsində qanuni seçilmiş rəhbər, demokratik cəmiyyətdə), harizmalı (xalq tərəfindən seçilib çağırılmış, rəhbərlik qabiliyyəti olan şəxs)

3. İdarəetmə və rəhbərlik üsuluna görə: avtoritar (təkbəşinə rəhbərlik), liberal (insanlara sərbəstlik verən rəhbər), demokratik (kollektiv rəhbərlik)

4. Liderin rolu və imicinə (stil) görə: lider-bayraqdar (hakimiyyət özünə lazım liderlər yetişdirir), lider-qulluqçu (seçicilərin maraqlarının təmsilçiləridir), lider-tacir (müasir lider iqtisadi inkişafa təsir edir), lider-yanğınsöndürən (sosial və beynəlxalq münaqişələrdə, iqtisadi çəşqinlikdə, operativ qərarlarda), lider-aktyor;

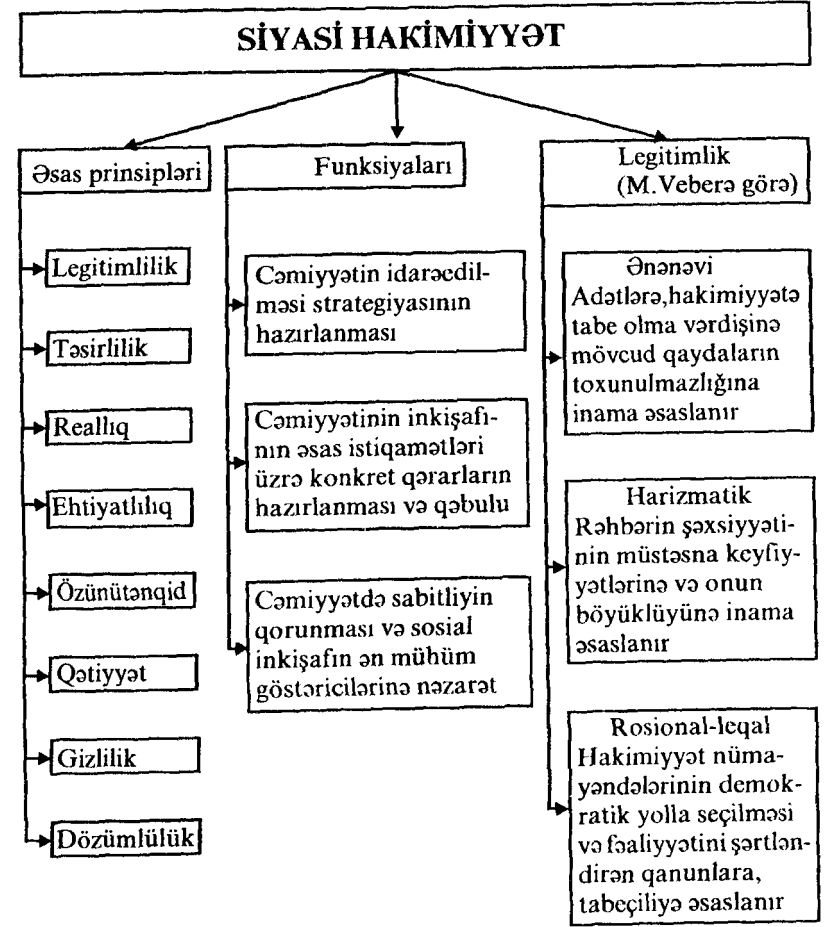
5. Liderin psixoloji davranışına görə – **paranoid** (ağıldankəm) (insanlara inanmamaq, onları nəzarətdə saxlamaq, biz və qeyri-biz bölgüsü), **demonstrativ** (artist daim diqqət mərkəzində olmağa can atır, öz gözəlliyinin vurğunudur, tərifini sevir, konkret iş görməyə də arxasınca kütləni apara bilir), **kompulsiv** (məcbur edən instruksiyaya tabe, hərəkətlərində cəld, prinsiplərdən çıxmır, kompromisə getmir), **depressiv** – (sərbəst rəhbər rolunu bacarmayan, siyasətində bacaranlara yığılan, pessimis), **şizoid** (abstrakt müşahidəni sevən, hər şeyi ölçüb biçən, məqsədində yanılmayan lider).

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən siyasi lider haqqında aşağıdakıları ümumiləşdirmək olar:

- siyasi lider qanunların aliliyinə hörmət edir və qanunlara əməl etməyi hər bir vətəndaşdan tələb edir;
- vətəndaşların hüquq və mənafelərini qoruyur;
- dövlət hakimiyyətini yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə idarə edir;
- yüksək əxlaqi keyfiyyətə, siyasi mədəniyyətə və lakonik nitqə malikdir;
- şəxsi xarakterinə görə kütlə içərisində nüfuz qazanır və siyasi prosesləri tənzimləyir.

Ədəbiyyat:

1. Şirəliyev H.İ. Əhmədov Ə.C. Politologiya (dərslük) Bakı, 1997.
2. M.Ə.Əfəndiyev Siyasi elmin əsasları, Bakı, 2004.
3. А.А.Дегтярев Основы политической теории, учебник, М., 1993.
4. В.И.Лавриненко Политология, учебник, Москва, 1999.
5. Д.П.Зеркин Основы политологии, курс лекции, Москва, 1997.
6. А.С.Панарин Политология, учебник, Москва, 1998.
7. X.B.Əfəndiyeva, N.Y.Məmmədli Politologiyadan 100 sxem, metodik vəsait, Bakı, 2002.
8. Politologiya. Dərslük, Bakı, 2005

MÖVZU 15 SİYASİ SİSTEM

PLAN:

1. Siyasi sistem nəzəriyyələri.
2. Siyasi sistemin strukturu.
3. Siyasi sistemin təsnifatı və funksiyaları.
4. Azərbaycanın siyasi sistemi.

1. Siyasi sistem nəzəriyyələri.

Siyasi elmin aparıcı kateqoriyalarından biri siyasi sistemdir. Ancaq siyasi sistem kateqoriyasını açıqlamazdan öncə «sistem» nədir? sualına cavab verək. Hər bir insan bilir ki, onu əhatə edən aləm, dünya sistemlər toplusu olub, həyatımızın müxtəlif sahələrini əhatə edirlər. Məsələn, bioloji və sosial, idarə edənlər və öz-özünə idarə olunanlar, tam və yarım, və s. sistemlər. Sistem sözü ilk dəfə biologiya elmində Fon Bertalanfi tərəfindən yaradılan ümumi sistem nəzəriyyəsində işlənib.

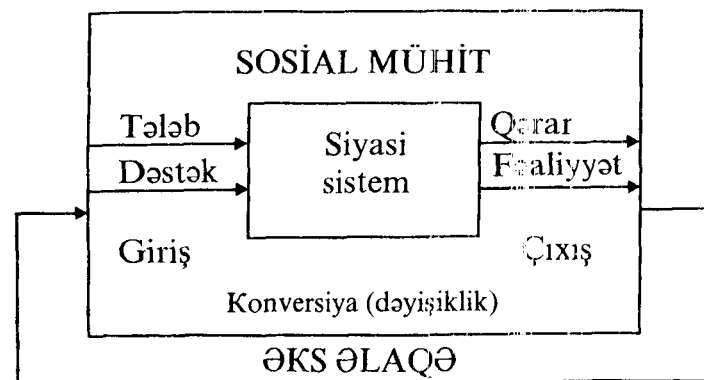
Sistem - öz aralarında və xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olaraq təbii, bütövlük yaradan elementlər deməkdir.

Həmin nəzəriyyəyə əsaslanaraq içtimai elmdə Tolkat Parsons (1902-1979) ilk dəfə olaraq «Sosial sistem» (1952) adlı kitabında cəmiyyəti öz növbəsində iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial yarım sistemlərdən ibarət olan mürəkkəb idarəetmə sistemi kimi nəzərdən keçirmişdir. Bu 4 yarım sistemlərin işləmə mexanizmi haqqında sosial-siyasi elmlərdə müxtəlif fikirlər olmuş, buna uyğun olaraq da müxtəlif yanaşmalar yaranmışdı (determinist, funksional-struktur və s.). Sadaladığımız yarım sistemlər içərisində siyasi sistemin məqsədi digər yarım sistemlərin təyinatını işləyib hazırlamaq, onların işləməsinə nəzarət və müdafiə etməkdən ibarətdir.

Siyasi sistem haqqında nəzəri modellərin müəllifləri kimi D.İstonun, Q.Almondun və K.Doyçun adlarını çək-

Siyasi sistem

mək lazımdır. D.İston «sistem», Q.Almond «funksional yanaşma», K.Doyç isə «kibernetik yanaşma» (idarə sistemləri, üsulları, formaları və vasitələri, yəni məqsədədoğru yönəldilmiş hərəkətlərin maşınlarında, canlı orqanizmlərdə və cəmiyyətdə təşkil və həyata keçirilməsi haqqında elmdir) modellərini işləmişlər. Adlarını çəkdiyimiz nəzəriyyələrdən birincisi olan «sistem» yanaşma sistemin ideyalarını inkişaf etdirən amerikalı alim D.İston məxsusdur. O, 1953-cü ildə «Siyasi sistem», 1960-cı ildə «Siyasi tədqiqatların modeli», 1965-ci ildə «Siyasi həyatın sistem analizi» adlı əsərlərində siyasi sistemi ilk dəfə xaricdən daxil olan impulslara cavablar verən özünü tənzimləyən orqanizm kimi səciyyələndirmişdir. İstona görə, siyasi sistemə xaricdən sosial və mədəni mühitdən müxtəlif impulslar daxil olur və bunların bir qismi siyasi sistemə tələblərlə bağlı, digər qismi ona dəstək verməkdən ibarətdir. Siyasi sistemin də bu impulslara cavab reaksiyası siyasi qərarlar və onların reallaşmasına yönəlmiş siyasi fəaliyyətdir. Buradan siyasi sistem nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən 2 anlayış «sistemə giriş» və «sistemdən çıxış» elmə daxil edilmişdi.

Siyasi sistem

Bununla əlaqədar siyasi sistemin sxemində 4 mərhələni görmək olar:

1. siyasi sistemə sosial mühitin tələb və dəstək formasında təsiri;
2. hökumət olrqaqlarının alternativ qərarlarının hazırlanması;
3. qərarların təcrübi aksiyalar formasında həlli;
4. fəaliyyəti nəticəsində siyasi sistem xarici mühitə təsir edir.

Siyasi sistemin strukturu ilə bağlı elmdə mövcud olan digər nəzəriyyə Q.Almondun adı ilə bağlıdır. O, hesab edir ki, siyasi sistem dövlət və qeyri-dövlət təsisatlarının siyasi davranışlarının müxtəlif formalarıdır. Almond modelinin İston modeli ilə oxşar cəhətləri çoxdur, belə ki, hər 2 politoloqun siyasi sistem haqqında sxemlərinə nəzər saldıqda bunun şahidi oluruq. Ancaq onların fərqli cəhətləri də var. Almond İstondan fərqli olaraq, siyasi sistemə girişi və siyasi sistemdən çıxışı mərhələlərə bölmüşdü.

Giriş

1. maraqların artikulyasiyası (birləşdirmək) və aqreqasiyası (əlaqələndirmək) (siyasi qərarları qəbul edənlər qarşısında tələblərin qoyulması);
2. siyasi sosiallaşma və rekrutasiya (cəmiyyət üzvlərinin siyasi fəaliyyətə və hərbi işlərə cəlb edilməsi);
3. siyasi kommunikasiya (siyasi sistemin ünsürləri, habelə siyasi sistemlə mühit arasında qarşılıqlı fəaliyyət).

Çıxış

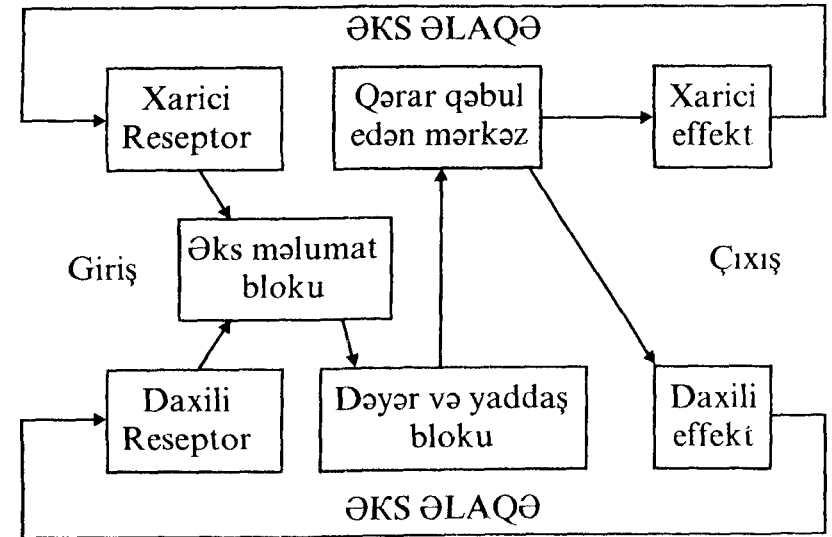
1. norma yaradıcılığı;
2. qayda və normalardan istifadə;
3. qayda və normalara riayət olunmasına nəzarət.

Siyasi sistem nəzəriyyəsinin atası sayılan K.Doyç kibernetik modelin müəllifidir (1950-70). Ona görə hökumət informasiya vasitəsilə, həmçinin sistemlə mühit və sistem-daxili ünsürlərin qarşılıqlı hərəkəti nəticəsində siyasi sistemi səfərbər edir.

Siyasi sistem

Doyçun nəzəriyyəsinə əsasən sistemin 4 mərhələsini göstərmək olar:

1. informasiyanın qəbulu və seçilməsi;
2. informasiyanın işlənilib qiymətləndirilməsi;
3. qərarların qəbulu
4. qərarların əks əlaqəsi.

Buna uyğun olaraq da Doych siyasi sistemlə əlaqənin 3 əsas tipini ayırır: şəxsi (qeyri-formal) əlaqə, təşkilat vasitəsilə (siyasi partiyalar və s.) əlaqə, KİV vasitəsilə əlaqə.

Hər 3 mütəfəkkirin siyasi sistem haqqında yaratdıqları modellər zaman-zaman tənqidlərə məruz qaldılar. Belə ki, hər bir dövr və hər bir dövlət özünəməxsus modelə malik oldu.

Nəticə etibarilə onu demək olar ki, cəmiyyətin sosial-siyasi təbiətini, ondakı siyasi münasibətləri, təsisatları, normaları və hakimiyyətin təşkili prinsiplərini hərtərəfli açıqlamağa imkan verən siyasi sistem özündə cəmiyyətin

sosial məzmununun səciyyəsinə, onun daşıyıcısını, iqtisadi qurluşla qarşılıqlı əlaqələrini birləşdirir.

Siyasi sistemin mövcudluq mexanizmini, mənşəyini izah etmək üçün çoxlu sayda yanaşmalar vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır: genetik, təsisatlı, sistem, konkret-tarixi, substansional və s.

1. Genetik yanaşma – siyasi sistemin mövcud olmasını iqtisadi və sosial amillərlə izah edir. İqtisadi amil siyasi sistemin istehsalatı və mülkiyyətin, sosial amil isə içtimai inkişafın nəticəsində yaranmasında görürlər.

2. Təsisatlı yanaşma – siyasi sistemi müəyyən təsisatların təşkil olunmuş fəaliyyəti kimi izah edir. Bu yanaşma fərdi siyasi sistemin elementi kimi çıxış etməsinə qarşı çıxır. İnsan siyasi deyil sosial və bioloji varlıq kimi dünyaya gəlmiş və formalaşan təsisatlar (dövlət, siyasi partiya və s.) çərçivəsində çıxış edir.

3. Sistem yanaşma – siyasəti bir tam sistem kimi izah edir. Bu yanaşma siyasətin cəmiyyətin digər yarım sistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsini, onlara təsirini, bir-birilə funksional asılılığını öyrənir.

4. Konkret-tarixi yanaşma – cəmiyyətin həyat fəaliyyətindən asılı olaraq, onun sosial-iqtisadi (əmək alətləri, istehsal vasitələri, əməyin növü, və s.), sosial struktur (sinif, təbəqə), sosial-mədəni (əhəlinin təhsil səviyyəsi, şəxsiyyətin inkişaf dərəcəsi), sosial-siyasi (xalqın özünüidarəetmə realığı, hakimiyyətin sinfi tərkibi), hüquqi (insanların azadlıq və hüquqları, hakimiyyətin legitimliyi və s.) meyarlarını ayırır və siyasi sistemi bunların cəmi ilə izah edir.

5. Substansional yanaşma – siyasi sistemin yaranmasının özəyini açmağa kömək edir və bu rolda hakimiyyət çıxış edir. (Substansiyaları müxtəlif elmlər müxtəlif cür qəbul edilir. Kimyada element, biologiyada belok, iqtisadiyyatda əmək, fəlsəfədə materiya, siyasi elmdə hakimiyyət).

2. Siyasi sistemin strukturu.

Politoloqlar arasında daha geniş yayılmış nöqteyi-nəzərlərdən biri isə siyasi sistemin tərkibinin, strukturunun təsisatlanmış, normativ, funksional, kommunikativ və mədəni yarım sistemlərdən ibarət olmasıdır:

Təsisatlanmış yarım sistem – (dövlət, siyasi partiyalar, siyasi hərəkətlər). Bu yarım sistem cəmiyyətin siyasi sisteminin aparıcı quruluşu hesab olunur. O, özündə siyasi idarəetmə formalarını (respublika, monarxiya), siyasi rejimləri (demokratik, totalitar, avtoritar), hakimiyyət orqanlarını (qanunverici, icraedici, məhkəmə), siyasi partiyalar və hərəkətləri, seçki sistemini və s. birləşdirir. Təsisatlı yarım sistem siyasi sistemdə hakim mövqə tutaraq onun sabitliyinin təmin olunmasına təsir göstərir. O, həmçinin siyasi sistemin məqsəd və istiqamətini müəyyənləşdirir.

Normativ yarım sistem – (siyasi normalar, ənənələr, əxlaq, siyasi davranış etikasını və s.) Bu yarım sistem milli, tarixən təşəkkül tapan adət və ənənələri, hakim siyasi görüşləri, prinsip və inamları özündə birləşdirərək siyasi sistemə təsir göstərir. Konstitusiyada və digər qanunverici sənədlərdə əks olunan normalar cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyətini bir növ tənzimləyir (bu üzdən bəzi ədəbiyyatlarda normativ, bəzilərdə isə tənzimləyici yarım sistem adlandırılır).

İdeoloji yarım sistem – (siyasi konsepsiyalar, nəzəriyyələr, təlim və görüşlər, siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi üsul və metodları); Bu yarım sistem siyasi təsisatların, siyasi-hüquqi normaların yaradılması və inkişafının, bütünlükdə isə siyasi sistemin təkmilləşdirilməsinin əsasını təşkil edir. İdeoloji yarım sistem cəmiyyətdə meydana çıxan siyasi problemlərin həllində mühüm rol oynayır.

Kommunikativ yarım sistem – (siyasi sistemə daxil olan yarım sistemlərin qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyətinin forma və prinsipləri) Bu sistem cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyəti prosesində yaranan münasibətlərin məcmusu olub,

əsasən cəmiyyətin idarə olunmasına, hakimiyyət uğrunda mübarizəyə, onu əldə edib saxlamağa aid edilir. Belə mübarizələr hər bir siyasi sistemdə qapalı və açıq formada baş verir. Siyasi təsisatlar və təşkilatlar, siyasi liderlər, elita həmin münasibətlərin subyektləridir.

Mədəni yarım sistem – (siyasi şüur, müvafiq siyasi mədəniyyət) Bu sistem cəmiyyətin tarixən aid olduğu, yaratdığı, sonralar isə inkişaf etdirdiyi mədəniyyət və bu mədəniyyətin insan şüuruna təsiri nəticəsində əhalinin siyasi idarəetmə qərarlarının qəbuluna reaksiyasını özündə birləşdirir, habelə siyasi sistemin sabitliyini, idarə edən elitanın sosial bazasının möhkəmliyini təmin edir.

Bu yarım sistemləri təcrid olunmuş halda təsəvvür etmək olmaz. Çünki onlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olaraq siyasi sistemi yaradırlar. Cəmiyyətin siyasi sisteminin sadələşdirmə yarım sistemləri hər bir konkret şəraitdə müxtəlif cür bölünə və adlandırıla bilər. Nəticə etibarilə desək elə bir nəzərə çarpacaq fərq yoxdur. Sadəcə olaraq bir qrup müəlliflər siyasi sistemin strukturunu izah edərkən bəzi digər ünsürləri də onlara əlavə edirlər (məs: əmək kollektivləri, sinif, ailə, kütləvi informasiya vasitələri, siyasi görüş və təsəvvürlər və s.).

Göründüyü kimi siyasi sistem həm hakim qüvvələr, həm də müxalif qüvvələr tərəfindən yaradılan dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları və müəssisələrinin məcmusudur. Onun daxili elementləri dedikdə dövlət, siyasi partiyalar, KİV, ictimai təşkilatlar və s. başa düşülür. Ən mühüm təsisat olan dövlət hüquq normalarının köməyi ilə vətəndaşların davranışlarını formalaşdırır. Siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar isə öz növbəsində müdafiə etdiyi qruplarla dövlət arasında vasitəçilik edir. Digər mühüm təsisat olan kütləvi informasiya vasitələri isə həm dövlət müəssisələri, həm də partiya və təşkilat orqanları kimi çıxış edirlər. Cəmiyyətin siyasi sisteminin dinamikliyi isə sosial iqtisadi və coğrafi amillərin təsiri nəticəsində baş verir. Həmin amillərin təsiri ilə cə-

miyyətdə dəyişikliklər yaranır və buna siyasi sistem reaksiya verir. Sosial-iqtisadi amillərin siyasi sistemə təsiri siyasi hakimiyyətin rolunun müəyyən edilməsində və paylanmasında, həmçinin ölkədə siyasi sabitliyin qərarlaşmasında ifadə olunur. Coğrafi amillərin siyasi sistemə təsiri çoxşaxəlidir. Bura ölkənin ərazi miqyasları, dövlətin coğrafi-siyasi vəziyyəti kimi amillər daxildir.

3. Siyasi sistemlərin təsnifatı və funksiyaları.

Elmi ədəbiyyatda siyasi sistemlərin çoxlu və mürəkkəb təsnifatına rast gəlmək olar. Siyasi sistemin təsnifatına aşağıdakılar daxildir:

1. siyasi hakimiyyətin mənşəyinə görə – avtoritar və demokratik.
2. tarixiliyinə görə – imperiya, milli dövlət, konfederasiya.
3. iqtisadi-ictimai formasıya görə – ibtidai, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm.
4. coğrafi duruma görə – avropa, asiya, şimali amerika və s.
5. milli və dini meyarlara görə – xristian, islam və s.
6. gerçəkliyə münasibətinə görə – mühafizəkar, islahatçı, tərəqqipərvər, irticaçı.
7. siyasi mədəniyyətin səviyyəsinə görə – ingilis-amerikan, kontinental-avropa, sənaye dövrü və sənayeye qədərki, totalitar.
8. siyasi proseslərin xarakterinə görə – amirlik, bəhsləşmə, sosial barışdırıcı və s.,

Keçmiş SSRİ-də siyasi sistemlərin tipologiyasından bəhs edərkən onun sosialist, kapitalist və inkişaf etməkdə olan siyasi sistemlər formalarını da ayırdırdılar. Bu gün isə onu demək olar ki, bəzi politoloqlar siyasi sistemlərin daha geniş təsnifatını verirlər.

Siyasi hakimiyyətin mənşəyinə görə – demokratik və avtoritar. İctimai inkişaf tarixində siyasi sistemin daha çox yayılmış tiplerindən biri *avtoritarizmdir*. Bu sistem totalitar və demokratik sistemlər arasında sanki aralıq mövqe tutur. Avtoritarizmin totalitarizmlə yaxınlığı hakimiyyətin məhdud qrupa mənsub olması, demokratiya ilə yaxınlığı isə iqtisadiyyatın və xüsusi həyatın muxtar olmasıdır. Avtoritarizm kütlələri siyasətdən uzaqlaşdırır, onları siyasi cəhətdən zəif məlumutlandırır. XX əsrdə demokratik sistemin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi ilə müşahidə olunur. Bu inkişafın birinci mərhələsi birinci dünya müharibəsinin qurtarılmasından sonrakı dövrə təsadüf edir ki, o zaman Almaniya, Avstriya-Macaristan monarxiyalarının məhvi və Şərqi Avropada bir neçə gənc dövlətin yaranması baş vermişdi. (XX əsrin 20-30 illərində İtaliya, Arqentina, Yaponiya, Portuqaliya və İspaniyada parlament sistemləri iflasa uğradı). Sonra ikinci dünya müharibəsindən sonrakı mərhələdir ki, AFR, Avstriya, İtaliya və Yaponiya kimi hüquqi dövlətlərin yaranması ilə müşahidə olundu. 80-ci illərin sonunda isə SSRİ-nin süqutu ilə demokratik yüksəlişin yeni mərhələsi başladı.

Tarixən mövcud olmuş siyasi sistemlər – imperiya, milli dövlət (unitar, federativ), konfederasiya formasında meydana gəlmişdir.

İmperiya latın dilində hökumət, dövlət deməkdir. İmperiya siyasi sistemində sülalə monarxiyası geniş əraziləri idarə edir. İlk imperiya e.ə. I əsrdə Avqust Sezar özünü imperator elan etdikdən sonra Roma İmperiyasında təşəkkül tapmışdır. Sonralar Bizans imperiyası, Çar Rusiyası birinci Pyotr zamanında imperiyalar olmuşdur. Orta əsrlərdə Osmanlı imperiyası yaranmışdı. İmperiya sistemlərinin bir sıra ümumi əlamətləri vardır ki, bunlar aşağıdakılardır:

- Geniş ərazinin olması;
- güclü mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət;
- daim yeni torpaqlar işğal etməyə can atma;

mərkəzlə əyalət arasında ağalığ və tabeçilik münasibətləri;

- yuxarı təbəqənin mənafeyinə xidmət edən ideya;
- etnik, mədəni və milli tərkibin müxtəlifliyi;
- sabitliyin olmaması.

İmperiyaların dağılması nəticəsində yeni müstəqil dövlətlər yaranır. Tarix də öz növbəsində sübut etmişdir ki, bütün imperiyaların məhvi labüddür.

XXI əsrdən etibarən avropada burjuva inqilabları baş verməsi nəticəsində milli dövlətlərin yaranması dövrü başladı və bu əsasən 2 mərhələdən keçmişdir: 1. mütləq monarxiya 2. Konstitusiyalı monarxiya və burjuva respublikaları.

Müasir milli dövlətlərin əlamətlərini belə xarakterizə etmək olar:

- Birlik və ərazi sabitliyi;
- elitanın əlində siyasi hakimiyyətin mərkəzləşməsi;
- elitadan asılı silahlı qüvvələrin formalaşması;
- vahid bürokratiyanın yaranması;
- mərkəzləşdirilmiş məhkəmə sistemi.
- müasir dövrdə milli dövlətlərin unitar və federativ formaları mövcuddur.

Cəmiyyətin tarixən yaranmış siyasi sistemlərindən olan konfederasiya müvəqqəti xarakter daşıyır və uzun ömürlü olmur. O adətən xarici təhlükə və ya hərbi böhran zamanı yaranır və sonra ya federativ, ya da unitar dövlətlərə çevrilir.

Siyasi strukturun vəziyyəti və siyasi mədəniyyətin səviyyəsinə görə – (bu təsnifatı 1956-cı ildə Q.Almond irəli sürmüşdür) ingilis-amerikan, kontinental-avropa, sənayeye qədərki və sənaye dövrü, totalitar.

İngilis – amerikan siyasi sistemini rasionallığa, vətəndaşların və siyasi elitanın qarşılıqlı dözümlü və loyal münasibətlərinə əsaslanan siyasi mədəniyyət səciyyələndirir. Bu sistem sabitdir, səmərəlidir və özünü tənzimləmək qabiliyyətinə

malikdir. Hakimiyyətin aydın müşahidə edilən bölgüsü ingilis-amerikan siyasi sistemini xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biridir.

Kontinental Avropa siyasi sistemində köhnə və yeni siyasi mədəniyyət qarşılıqlı təsir şəraitində fəaliyyət göstərir. Bu sistem əsasən Fransa, Almaniya və İtaliyada mövcuddur.

Totalitar siyasi sistemdə hakimiyyət ciddi surətdə bürokratiyanın əlində cəmlənir, cəza orqanları yüksək fəaliyyət nümayiş etdirir. Vətəndaşların siyasi fəallığı isə dövlət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə təşkil edilir və hətta bəzən məcburi xarakter daşıyır.

Sənaye dövrü və sənayeyəqədərki siyasi sistemlər sənayeyə qədər sistemlər qeyri-ənənəvi (Afrika), populist (Asiya və latın Amerikas), və avtoritar (Tayvan, Cənubi Koreya, Braziliya), sənaye dövrü isə demokratik (konservativ, sosial-liberal), və avtoritar (radikal, konservativ) sistemlərə bölünür.

Siyasi proseslərin xarakteri və istiqamətinə görə siyasi sistemlərin 3 modelini ayırmaq olar – amirlik, bəhsləşmə, sosial-barışdırıcı. (təbii ki, bu bölgü şərtidir)

Amirlik sistemi qədimdən məlumdur. O, inteqral xarakterə malik olub, ictimai orqanizmin özünütənzimləmə üsullarını rədd edir. Məcburetmə üsullarına üstünlük verir. Keçmiş SSRİ-də formalaşan inzibati-amirlik sistemi bunun bariz nümunəsidir.

Bəhsləşmə sistemi də qədimdən məlumdur. Ancaq bu elə sistemdir ki, burada plüralizm var, şəxsiyyətin hüquq bərabərliyi hüquqla tənzimlənir, fəvqəladə hallarda məcburetmə üsullarından istifadə olunur. Bu sistem özünütənzimləmə üsullarının olması ilə seçilir.

Sosial - barışdırıcı sistem uyğunlaşma və kompromis sistemdir. O qarşılıqlı məhdudiyətləri nəzərdə tutur və sosial aspekt ön plana çıxır. Belə sistemlər adətən yüksək iqtisadi inkişaf şəraitində özünü doğruldur. Müasir dövrdə

Skandinaviya ölkələrində (xüsusilə İsveçdə) bu sistem təşəkkül tapmışdır.

Siyasi sistemin **funksiyaları** əlbətdə ki, cəmiyyətin digər sistemlərinə yönəldilir və onlar aşağıdakılardır:

1. Cəmiyyətin idarə olunması və dövlətin siyasi təşkili funksiyası. Siyasi sistem idarəetmənin forma və metodlarını hazırlayır və həyata keçirir;

2. Siyasi hakimiyyətin seçilmiş sosial qrup ilə təmin edilməsi funksiyası. Hər bir şəxs hakimiyyətdə ola bilməz, bunun üçün xüsusi hazırlıq, təşkilatçılıq lazımdır;

3. Siyasi sistem inteqrativ funksiya yerinə yetirir. Bu funksiyanın məqsədi siyasi quruluşu birliyi təmin etməkdən ibarətdir. O bütövlükdə cəmiyyətin sabitliyinə nail olmağa çalışır;

4. İqtisadiyyatın işləməsinə və inkişafına siyasi sistemin şərait yaratması funksiyası (iqtisadi sistemi təşkil etmək, vergi siyasətini hazırlamaq və s.);

5. Dövlətdə siyasi davranışın və siyasi münasibətlərin qaydaya salınmasına istiqamətlənən tənzimləmə funksiyası;

6. Cəmiyyətin və onun üzvlərinin müxtəlif dağdıcılarından müdafiəsi funksiyası (kriminal qruplar, iqtisadi partilayış, ideoloji, informasiya yayımı və s.).

4. Azərbaycan respublikasının siyasi sistemi.

Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemi milli və tarixi şəraitin xüsusiyyətlərini əks etdirməsi ilə səciyyəvidir. Onun meydana gəlməsində və fəaliyyətində çox müxtəlif, hətta bəzən bir-birinə zidd olan amillər mühüm rol oynamış və oynamaqdadır.

Bütün postsovet dövlətləri kimi Azərbaycan Respublikasının da siyasi sistemi sovet siyasi sisteminin müəyyən təsirini öz üzərində hiss edir. Ümumilikdə isə Azərbaycanın siyasi sistemi demokratiyaya keçid mərhələsindədir.

Azərbaycan Respublikasının siyasi sisteminin struktur formalaşması 1995-ci il noyabr ayının 12-də ölkənin yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə başa çatdı. Konstitusiya ilə Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika kimi müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət hakimiyyətinin həyata keirilməsi formasına görə Azərbaycan prezident, üsul-idarəsinə əsaslanan respublika parametrlərinə uyğundur.

Hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycanda müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən 3 hakimiyyət qolu qərarlaşmışdır: qanunverici hakimiyyət səlahiyyətlərini yerinə yetirən milli məclis, icra hakimiyyətini yerinə yetirən prezident və məhkəmə hakimiyyəti. Azərbaycan Respublikasının Milli məclisi 125 deputatdan ibarətdir. Milli Məclisin hər çağırışının müddəti 5 ildən aşağı olmayan, hər bir vətəndaş qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə deputat seçilə bilər. İkili vətəndaşlığı olan, başqa dövlət qarşısında öhdəliyi olan, icra və məhkəmə hakimiyyətində qulluq edən, cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər Milli Məclisə deputat seçilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının MM-i səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə qanunlar və qərarlar qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ümumi və bir-başə seçki əsasında 5 il müddətinə seçilir. Konstitusiya ilə prezidentə geniş səlahiyyətlər verilir. Milli Məclisin razılığı ilə baş naziri təyin və azad edir, nazirlər kabinetini istefaya göndərir, nazirləri təyin edir, mərkəzi və yerli icra başçıları təyin və azad edir, dövlət büdcəsini təsdiq üçün milli məclisə təqdim edir. Prezident Milli Məclisdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş unitarçılığı spesifikliyə malikdir. Bu da onun tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət hakimiyyəti

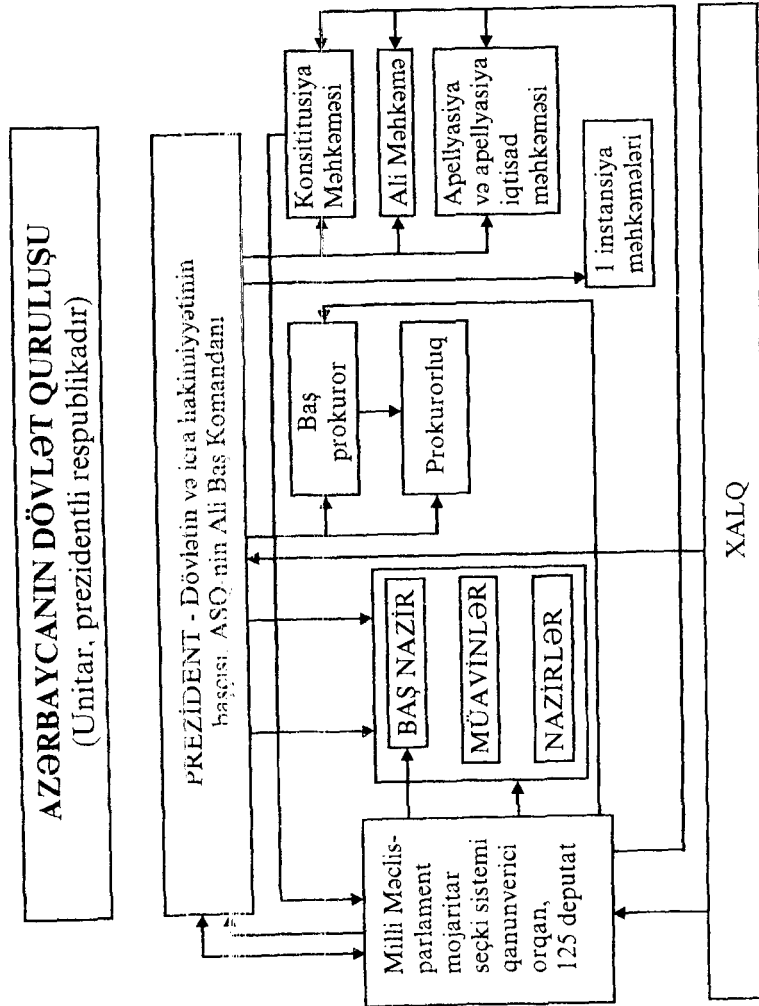
statusuna malik olmasıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ali vəzifəli şəxs Ali Məclisin sədridir.

Azərbaycanın siyasi sisteminə çoxpartiyalılıq xasdır. Azərbaycanın seçki sistemi əvvəl qarışıq seçki sisteminə aid edilirdi, indi isə referendum yolu ilə dəyişdirilmiş mojaritar sistemlə həyata keçirir.

Ədəbiyyat:

1. H.İ.Şirəliyev, Ə.C.Əhmədov Politologiya, dərslik, Bakı, 1997.
2. M.Əfəndiyev Siyasi elmin əsasları. Bakı, 2004
3. X.V.Əfəndiyeva, N.Y.Məmmədli Politologiyadan 100 sxem, metodik vəsait, Bakı, 2002.
4. А.А.Дегтярев Основы политической теории, учебник, Москва, 1993.
5. Д.П.Зеркин Основы политологии, учебник, Москва, 1997.
6. А.С.Панарин Политология, учебник, Москва, 1998
7. Politologiya. Dərslik, Bakı, 2005

MÖVZU 16 DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏT

PLAN:

1. Dövlət və onun mənşəyi haqqında nəzəriyyələr.
2. Dövlətin əlamətləri və funksiyaları.
3. Dövlətin formaları.
4. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət.

1. Dövlət və onun mənşəyi haqqında nəzəriyyələr.

Cəmiyyətdə həmişə müxtəlif qrupların və fərdlərin maraqlarını nizamlayan başlıca qüvvə dövlət olmuşdur. Belə demək olar ki, dövlət cəmiyyətdə birləşdirici, təşkilədicə, nizamlayıcı qüvvədir.

Müasir formada olan dövlət uzun tarixi inkişafın nəticəsidir. Tarix elminə məlum olan ən qədim dövlət eramızdan əvvəl 3 minillikdə Mesopotamiyada, Nil və İnd vadilərində qərarlaşmışdır.

Dövlət – sosial qaydanın təmini vasitəsilə insanların müəyyən ərazidə birgəyaşayışını təşkil edən siyasi cəmiyyət təsisatıdır.

Dövlət anlayışının tədqiqinə dair əsasən üç yanaşma tərzini fərqləndirmək olar.

Birincisi, siyasi-fəlsəfi və siyasi-elmi yanaşma. Antik dövrlərdən başlayan belə yanaşma tərzini bu gün də inkişaf etməkdədir. Burada dövlət cəmiyyətin «ümumi işlərini» həll edən, hakimiyyət və xalq (cəmiyyət) arasındakı münasibətləri nizama salan, habelə cəmiyyətin və fərdlərin siyasi həyatını təmin edən *vasitə* kimi nəzərdən keçirilir.

İkincisi, sinfi yanaşma. Burada dövlət bir sinfin başqa sinfi əzmək, istismar etmək, iqtisadi cəhətdən hakim olan sinfin siyasi hakimiyyətini təmin etmək *aləti* kimi müəyyən edilir.

Üçüncüsü, hüquqi və təşkilati-struktur yanaşma. Burada dövlət cəmiyyət həyatını, habelə ictimai-siyasi münasibətlər sistemində dövlətin özünün və onun strukturlarının fəaliyyətini təşkil edən normaların yaradıcısı, *mənbəyi* kimi nəzərdən keçirilir.

Müxtəlif yanaşma tərzindən asılı olaraq dövlət anlayışına çoxsaylı təriflər verilir və bu üzdən konkret tərif söyləmək çətindir.

Dövlətin mənşəyi və mahiyyəti haqqında aşağıdakı nəzəriyyələr mövcuddur:

1. Patriarxal (R.Filmer)
2. Teoloji
3. Zorakılıq nəzəriyyəsi (L.Qumploviç)
4. İctimai müqavilə (fransız maarifçiləri, yeni dövr materialistləri H.Hobbs, C.Lokk, J.J Russo)
5. Sosial-iqtisadi (K.Marks)
6. Üzvi (C.Forteskyu. A.Şeffle, R.Forms)
7. Psixoloji (J.Burdo)
8. Demografik
9. Antropoloji

Patriarxal nəzəriyyəyə görə dövlət qəbilələri və tayfa ittifaqlarını birləşdirən ailə başçısının hakimimyyəti kimi nəzərdə tutulur. Bu nəzəriyyəni ilk dəfə Konfusi irəli sürmüşdür. **Teoloji** nəzəriyyəyə görə dövlətin meydana gəlməsi ilahi quvvənin təzahürüdür. Qədim Şərqdə, Misirdə dövlət başçısının ilahi mənşəyə malik olması fikirləri irəli sürülür. **Zorakılıq** nəzəriyyəsinə görə güclü qrupların zəif qrupları işğal etməsi sayəsində dövlət yaranmışdır. **İctimai müqavilə** nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə belə söyləyirlər ki, dövlət nə vaxtsa kimlərsə tərəfindən imzalanmış müqavilənin məhsuludur. **Sosial-iqtisadi** nəzəriyyə K.Marksın adı ilə bağlıdır və ona görə dövlət xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə formalaşan sınıfların nəticəsi olaraq yaranıb. **Üzvi** nəzə-

riyyəyə görə ictimai həyat bioloji nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilir və münasibətlər reaksiya xarakteri daşıyır (Q.Spenser – cəmiyyətin üzvü nəzəriyyəsi). **Psixoloji** faktora görə dövlət bir insanın həyatına, mülkiyyətinə qorxusu və ya bir qisim insanların daha ağıllı olmasının nəticəsi olaraq formalaşmış. **Demografik** faktora görə insanların köçəri həyatdan oturaq həyata keçməsi, ailə münasibətləri, etnik əlaqələr dövlətin yaranmasına səbəb olmuşdur. **Antropoloji** faktor isə dövləti insanların ictimai təbiətinin inkişafının nəticəsində yaranmışını irəli sürürlər. Bundan əlavə onlar insanların fərdi yaşamaqlarının qeyri-mümkünlüyünü, aqressiv və münaqişəli keyfiyyətləri haqqında da nəzəriyyələrlə çıxış edirlər.

Dövlətin hansı formada yaranmalarından asılı olmayaraq onu demək olar ki, dövlət – cəmiyyətdə insanların qanunla, sivil, rahat və yaxşı yaşamlarının qarantı rolunda çıxış edir. Belə ki, ancaq dövlət ölkənin vətəndaşlarının bərabərliyinin, azadlığının, təhlükəsizliyinin, sülhün qorunmasının təşkilatçısıdır.

Belə demək olar ki, insanın tək yaşayıb yaratması nə mənəvi, nə maddi cəhətdən mümkün deyil. Başqa canlılardan fərqləndirən əlamətlərdən bir də elə budur ki, insan birlikdə mövcud ola bilər. Birlikdə yaşayan insanlar da problemlərini birlikdə həll etmək istəyirlər və bu üzdən də dövlətlərini yaradırlar. Bu dövlətin müsbət tərəfidir. Ancaq mövcud dövlətlərin yaranması təkə müsbət nəticə doğurmur. Bəzi hallarda dövlət insanların daxili həyatlarına da qarışaraq onların ağasına çevrilirlər. O insanların azadlığını pozur, yüksək vergilər tətbiq edir, müharibələr baş verir. Dövlət bürokratik fenomen kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq dövlətin yaranması cəmiyyətin tərəqqi yolu ilə inkişafında mühüm rol oynayır.

2. Dövlətin əlamətləri və funksiyaları.

Dövlətin əsasən 3 əlamətlərini fərqləndirirlər: ərazi, əhali, ümumi hakimiyyət.

Müasir dövrdə dövlətin əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Xüsusi idarəetmə aparatının mövcudluğu. Bura qanunverici, icraedici, məhkəmə orqanı və digər dövlət idarələri, təsisatları, o cümlədən ordu, polis və s. daxildir.

2. Dövlət sərhədləri ilə müəyyən edilən ərazi. Ərazi dövlətin maddi əsasını təşkil edir. Dövlət hakimiyyəti müəyyən ərazi hüduqlarında həyata keçirilir.

3. Suverenlik. Müəyyən ərazidə dövlət hakimiyyətinin müstəqilliyini, aliliyini ifadə edir. Alilik də öz növbəsində universallıq mənasını daşıyır. Müstəqillik isə dövlətin daxili və xarici siyasətində sərbəst olmasıdır.

4. Hüquq normalarının müəyyən edilməsi. Yalnız dövlət ölkəsinin vətəndaşlarının hüquq normalarını müəyyən edə biləcək siyasi təşkilatdır.

5. Vətəndaşlığın mövcud olması. Vətəndaşlıq şəxsin müəyyən dövlətə mənsubiyyətini ifadə edir və məcburi xarakter daşıyır.

6. Əhalidən vergilərin və müxtəlif yığımların toplanması. Yalnız dövlət öz ölkəsində əhalidən vergi toplamaq hüququna malikdir.

7. Rəsmən fiziki məcburiyyət, güc tətbiq etmək. Dövlət xüsusi orqanların (ordu, polis) və vasitələrin (həbsxana və s.) köməyi ilə zəruri hallarda leqal şəkildə fiziki məcburiyyət tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdir.

Dövlətin yerinə yetirdiyi **funksiyalara** görə onun 2 formasını söyləyə bilərik: xarici və daxili.

Onun daxili funksiyasına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Vətəndaşların və cəmiyyətin təhlükəsizliyinin, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təmin edilməsi, habelə qanunvericilik funksiyası;

2. Dövlətin iqtisadi əsaslarının, bütün rəngarəng mülkiyyət formalarının müdafiəsi;

3. Sosial münasibətlərin və sinfi ziddiyyətlərin tənzim edilməsi, fərdlərin və sosial qrupların mənafeinin və təlabatının əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi;

4. Maarif və tərbiyənin, mədəniyyət sferasının tənzim edilməsi;

5. Etnik qrupların münasibətlərinin tənzim edilməsi və milli birlik;

6. Demografik və ekoloji funksiya, insanların mühafizə edilməsinin və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi və s.

Dövlətin xarici funksiyasına isə aşağıdakılar aiddir:

1. Beynəlxalq münasibətlərin bütün sferalarında dövlətin mənafeinin və suverenliyinin müdafiəsi;

2. Diplomatik münasibətlər və xidmətlər, habelə təşkilatların, ittifaqların, birliklərin (BMT, Aİ, AŞ, NATO və s.) işində iştirak etmək yolu ilə dövlətlərarası və beynəlxalq mənafeəlin aydınlaşdırılması və reallaşdırılması.

3. Dövlətin formaları.

Politologiya elmində bir-birlə qarşılıqlı kəşifən dövlət tiplərini, formalarını ayıraraq aşağıdakı qaydada qruplaşdırılır:

1. İdarəetmə formasına görə – monarxiya, respublika;

2. Ərazi inzibati quruluşuna görə – unitar, federativ, konfederativ;

3. Funksional istiqamətinə görə – hərbi, hüquqi, sosial;

4. Siyasi həyatın sabitliyinə görə – sabit, qeyri-sabit;

5. Siyasi rejimlərə görə – demokratik və qeyri demokratik (totalitar, avtoritar);

6. Sosial-iqtisadi sinfi təbiətinə görə – quldarlıq, feodal, burjua, sosialist.

1. İdarəetmə formasına görə dövlətin monarxiya və respublika formaları var. Bunlar da öz növbəsində qruplaşdırılır. Monarxiya – mütləq, konstitusiyalı, parlamentli. Respublika – prezidentli, parlamentli, qarışıq. Monarxiyada hakimiyyətin mənbəyi monarx və onun sülaləsidir ki, onların da hakimiyyəti nəsilən nəsilə davam edir.

Monarxiyanın formaları	kiçik xarakteristikası	ölkələr
Despotiya	hakimiyyətin hökmranlığı	b.e.ə. Qədim Şərqlə dövlətləri
Teokratiya	Dövlət başçısı həm də dini rəhbərdir	7-10 əsr Ərəb xəlifəsi
Şerti monarxiya	nümayəndəli orqanlar monarxın rəhbərliyi	Çoxlu avropa ölkələri 13-15 əsr Rusiya 16-18 əsr.
Mütləq monarxiya	monarxın güclü, sərhədsiz özünəarxayın hakimiyyəti	Avropa ölkələri 16-18, Rusiya 17-19
Maarifçi monarxiya	mütərəqqi reformalara can atan monarx	Avstriya, Danimarka, Portuqaliya, İsveçrə,

Respublika elə hakimiyyət formasıdır ki, dövlət başçısı nümayəndəli orqan tərəfindən və ya bilavasitə seçilir, dəyişdirilir. Müasir dövrlə respublika hakimiyyət forması daha geniş yayılıb. Respublika hakimiyyət formasının 3 növü var: prezidentli, parlamentli, qarışıq.

Prezidentli respublika ilk dəfə Amerikada yaranıb. Prezidentli respublika hakimiyyət formasında prezident həm dövlətin, həm də hökumətin başçısı kimi çıxış edir. Parlamentli respublika formasında hökumət qanunverici orqan qarşısında məsuliyyət daşıyır. Ümumiyyətlə parlamentli respublika ən çox avropa ölkələrində yayılıb (Dani-

marka, Belçika, Niderland, Lüksemburq, İspaniya, İsveç. Böyük Britaniya – parlamentli monarxiya) (Fransa, İtaliya, Almaniya, Yunanıstan, Portuqaliya, İrlandiya, Finlandiya – parlamentli respublika) (Fransa, Portuqaliya və Finlandiya kimi ölkələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri onların bəzən qarışıq formaya aid edilməsinə səbəb olur.

RESPUBLİKA

Prezidentli respublika	Parlamentli respublika
Siyasi həyatda prezident əsas rol oynayır; Prezident xalq tərəfindən seçilir; Prezident dövlətin, hökumətin rəhbəridir;	siyasi həyatda parlament əsas rol oynayır parlament hökuməti yaradır və nəzarət edir prezident parlament tərəfindən seçilir. Türkiyədə konstitusiya dəyişikliyinə görə prezidenti xalq seçir.
Hakimiyyət daha davamlıdır; Boliviya, Venesuela, Meksika	hakimiyyət qeyri-sabitdir. Avstriya, İndiya, İslandiya
ABŞ, Finlandiya, Rusiya	İtaliya, Almaniya, İsveçrə.

Qarışıq respublika forması bir növ hakimiyyət strukturlarının bərabər yarı-yarıya fəaliyyəti deməkdir (Polşa, Bolqarıstan və s.).

2. Ərazi inzibati quruluşuna görə dövlətin 3 formasını göstərmək olar: unitar, federativ və konfederativ.

Unitar dövlətlər – İtaliya, Polşa, Finlandiya, Fransa, Yaponiya, Azərbaycan (unitar dövlət vahid konstitusiyaya və vətəndaşlığa, vahid hüquq sisteminə, hakimiyyət orqanına və idarəetməyə malikdir).

Federativ – ABŞ, Avstriya, Braziliya, Almaniya, Hindistan, Kanada, Meksika (hər bir federasiya subyekti müstəqil konstitusiyaya, özünün hüquq və məhkəmə siste-

minə, öz hakimiyyət orqanına malikdir. Federasiya subyekti 3 vəzifəni mərkəzi hakimiyyətə verir: xarici siyasət, ordu, pul vahidi).

Konfederativ – İsveçrə, Seneqambiya (ümumi məsələləri həll etmək üçün birləşən müstəqil dövlətlər birliyi). Onlar adətən ya parçalanırlar ya da federasiyaya çevrilirlər).

3. Funksional istiqamətinə görə dövlətin hərbi, hüquqi, sosial formalarını demək olar. Hansı dövlət güc strukturları hesabına ölkəni idarə edirsə (ordu, hərbi kompleks, təhlükəsizlik orqanı) bu hərbi formadır – faşist Almaniyası, keçmiş SSRİ, İrak və s. Sosial vəziyyəti, əhalinin rifahını yüksəltməyə yönəldilmiş dövlət forması isə sosial dövlət hesab edilir – Kanada, ABŞ, Fransa, Almaniya. Sosial dövlət anlayışı XX əsrin ortalarında meydana çıxıb. Bu anlayış maddi nemətlərin ədalətlik prinsipləri əsasında bölüşdürülməsinə və bununla da cəmiyyətin və hər bir insanın layiqli həyat səviyyəsinin və sosial müdafiəsinin təmin olunmasına çalışan dövləti ifadə edir.

Sosial dövlətin səciyyəvi cəhəti onun sosial siyasətində öz əksini tapır. Dövlətin sosial siyasəti onun ümumi siyasətinin bir hissəsi olub bütövlükdə cəmiyyətdə onun üzvləri arasında, habelə müxtəlif sosial qruplar arasında yaranan, onların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi və həyat tərzinin təkmilləşdirilməsilə bağlı olan münasibətləri nizama salmaq üzrə fəaliyyətidir. Dövlətin sosial siyasəti son nəticədə bütövlükdə cəmiyyətin və yarıllıqda hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsinə, onların təmin olunmasına, habelə şəxsiyyətin azad inkişafı üçün bərabər imkanlar yaradılmasına yönəldilib.

Müasir sosial dövlətlərin fəaliyyəti çoxcəhətlidir. Bu fəaliyyətin əsas istiqamətinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- insanların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi;
- sosial bərabərliyə nail olunması;
- əməyin və insanların sağlamlığının qorunması;

- sosial təminat, sığorta və sosial xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi;

- ailə, valideynlərə və uşaqlara dövlət yardımının göstərilməsi;

- hamı üçün mümkün ola bilən təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və s.

Ölkəsinin bütün həyatı qanunla tənzimlənən dövlət forması isə hüquqi dövlətdir. Qanun də sözsüz ki, öz növbəsində bərabərliyə, sosial düzgünlüyə əsaslanır.

4. Siyasi həyatın sabitliyinə görə dövlətləri sabit və qeyri-sabit dövlətlərə ayırmaq olar. Qeyri-sabit dövlətlərdə hakimiyyət uğrunda partiyalar, müxtəlif qruplar və ya hakimiyyət qolları daima mübarizə aparırlar. Bu mübarizələr vətəndaş qarşılıqlılaşmasına, konstitusiyanın dəyişdirilməsinə, prezident seçkilərinə, siyasi strukturda çevrilişə səbəb olur. Belə dövlətlərdə sosial qeyri-bərabərsizlik, kəsibçilik, qanunsuzluq, çinayətkarlıq hökm sürür. Hətta xarici iş adamları bu ölkələrdən yan keçirlər. Afrika respublikalarını Uqanda, Latın Amerikasının bir sıra dövlətlərini buna misal çəkmək olar. Yuxarıda söylənilənlərin tam əksini sabit dövlətlər haqqında demək olar. Sabit dövlətlərdə iqtisadiyyat, sosial struktur (10% kəsib və varlı, 90% orta) demokratik ənənələr effektiv şəkildə həyata keçirilir. İngiltərə, Norvegiya, ABŞ, İsveçrə və s.

5. Siyasi rejimlər barəsində ayrıca mövzumuz olduğuna görə ancaq adlarını qeyd edək: qeyri-demokratik (totalitar, avtoritar) və demokratik.

4. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət.

Vətəndaş cəmiyyəti dövlət tərəfindən əlaqələndirilməyən insanların özləri vasitəsilə tənzim edilən cəmiyyətdir. Bu cəhətinə görə də vətəndaş cəmiyyətinin idarə olunması dövlət idarəedilməsindən fərqlidir. XVIII əsrin maarifçi filosofları T.Hobbsun, C.Lokkun əsərlərində dövlət alayışı ilə vətəndaş cəmiyyəti fərqli şəkildə işlədilir. Vətəndaş cəmiyyəti J.J. Russonun əsərlərində daha geniş təhlil edilir. Onun fikrinə görə cəmiyyət təkmilləşdikcə insanlar yeni sosial birlik formasında yaşayırlar və bu sosial birlik vətəndaş cəmiyyətinin təşkil olunmasıdır. Vətəndaş cəmiyyətində insanın azadlığı qorunur. Azad fəaliyyət cəmiyyət üzvlərinin həyat tərzində demokratiyanın qərarlaşması ilə mümkün olar. İctimai müqavilə əsasında qanunlar qəbul edən xalq, həm də onun həyata keçirilməsinə nəzarət edir. Beləliklə, xalq qanunlar vasitəsilə öz azadlıqlarını qoruyurlar. Qanunun məqsədi bütün xalqın azadlıq və rifahının qorunmasıdır. Vətəndaş cəmiyyətinin yaranması ilə şəxsiyyət dövlətin zərəkətindən, təzyiqindən azad olur. Vətəndaş cəmiyyətinin yaranması ilə insanlar sosial qruplar arasında düşmənçiliyə son qoyur. Qanunların aliliyinə əməl edilməsi insanları qoruyur. Mülki qanunlar vətəndaş münasibətlərini tənzim edir. Hegelə görə xüsusi mülkiyyət vətəndaş cəmiyyətinin əsas şərtidir. Şəxsiyyət azad olmaq üçün mülkiyyət sahibi olmalıdır. Müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyəti imtiyaz normalarının saxlanması deməkdir. O insanlar arasında iqtisadi, hüquqi, siyasi münasibətləri olan cəmiyyətdir.

Vətəndaş cəmiyyəti ictimai təşkilatların, ailənin, assosiasiyaların, etnik, dini birliklərin könüllü birləşməsidir və burada əxlaq, adət, ənənə başlıca yer tutur. Bu cəmiyyət hüquqi dövlət şəraitində inkişaf edə bilər. Hüquqi dövlət vasitəsilə vətəndaşların sosial müdafiəsi həyata keçirilir, qanun qarşısında hamının bərabərliyi təmin olunur. Hakimiyyətin bölgüsü hüquqi dövlətin əsas prinsipidir. Hüquqi

dövlətin əsas əlamətləri: qanunun aliliyi, hüququn üstünlüyü, vətəndaşların hüquqlarının qorunması, hüquqların müdafiəsi, dövlət hakimiyyəti həddinin müəyyən edilməsi, hakimiyyətin bölünməsi, konstitusiyaya nəzarəti.

Hüquqi dövlət ideyasının kökləri qədim Yunanıstan və Romada mövcud olan siyasi hüquqi terminlərlə bağlıdır. Lakin bu nəzəriyyə əsasən XVII-XIX əsrlərdə formalaşır. Hüquqi dövlət ideyasının mahiyyəti dövlətin ardıcıl demokratizminin təmin edilməsi, hakimiyyətin mənbəyi və dağıyıcısı kimi xalqın suverenliyinin təsdiq edilməsi, ümumiyyətlə dövlətin cəmiyyətə tabe etdirilməsidir. Hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin başlıca cəhəti dövlətin hüquqla məhdudlaşdırılması və hüquqa tabe etdirilməsindən, vətəndaşların dövlət və onun orqanlarının hər hansı mümkün özbaşnalıqlarından səmərəli müdafiəsinin təmin olunmasından ibarətdir.

Hüquqi dövlətin formalaşması ilk növbədə vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Müasir ictimai elmlərdə vətəndaş cəmiyyəti anlayışı həm geniş, həm də dar mənada işlədilir. Geniş mənada vətəndaş cəmiyyəti bütövlükdə cəmiyyətin dövlət və onun strukturları tərəfindən əhatə olunmayan hissəsini ifadə edir. O təkcə demokratik şəraitdə deyil, həmçinin avtoritarizm şəraitində də mövcuddur. Dar mənada mülki cəmiyyət anlayışı azad və bərabər hüquqlu fərdlərin dövlət tərəfindən əlaqələndirilməyən və dövlət hakimiyyətinin müdaxiləsinə məruz qalmayan çoxşəxəli qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir.

Hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan Kant hesab edirdi ki, hüquqi dövlətdə qanunlar xalqın iradəsi ilə qəbul olunur. Onun fikrinə görə hüquqi dövlətin fəaliyyətinin əsas prinsipi azadlığın hüquqi təminatçısı olmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu həyata keçirilir. Hüquqi dövlət quruculuğunda insan azadlığının, söz,

vicdan azadlığının təmin edilməsi, plüralizmin qərarlaşması demokratiyanın əsas prinsipi kimi qəbul edilir.

Əlavə: İnsanların hüquq və azadlıqları

Vətəndaş azadlığı – şəxsi toxunulmazlığı, ləyaqətinin müdafiəsi, azad məhkəmə hüququ, yaşayış yerini sərbəst seçmək hüququ.

Siyasi azadlıq – hakimiyyətə seçilmək və seçmək hüququ, söz, fikir, düşüncə azadlığı, mitinq və hərəkatlarda iştirak azadlığı.

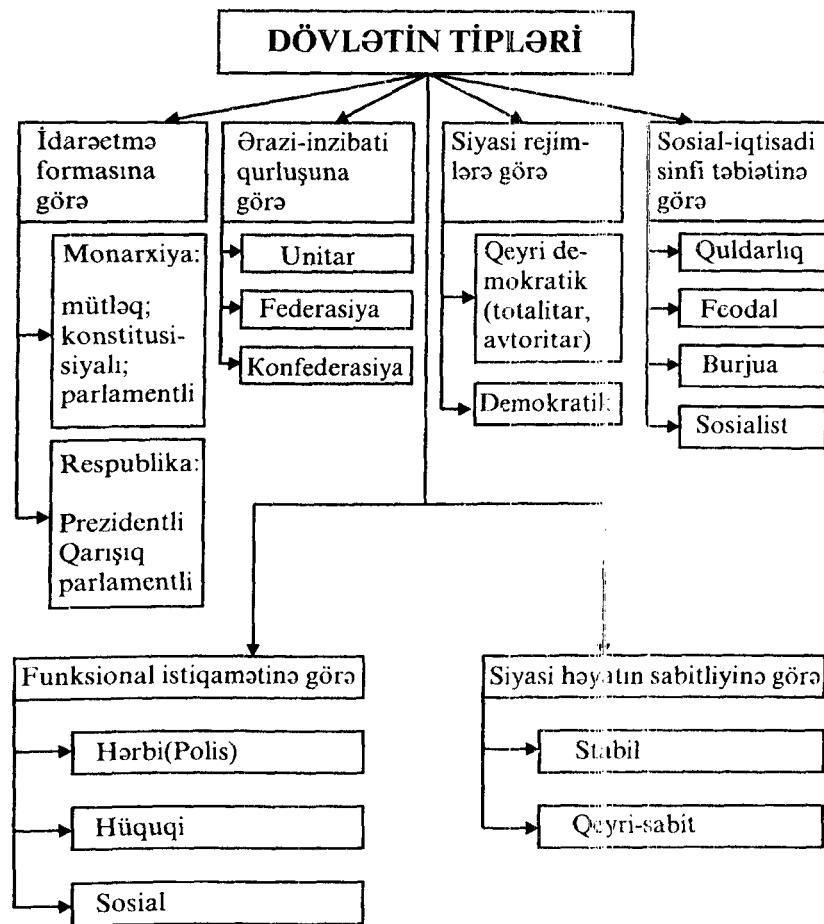
İqtisadi azadlıq – şəxsi mülkiyyət hüququ, iş gücünü sərbəst bölmək hüququ, sahibkarlıq fəaliyyəti hüququ.

Sosial azadlıq – sosial təminat və əmək hüququ, yaşayış təminatı hüququ, sağlamlığının qorunması hüququ.

Mədəni azadlıq – təhsilə və mədəni dəyərlərə yiyələnmək.

Ədəbiyyat:

1. В.И.Лавриненко. Политология. Москва, 1999.
2. В.П.Пугачев, А.И.Соловьев. Введение в политологию. Москва, 1999.
3. Д.П.Зеркин. Основы политологии. Москва, 1997.
4. Л.М.Куликов. Основы социологии и политологии. Москва, 1999.
5. Х.В.Əfəndiyeva, N.Y.Məmmədi. «Politologiyadan 100 sxem» B., 2002.
6. M.Ə.Əfəndiyev Siyasi elmin əsasları. Bakı, 2004.
7. Politologiya. Dərslik, Bakı, 2005.

2. Siyasi rejimlərin təsnifatı.

Bütün yuxarıda sadalanan siyasi rejimlər nəticə etibarilə demokratik və qeyri-demokratik rejimlərdə cəmləşir. Bu baxımdan qeyri-demokratik (totalitar, avtoritar) və demokratik rejimləri fərqləndirməyə çalışaq. Qeyri-demokratik rejimlərdə insanların hüquq və azadlıqları ya qismən saxlanılır, ya da təmənilə öldürülür.

Totalitar rejimlər - ictimai həyatın bütün sahələrinə mütləq nəzarəti həyata keçirən, insanı siyasi hakimiyyətə və hakim ideologiyaya tabe etdirən dövlət quruluşu kimi səciyyələnir. Totalitarizm latınca «totalist» sözündən olub, bütün, tam deməkdir. Totalitarizm hökumətin insanlar üzərində tam nəzarəti deməkdir. Totalitarizm insanların azad düşüncələrinin qarşısını alan bir rejimdir. Totalitarizm siyasi rejim kimi XX-ci əsrin əvvəlində meydana gəlib. İdeya kimi isə daha keçmişlərin məhsuludur. Hələ b.e.ə. 5 əsrdə Heraklit belə demişdir ki, «hər bir əşyanı qəti şəkildə idarə etmək olar». Sonralar Platon, T. Komponella, Sen-Simon, J.J. Russo, daha sonralar Fiqer, Heqel, Marks, Lenin və başqalarının fikir və ideyalarında bunlara rast gəlmək olar. Siyasi lək-sikonda isə ilk dəfə Mussolini 1925-ci ildə totalitarizmi işlətməmişdir.

Totalitar rejim şəraitində real hakimiyyət dövlət və onun orqanlarından çox hakim partiya, hər şeydən əvvəl isə onun liderinə və yaxın ətrafına məxsusdur. Siyasətin başlıca məqsədini də məhz onlar işləyib hazırlayırlar. Burada dövlət ikinci rol oynayaraq partiyanın planını həyata keçirmək kimi vəzifəni yerinə yetirir. Totalitarizmdə hakimiyyət sistemi güclü xarakter daşıyır. Partiyanın, dövlətin, hüquq mühafizə orqanlarının konkret fəaliyyəti xalqın mühakiməsinə məruz qalmır, xalqdan gizlədilir.

Birinci nəzəri tədqiqata F. Xayekanın «Rəzilliyə aparan yol» (1944), X. Arendin «Totalitarizmin mənbələri» (1951), K. Fridrix və Z. Bjezinskiyin «Totalitar diktatura və avtokratiya» (1956) adlı əsərlərində başlanılmışdır.

Totalitarizmin meydana gəlməsi müəyyən ictimai şərait zəminində mümkün olmuşdur. Onun ən ümumi şərti cəmiyyətin öz inkişafının sənaye mərhələsinə qədəm qoyması hesab olunur. Daha bir amil də cəmiyyət həyatının mürəkkəbləşməsi, onun rəşional idarə edilməsi ilə şəxsiyyətin azadlığı arasında ziddiyyətin dərinləşməsi hesab edilir.

Totalitarizm ideoloji və psixoloji köklərə malikdir. Belə ki, totalitarizmin yaranmasında sənaye mərhələsində meydana çıxan yeni sosial əlaqələr sisteminin insanlarda doğurduğu psixoloji uyğunsuzluq və narahatçılıq halı mühüm rol oynamışdır. İdeoloji nöqtəyi-nəzərdən bu rejim zəhmətkeşlərin bərabərliyi prinsipini əsas götürür, bütün cəmiyyətin liderin atalıq qayğısı sahəsində ədalətlə idarə olunması haqqında ideyanı yayır. Totalitar ideologiya ifrat fəal formada təzahür edir, bir növ inqilabi mahiyyət daşıyır. Onun başlıca xüsusiyyəti yeni cəmiyyət və yeni insan formalaşdırmaq zərurətini əsaslandırır. Bu cəmiyyətin ən səciyyəvi cəhəti ictimai həyatın bütün sahələrinin qəti şəkildə ideologiyalaşdırılması və onların müəyyən baxışlar çərçivəsinə salmasıdır. Siyasi ideologiyanın hakim mövqeyi hakimiyyət aparatlarının ifrat dərəcədə böyüməsi ilə təmin edilir. Totalitarizm siyasi rejimin əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

1. uzurpasiya – latınca ələ almaq deməkdir, hakimiyyətin məhdud qrup tərəfindən ələ alınması;
2. məcburi siyasi hökmranlıq (kommunist partiyası);
3. kütləvi ekspropriasiya – latınca proprius əmlak deməkdir, əmlakından məhrum edilmə;
4. vətəndaşların hüquq və azadlığının qadağanlığı;
5. total nəzarət – sosial həyatın bütün sahələrinə nəzarət (ideologiya, KİV, təhsil, mədəniyyət);
6. şəxsiyyətin kollektivizmdə boğulması;
7. ümumməcburi ideologiyanın cəmiyyətdə hökmranlığı (marksizm-leninizm);
8. cəmiyyətdə fəvqəladə vəziyyətin mövcudluğu
9. imperiyanın başqa dövlətlərin azadlıq və müstəqilliklərinə qəsd (Latviya, Litva, Estoniya).

Totalitarizm rejiminin əsasən 3 forması mövcuddur: *kommunist, faşist, milli-sosialist*.

Tarixi baxımdan totalitarizmin birinci modeli kommunist (sovet 1918-ci ildən) tipidir. Bu tipin özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri var. Mənfi tərəfləri iqtisadi həyat da daxil olmaqla cəmiyyətin bütün sferalarının total nəzarətə məruz qalması, xüsusi mülkiyyətin aradan qaldırılması, nəticə etibarilə fərdiyyəçiliyin və cəmiyyət üzvlərinin muxtarlığının ləğv edilməsidir. Müsbət tərəfləri isə ümumtəhsil sistemi, əhalinin sosial müdafiəsi, cinayətkarlığın az olması və s. ilə səciyyələnilir.

İkinci tip faşist tipidir. 1922-ci ildə İtaliyada yaranıb sonra Almaniyada rəşional-sosialist formada təşəkkül tapıb. İtaliya faşizminin əsas məqsədi Roma imperiyasını bərpa etmək, möhkəm dövlət hakimiyyəti qurmaqdır. Faşizm güclü, amansız hakimiyyətə əsaslanır və bu hakimiyyət avtoritar partiyanın hökmranlığı, rəhbərə pərəstiş sayəsində qorunub saxlanılır.

Üçüncü tip isə milli-sosializmdir. 1933-cü ildə Almaniyada yaranıb. O özündə həm faşizmin, həm də kommunizmin bəzi cəhətlərini birləşdirirsə də, məqsədi və sosial üstünlüyü baxımından fərqlənir. Milli-sosializmin məqsədi ali irqçiliyin hökmranlığına nail olmaq, almanları ali millət elan etməkdən ibarətdir.

Bu 3 modelin məqsədlərini və sosial üstünlüklərini nəzərdən keçirək:

	Kommunist	faşist	milli-sosialis
Məqsədləri:	Kommunizm cəmiyyəti qurmaq	imperiyanın bərpası	alman irqinin hökmranlığı
Sosial üstünlük:	fəhlə sinfi	Roma nəslı	alman milləti

Totalitarizmin kommunist modeli daha uzunömürlü olmuşdür. Ancaq onu demək lazımdır ki, totalitarizm demokratiyaya zidd, qapalı bir rejimdir.

Avtoritar rejim - totalitarizmdən fərqli olaraq daha yumşaq xarakter daşıyır və keçicidir. Latın dilində təşəbbüsçü, müəllif, banı yaradıcı və s. deməkdir. Avtoritar rejimdə hakimiyyət bir liderin və ya kollektivin əlində cəmləşmişdir. Belə rejim öz məqsədlərinə nail olmaq naminə əvvəllər təşəkkül tapan qanunların və normaların dəyişdirilməsi ilə müşahidə olunur. Avtoritarizm bir-birlə əlaqələndirilən üç başlıca əlamətlə idarəetmənin və hakimiyyətin digər tiplərindən fərqlənir: hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi, rəhbərliyin qəti komanda metodu, avtoritar şəxsə şərtsiz itaət etmə. Tarixi təcrübə göstərir ki, avtoritar rejim bir qayda olaraq siyasi qüvvələrin kəskin qütbləşməsi ilə müşahidə olunan ictimai qurluşun əvəz olunması zamanı baş verir. Bu zaman müşahidə olunan uzunmüddətli iqtisadi və siyasi böhranın demokratik vasitələrlə aradan qaldırılması mümkün olmur. Tarix və müasir dövr avtoritar rejimlərə dair misallarla zəngindir. Avtoritar rejimlər xüsusilə XX əsrin ikinci yarısında Asiya, Afrika və latın Amerikasının müstəmləkəçilikdən azad olan bir sıra ölkələrində təşəkkül tapdı.

Sosiologiyada bu termin neomarksizmin cərəyanlarından olan Almaniyada Frankfurt məktəbinin (əsrin 30-cu illəri) nümayəndələri olan Xorkhaymer, Adorno, Fromm, Markuze və s. tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu rejimdə vətəndaş cəmiyyətinin elementlərini görmək olar. Avtoritar rejimdə insanlar müəyyən hüquq və azadlıqlara malikdirlər. Bu rejimdə siyasi partiya və təşkilatların məhdudlaşdırılmış fəaliyyəti labüddür və iqtisadiyyata dövlət nəzarəti çox azdır. Avtoritar rejimin antidemokratik xarakteri ondan ibarətdir ki, burada baş verən sosial münaqişələr zamanı hakimiyyət orduya arxalanır. Avtoritar rejimin əlamətlərini belə sadalamaq olar:

- 1.məhdudlaşdırılmamış hakimiyyət (prezident, monarx, hərbi xunta);
- 2.siyasi müxalifətə yol verməmək, verildiyi zaman isə ciddi nəzarət;
3. hakimiyyətin siyasi həyata ciddi nəzarəti;
4. hərbi və digər güc qüvvələrinin gücləndirilməsi;

5.vahid ideologiyanın olmaması;

6.vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması.

Son 30 ildə avtoritarizmin aşağıdakı növləri mövcud olmuş və olmaqda davam edir:

Ənənəvi mütləq monarxiya - (İordaniya, Mərakeş, Səudiyyə Ərəbistanı və s.) hakimiyyət haqqında mifoloji təsəvvürlərlə silahlanan avtoritarizmin köhnə tipidir. Bu ölkələrdə siyasi rəqabətin səviyyəsi çox aşağıdır, hakimiyyətin idarə olunması kökləri konkret şəxsiyyətlərlə bağlıdır. Aristokratik sinfin ideologiyası hakim mövqeyə malikdir.

Oliqarxiya avtoritarizmində - (Qvatemala, Tunis və s.) hakimiyyət bir neçə güclü ailənin və ya tayfanın – iri torpaq sahiblərinin əlində olur, onlar bütün iqtisadi və siyasi həyata nəzarət edir. Burada bir lider sadə çevrilişin köməyi ilə digərini əvəz edə bilər. Yeni dövlət başçısının hakimiyyətində də siyasi struktur əvvəlki kimi qalır.

Sosialist oriyentasiyalı - (Əlcəzair və s.) ölkələrdə sosializm əlamətləri özünü göstərir.

Hərbi - (Liviya, İndoneziya, latın Amerikasına və s.) avtoritarizm terrorçu təbiətə malik olan və qoşuna arxalanan, müvəffəqiyyəti və iqtisadiyyatı modernləşdirməyə çalışan, geniş sosial bazaya malik olan və uzunmüddətli xarakter kəsb edən birpartiyalı sistem olur.

Avtoritar rejimdən danışarkən nümunə olaraq Çilini misal çəkmək olar. 1970-ci illərin əvvəllərində Cənubi Amerikaya kommunist diktaturası qorxusu almışdır. 1973-cü ildə amerika generalı Aqusto Pinoçet ölkədə avtoritar rejim yaratdı. Lakin kütləvi insan qırğını törətdiyinə görə o, məhkəməyə verildi.

Avtoritar rejim cəmiyyətin köklü, inqilabi yolla yenedən dəyişdirilməsinə qarşısına məqsəd qoymur, ictimai həyatın mövcud sferalarına dövlət nəzarət etmir, hakimiyyətdən səriştəlilik, insanlardan tabelik və peşəkarlıq tələb edir. Avtoritar rejim müvəqqəti, keçici xarakter daşdığından, o, ya totalitar, ya da demokratik rejimlərə çevrilir.

3. Qeyri-demokratik rejimlərdən demokratik rejimlərə keçid.

XX əsrin ikinci yarısından bəşər sivilizasiyasının inkişafı ilə bağlı olaraq avtoritar rejimlərin demokratik rejimlərə əvəz olunması prosesi başlandı. Demokratik rejimə keçid bir neçə formada həyata keçirilir. Birinci yol yuxarıdan həyata keçirilən islahatlardır və hər zaman uğurlu olmamışdır. İkinci yol abdikasiyadır. Bu o deməkdir ki, hakimiyyətdə olan rejim əməlləri ilə kütlə qarşısında gözdən düşür və nəticədə hakimiyyət demokratik qüvvələrin əlinə keçir. Üçüncü yol demokratik siyasi və iqtisadi islahatlardır. Bu zaman iqtidarla müxalifət arasında razılaşmaya əsasən müəyyən islahatlar həyata keçirilir. Bunun ən yaxşı nümunəsi general Frankonun ölümündən sonrakı İspaniyadır. 1977-ci ildə İspaniyanın baş naziri A.Saureş və müxalifət arasında bağlanan «Monkloa sazişləri» avtoritar rejimin demokratik rejimə əvəz olunmasına gətirib çıxartdı. Ancaq demək lazımdır ki, keçmiş rejimin hakimiyyətdən getməsi demokratikləşmə prosesinin başlanğıcıdır və əsas çətinlik sonra başlayır. Onun reallaşması üçün dünya təcrübəsinə müraciət etmək, qarşıya çıxan problemləri demokratik metodlarla həll etmək və siyasi proseslərə qədəm qoyan hər bir qüvvələrin mənafeələrini nəzərə almaq lazımdır.

Demokratik rejim – bildiyimiz kimi yunan sözü olub, xalq hakimiyyəti deməkdir. Görəsən bunu necə başa düşmək olar? Demokratiya dedikdə hamının, azlığın, yoxsa ayrıca bir insanın azadlığı başa düşülür? Demokratiya dedikdə ilk növbədə xalqın və ya sosial qrupların hakimiyyətlə dialoqu kimi başa düşmək lazımdır.

Demokratiyanın konkret olaraq aşağıdakı 3 modelini müəyyən edilməsi tarixi dövrlərdə geniş yayılmışdır.

1.Antik demokratiya – çoxluğun hakimiyyəti – oxlo-demokratiya;

2. Sosialist demokratiya – hamının hakimiyyəti – psevdodemokratiya;

3. Liberal demokratiya – fərdin maksimum azadlığı – oliqarxo-dem. və anarxo-dem.

Antik demokratiya – kütlə toplantılarının, yığıncaqlarının mövcudluğudur. Burada qanun olmur, meydanlarda, kütlə hər-hansı demoqoqun, natiqin arxasınca gedir, fərdilik itirilir, kütləvi hərəkət, kütləvi şüur əsas yer tutur. Məsələn, Qədim Yunanıstanda Sokrat (b.e.ə. 470-399) kütlənin təkidilə ölüm cəzasına məhkum edilib. Cəzanın forması zəhər qəbul etmək olub və Sokrat məhkəmədə zəhəri içərək öz əqidəsindən dönməmişdir.

Sosialist demokratiya modelinə keçmiş SSRİ-ni misal çəkmək olar. Xarici görünüşcə demokratik rejim sayılan SSRİ-də formal seçkilər keçirilir, 99,9 faizlə «hə» formasında seçki demokratiyanın əlamətləri sayılırdı.

Liberal demokratiyada – fərdlərin məhdudlaşdırılmamış azadlıqları və dövlətin onların işlərinə minimum qarışması əsas götürülür.

Belə söyləmək olar ki, demokratiya çox çətin anlayışdır və ona görə də təmiz, ideal demokratik rejim yoxdur. Hər bir demokratik modelin müsbət və mənfi cəhətləri var. Burada Uinston Çörçelin bir gözəl ifadəsini diqqətinizə çatdıraq: «Demokratiyanın çoxlu çatışmayan cəhətləri ilə yanaşı bir müsbət tərəfi var, o da hələ ondan yaxşı rejimin kəşf edilməməsidir». Bu baxımdan demokratiyaya hər zaman nisbi qiymət verilməlidir. Müasir inkişaf etmiş dövlətlər demokratik rejimlərə üstünlük verirlər. Onların məqsədi vətəndaşların idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında iştirakını və həmin qərarların həyata keçirilməsinə nəzarəti təmin etməkdir.

Bununla belə demokratik rejimlərin aşağıdakı əlamətləri var:

hakimiyyətin özəyi xalqdır (birbaşa və nümayəndəli demokratiya.);

dövlətin bütün orqanlarının seçkili olması; azlığın çoxluğa tabe edilməsi; hər bir vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına qarant; cəmiyyətin açıq xarakteri; hakimiyyətin bölünməsi; çoxpartiyalı sistemin yaradılması.

Təcrübə göstərir ki, maddi, intellektual və psixoloji cəhətdən inkişaf etmiş olan ölkələrdə demokratiya inkişaf edir. Müasir demokratik rejimlərin mahiyyətini xalqlar arasında qarşılıqlı etimada və hörmətə əsaslanan münasibətlərin xarakteri aydın əks etdirir.

Ədəbiyyat:

1. H.İ.Şirəliyev, Ə.C.Əhmədov. Politologiya, dərslik, Bakı, 1997.
2. M.Ə.Əfəndiyev. Siyasi elmin əsasları Bakı, 2004
3. Politologiya. Dərslik, Bakı, 2005
4. X.B.Əfəndiyeva, N.Y.Məmmədli. Politologiyadan 100 sxem, metodik vəsait, Bakı 2002.
5. В.П.Пугачев, А.И.Соловьев. Введение в политологию, учебник, Москва 1999.
6. Л.М.Куликов Основы социологии и политологии, учебное пособие, Москва, 1999.
7. Д.П.Зеркин Основы политологии, курс лекции, Москва, 1997.

MÖVZU 18. DEMOKRATIYA VƏ ONUN TƏSİSATLARI

PLAN:

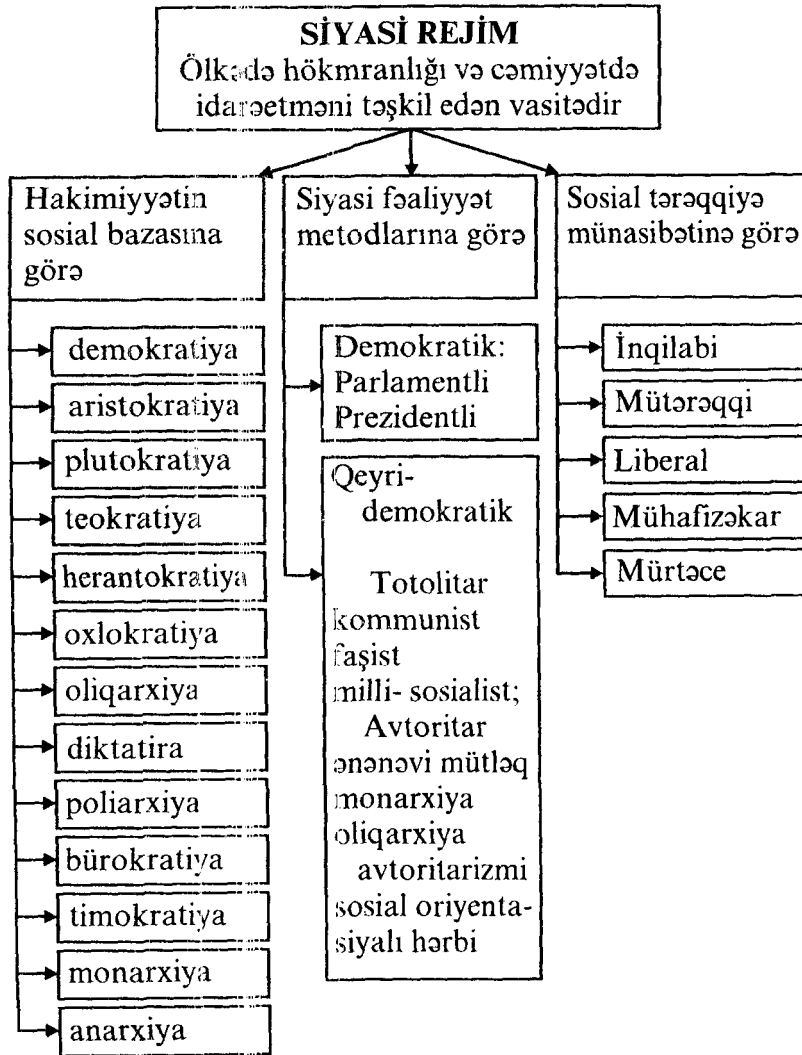
1. Demokratiya anlayışı və tarixi tipləri.
2. Demokratiya haqqında nəzəriyyələr və müasir modellər.
3. Demokratiyanın təsisatları (parlament və onun formaları).
4. Seçki və seçki sistemləri.

1. Demokratiya anlayışı və onun tarixi tipləri.

XX-ci əsrdən sonra dünya siyasətçiləri və xalqları arasında ən məşhur anlayışın «demokratiya» olduğunu söyləsək yanlışdır. Bu gün elə bir siyasi hərəkət, siyasi cərəyan tapılmaz ki, bu anlayışdan istifadə etməsin. Demokratiya anlayışı qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Bu anlayışı ilk dəfə Herodot işlədib. Hələ qədim zamanlarda filosofların baxışlarında demokratiya haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olardı. Platon demokratiya haqqında belə bir fikir söyləmişdi: «Bu quruluşda bərabər olanları və olmayanları bərabərləşdirən qərribə bir bərabərlik var». Aristotelə görə isə demokratiya düzgün idarəetmə forması olmayıb və idarəetmənin bu tipini o, «oxlokratiya» adlandırıb (yunanca kütlə hakimiyyəti deməkdir).

Avropa Şurasının demokratiya haqqında tərfi isə belədir: «Demokratiya insanın şəxsi, siyasi azadlığı və qanunun aliliyi deməkdir».

Etimoloji nöqteyi-nəzərdən demokratiyanın bir neçə mənalarını sadalamaq olar: Birinci mənada, demokratiya xalq hakimiyyətidir. İkinci mənada, demokratiya elə bir quruluş formasıdır ki, burada idarəetmədə və qərarların qəbulunda çoxluğun iştirakı əsas götürülür. Üçüncü mənada, demokratiya ideal ictimai quruluşun müəyyən dəyərlər sistemi və ona uyğun dünyagörüşü kimi izah edilir və bura azad-

lıq, bərabərlik, insan hüquqları, xalqın müstəqilliyi kimi anlayışlar aid edilir. Digər, dördüncü mənada demokratiya xalqın hakimiyyət uğrunda demokratik məqsəd və ideyalarını həyata keçirdiyi sosial və siyasi hərəkətdir.

Demləli demokratiya həm dövlət forması, həm də cəmiyyətin siyasi təşkilində insanların can atdığı idealdır. Demokratiyanın obyektiv inkişafının gedişi sübut edir ki, o əhalinin siyasi yetkinliyindən, təhsil və mədəni səviyyəsindən, bütövlükdə cəmiyyətin iqtisadi və mənəvi sahələrinin vəziyyətindən bilavasitə asılıdır. Əfsus ki, bu günə qədər heç bir ölkədə demokratiya insan təxəyyülündə formalaşan ideala tam uyğun olmayıb və bu üzdən həqiqi demokratiyanın qərarlaşması şübhə altındadır. Çünki bütün dövlətlərin demokratiya tarixi göstərir ki, xalqın idarə etməsi qeyri-mümkün olduğu kimi, onun ideyası da reallıqdan uzaqdır. Onu etiraf etmək lazımdır ki, demokratiya bu gün hər yerdə hələki təşkilat, hakimiyyət və idarəetmə vardır, orada istifadə olunan anlayışdır.

I. Şumpeterə görə demokratiya – konkret fərdlərin, liderlərin xalqın səsvermədə etimadını qazanmaq uğrunda rəqabətinə əsaslanan idarəetmə formasıdır.

Demokratiya formalarının nə vaxt meydana gəlməsinə nəzər salsaq onun tarixin dərin qatlarına qədər gedib çıxdığımızı görürük. Əgər demokratiyanı dövlət forması kimi qəbul etsək onda demək lazımdır ki, o dövlət yaranandan sonra mövcud olub. Ancaq demokratiya dövlət forması kimi deyil, cəmiyyətin ictimai təşkili forması keyfiyyəti kimi qavranılıb və onun çox qədim kökə malik olduğunu söyləmək olar. Bu nöqtəyə nəzərdən demokratiyanın tarixi baxımdan iki inkişaf dövrünü göstərmək olar : Birinci dövr – ibtidai demokratiya; hərbi demokratiya; antik demokratiya. İkinci dövr – yeni dövrün klassik demokratiyası; müasir demokratiya.

İbtidai demokratiya birbaşa demokratiyanın ilk tarixi formasıdır. Burada qəbilə-icma özünüidarəsi həyata keçirir.

İcmanın idarə olunmasının demokratik mahiyyətini belə izah etmək olar: qəbilə və tayfa toplanmalarında icmanın yaşlı üzvlərinin iştirakı və sərbəst fikir söyləmələri, qəbilə başçılarının seçilməsi və dəyişdirilməsi. Demək olar ki, bütün xalqlar və millətlər ibtidai demokratiya formasını keçmişlər. Demokratiyanın bu forması sonralar idarəçilik təsisatlarının yaranması üçün ilkin başlanğıc rolunu oynamışlar.

İbtidai icma quruluşundan quldarlıq quruluşuna özünə-məxsus keçid dövrü **hərbi demokratiyanın** bərqərar olması idi. Demokratiyanın bu tipində mərkəzi yeni tayfa başçısı və onun nəslə tuturdu. Tayfanın qalan bütün üzvləri başçıya yaxud onun nəslinə yaxınlığından asılı olaraq dərəcələrə və ya rütbələrə bölünürdü. Hərbi demokratiya haqqında onu demək olar ki, bu dövr sinfi cəmiyyətin və dövlətin formalaşmasına keçidin ilkin ərafəsidir. Burada əvvəlki icma orqanlarının funksiyalarını həyata keçirməyin başlıca vasitələri kimi qoşun, hərbi drujina, hərbi dəstələr çıxış edirdi. Hərbi demokratiyada tayfanın başçısı hərbi reis olurdu və başçının nüfuzu onun şəxsi keyfiyyətlərindən asılı idi. Onun başçı olub olmamasını döyüşçülər həll edirdi. Hərbi demokratiya dövründə də ibtidai demokratiyada olduğu kimi başçı ilə yanaşı idarəolunmada icma toplanmaları da böyük rol oynayırdı. Lakin toplanmalar daha çox hərbiçilərdən təşkil olunurdu. Bu demokratiyanın əlamətlərini belə sadalamaq olar:

- nəsilərin və ailələrin tədricən əmlak və sosial təbəqələşməsi baş verir;
- xüsusi mülkiyyətə keçmə baş verir;
- idarəetmə orqanları yaranır;
- qonşu tayfalar arasında kəskin ziddiyyətlər yaranır;
- hərbi əməliyyatlar zamanı əsir düşənlər qula çevrilir;
- tayfalararası ittifaqlar yaranır;
- şəxsi hakimiyyətin ilk rüşeymləri yaranır.

Sonralar hərbi demokratiyanın daha da inkişafı **antik demokratiyaya** keçidə yol açdı. Antik demokratiyanın klassik nümunəsi Afina demokratiyasıdır. Afina demokratiyası dünya tarixində dolğun təsvir olunmuş ilk demokratik dövlət formasıdır. Qullar istisna olmaqla şəhərin bütün vətəndaşları üçün ümumi bərabərlik və şəxsi azadlıq ideyası afinalılar arasında aristokratların hakimiyyətinin doğurduğu yoxsulluq və istibdada qarşı cavab reaksiyası kimi yayılmağa başlamışdır. Qədim yunan sənəmlərinə görə demokratlarla aristokratlar arasında e.ə. 7-ci əsrdə başlamış və demək olar ki, fasiləsiz davam edən mübarizə e.ə. 460-cı ildə demokratların qələbəsi ilə nəticələndi. Afina demokratiyasına siyasətçi, sərkərdə, əqidəli demokrat Perikli 32 il başçılıq etmişdir (e.ə.495-429). Periklin rəhbərliyi dövründə Afina uğurlu daxili siyasət yeridərək iqtisadi, siyasi və mədəni yüksəlişə nail olmuşdu. Lakin Afina demokratiyası ziddiyyətsiz də keçinməmişdi. Belə ki, onu tənqid edənlər israr edirdilər ki, əsl-nəcabəti olmayanlar şəhəri idarə edə bilməzdi. E.ə. 431-ci ildə Sparta Perikl ilə bağladığı sülhü pozdu və İranın yardımına arxalanaraq Afina torpaqlarına soxuldu və nəticədə qalib gəldi. Bu totalitarizmin demokratiya üzərində ilk qələbəsi idi. Afinada demokratik rejim tələb edirdi ki, istisnasız olaraq bütün azad vətəndaşlar əmlak və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq xalq iclaslarında fəal iştirak etsinlər. Burada 6 min seçkili üzvündən ibarət olan xalq məhkəməsi ildə təxminən 300 dəfə iclas keçirirdi. Bu demokratiya birbaşa demokratiya idi. Periklinin demokratiya uğrunda şəhid olanların dəfnində söylədiyi nitqində deyilir: «Çox az adam siyasətçi ola bilər, lakin siyasətçilərin əməllərinə qiymət verməyə hamının haqqı var». Antik demokratiyanın başqa bir növü Romada meydana gələn demokratiyadır. Roma demokratiyası demosun aristokratiya ilə mübarizəsi nəticəsində e.ə. 494-cü ildə plebey (xalq) tribunaları magistrliyi ilə yarandı. E.ə. 471-ci ildə isə qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik olan plebey yığıncaqları təsis

edildi. Roma demokratiyası Afina demokratiyasına çatmasa da, dövlət hakimiyyətində əhalinin müxtəlif təbəqələrini təmsil edən təsisatların yaranmasına nail oldu.

Antik demokratiyanın əsas əlamətləri bunlardır: o birbaşa demokratiyadır, kollektivçi demokratiyadır, çoxluğun demokratiyasıdır.

Orta əsrlərdə demokratik rejimlər sıxışdırılıb çıxarılmış və bu ifadə leksikondan silinmişdi. Bu dövrlərdə dinin siyasətə, hakimiyyətə, idarə olunmaya təsiri çox olmuşdu. Məsələn xristian dini monarx və hakimiyyət anlayışlarını eyniləşdirir və bütövlük təşkil edərək xalqın xidmətində durduqlarını söyləyirdilər.

İndi anladığımız demokratik sistemlər, demokratiyanın ikinci dövrü XYIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində liberalizmin təsiri ilə yaranmışdır. Siyasətin subyektlərinin (xalq, qrup, fərd) kimlərin olmasından asılı olaraq müasir demokratiyanın aşağıdakı növləri var. Liberal (fərd), kollektiv (xalq), plüralist (qrup) demokratiya

Liberalizmin demokratik sistemlərin inkişafında böyük rolu danılmazdır. Nəzəri və praktiki liberal demokratiya siyasətin subyekt kimi fərdi götürür, yəni hakimiyyəti xalqın seçdiyi nümayəndəsi idarə edir və onun qarşısına qoyduğu sual – Necə idarə edir? sualıdır. Tarixdə ilk dəfə olaraq liberalizm fərdi cəmiyyətdən, dövlətdən ayırmış və 2 müstəqil sfera kimi dövlət və vətəndaş, konstitusiyalı və təsisatlı hərəkət və bütün vətəndaşların siyasi bərabərliyini elan etmişdir. Liberalizm ideyalarının praktiki tətbiqinin ilk vətəni İngiltərədir. Burada 1215-ci ildə «Azadlığın Böyük Xartiyasının» qəbulu ilə liberallaşma hərəkətinin başlanğıcı qoyulub. Onun əsas məqsədi monarxın hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq və şəxsiyyətin azadlığını ön plana çəkmək olmuşdur. Belə ki, bu xartiya demokratiyadan uzaq olsa da vətəndaş hüquqları, şəxsi müstəqillik və müdafiə prinsipləri liberal demokratiyanın reallaşmasının təməli hesab edilə bilər. «Hər hansı bir insan qanundan kənar həbs edilməmə-

li, əmlakı əlindən alınmamalı, təhqir olunmamalı və mühacir edilməməlidir». Artıq XIY əsrdə İngiltərə parlamenti qanunverici orqan səlahiyyətinə malik idi.

Liberalizm ideyalarının nümayəndələri olan C.Lokk, Ş.Monteskye və başqaları bütün vətəndaşların siyasi bərabərliyinə və onların dövlət idarəçiliyində iştirakına can atsaqlar da mülkiyyətçi sinfin tərəfdarları olmuşlar. Bu üzdən də onu demək olar ki, liberal demokratiya antik demokratiyadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Liberal demokratiyanın səciyyəvi əlamətlərini belə sadalamaq olar:

- Hakimiyyətin subyekt kimi xalqın mülkiyyət sahibləri ilə eyniləşdirilməsi;
- şəxsiyyətin muxtariyyətinə üstünlük verilməsi;
- vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsilə dövlətin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması;
- hakimiyyətin bölünməsi;
- çoxluğun azlıq üzərində hakimiyyətinə məhdudiyyətin qoyulması.

Bundan başqa liberal demokratiyanın çatışmayan tərəfləri də vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır: sosial-sinfi məhdudiyyət, həddindən artıq fərdi dəyərlər.

Kollektiv demokratiya demək olar ki, nəzəri cəhətdən tam hazırlanmasa da onun praktiki mövcudluğu danılmazdır. Bu demokratiyanın elmi əsası J.J.Russonun nəzəriyyəsinə əhatə edilmişdi. Kollektiv demokratiyanı identar demokratiya da adlandırırlar (millət, sinif). Kollektiv demokratiya haqqında A.Linkolin belə bir fikir söyləmişdi: «Demokratiya xalq tərəfindən yaranır, həyata keçir və xalqın maraqlarını əks etdirir». Kollektiv demokratiya nəzəriyyəsi xalqın suverenliyini əsas götürərək, dövlətlə fərd arasında münaqişələri vətəndaşların hökumətə qarşı hər hansı neqativ münasibətləri, siyasi müxalifəti və özəl sektoru rədd edir. Bəzi hallarda özəl sektorun mövcudluğu mümkündürsə də məhdudiyyətlərlə ölçülmüş normalar çərçivəsində ola bilər. Bu nəzəriyyəyə görə xalq hakimiyyətdə

nümayəndələri və ya təmsilçiləri ilə deyil bilavasitə iştirak etməlidir. Kollektiv demokratiyanın əlamətləri aşağıdakılardır:

- kollektiv demokratiyanın əhalinin müxtəlif sosial təbəqələri arasında inteqrasiya rolu;
- sosial təbəqələr arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılması;
- azadlığın kollektiv izahı;
- xalq hakimiyyəti formasında totalitar rejimin mövcud olması;
- insan hüquqları probleminin ortadan qaldırılması;
- ümumi siyasi səfərbərlik;
- sosial demokratiyanın bəyan edilməsi.

Kollektiv demokratiyanın sosialist modeli keçmiş sosialist dövlətlərində mövcud olmuşdur. Sosialist model kollektiv demokratiya nəzəriyyəsinin sosial və siyasi tərəflərində dəyişiklik edir. Belə ki, bu model aparıcı sinif kimi fəhlə sinfini əsas götürür və mövcud partiyam kütlənin partiyası adlandırır.

Nəzəri cəhətdən irəli sürülən kollektiv demokratiya praktikada özünü doğrultmadı.

Müasir Avropa demokratiyası əsasən **plüralist demokratiya** nəzəriyyəsinə söykənir. Plüralizm müxtəlif ideyaların, nəzəriyyələrin və konsepsiyaların sintezindən yaranıb. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri Q.Laski, D.Truman, E.Fraenkel, R.Dal və başqalarıdır. Plüralist demokratiya əsasən Qərbi Avropa ölkələrinə xasdır. Plüralist nəzəriyyəyə görə nə fərd, nə xalq aparıcı siyasi qüvvə ola bilməz, belə qüvvə sosial qrupdur. Fərd qruplararası münasibətlərdə formalaşaraq şəxsiyyət kimi formalaşır. Fərdin qruplarda maraqları yaranır, siyasi fəaliyyəti başlayır, eyni zamanda bir neçə qrupun üzvü olur və onun köməyi ilə öz maraqlarını müdafiə edə bilər. Xalq siyasətin subyektinə ola bilməz, çünki xalq elə özü çoxlu sayda qruplardan ibarətdir. Hansı dövlətlərdə həyat şəraiti ilə vətəndaşların qrup maraqları

üst-üstə düşürsə, orada demokratiyanın plüralist modelindən danışmaq olar.

Plüralist demokratiyanın əlamətlərini belə səciyyələndirə bilərik:

-demokratik siyasi sistemin əsas elementi maraq qruplarıdır;

-ümumi iradə müxtəlif qrupların münaqişəli əlaqəsinin və onların kompromisinin nəticəsidir;

-qrup maraqlarının rəqabəti və tarazlığı;

-tarazlıq nəinki institusional, həmçinin sosial sahədə gözlənilir;

-ağalıq eqoizmi, qrup və fərdi maraqlar siyasətin generatorudur;

-dövlət aktiv müşahidəçi deyil, sosial ədalətin təminatçısıdır;

-cəmiyyətdə dəyərlərin konsensusunun olması;

-ən əsas qrupların demokratik təşkili;

-hakimiyyətin müxtəlif siyasi təsir mərkəzləri arasında diffuziyası (bölünməsi).

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsinin bir çox ölkələrdə rəğbətlə qarşılanmasına baxmayaraq onun da mənfətləri mövcuddur. Bu demokratiya həqiqəti ifrat dərəcədə ideallaşdırır və müxtəlif ictimai qrupların fəaliyyətinə siyasi təsir göstərmir.

Demokratiyanın tarixi tip və formalarına nəzər salsaq belə nəticələrə gəlmək olar:

1. Demokratiyanın inkişafı və tərəqqisi bütün bəşər sivilizasiyasının inkişafı üçün ən dəyərli təcrübədir. Belə ki əsrlər boyu bərqərar olmuş demokratik ənənələri qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək və onu praktikada daha da təkmilləşdirmək lazımdır.

2. Demokratiyanı hər-hansı qanunla və ya prezident fərmanı ilə tətbiq etmək olmaz. Bunun üçün xalqın siyasi, psixoloji və ideoloji prinsipləri qəbul etməyə şüurlu surətdə

hazır olması və zəruri iqtisadi, sosioloji şəraitin mövcudluğu vacibdir.

3. Əvvəlcədən qurulmuş demokratik sxemdə hər hansı milli xüsusiyyətlərdən təcridən istifadə etmək.

4. Demokratiya hər şeydən əvvəl siyasi ənənə kimi qəbul edilir, onun fərdi və ictimai şüurda, konkret davranış normalarında təzahürü praktikaya tətbiq edilir.

5. Demokratiya bir növ nəsil-dən-nəsilə ötürülərək, xalqın, millətin ayrılmaz bir hissəsi kimi milli xüsusiyyət nümunəsinə çevrilir.

6. Demokratiya ümumbəşəri sərvət olduğundan ona çatmaq üçün bəşəriyyət tarixində çoxlu sərvətlər əldə edilmişdir.

Demokratiyanın başlıca prinsiplərindən biri insanın qanun üçün deyil, qanunun insan üçün mövcudluğudur. Başqa sözlə desək demokratiyanın məqsədi insanın özüdür, onun prinsipləri isə fəaliyyətlə bilavasitə rəhbərlikdən ibarətdir. Demokratiyanın əsrlər boyu formalaşmış azadlıq, bərabərlik və xalq hakimiyyəti kimi prinsipləri bir çox ölkələrdə xüsusi normalarla müəyyənləşdirilir. Belə ki, hakimiyyətə yiyələnmiş ictimai-siyasi qüvvələr demokratiyanın prinsip və normalarından milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla öz mənfəələrinə uyğun istifadə etməyə çalışırlar.

Müasir demokratiya konsepsiyaları onun prinsiplərinin şərhini genişləndirməyə imkan verir. Belə ki, sosial ədalətli vətəndaşların bərabərliyini və qanunun aliliyini, assosiasiya və birliklərin, təşkilat və ittifaqların azadlığını, dövlət işlərinin idarə olunmasında imkanların bərabərliyini, xüsusi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsini, referendumların keçirilməsini bura aid etmək olar. Göründüyü kimi nəinki qədim, habelə müasir mütəfəkkirlər də demokratiyanı mütərəqqi ictimai münasibətlərin təbii tələbatı, bəşər sivilizasiyasının ən yüksək nailiyyəti sayırlar. Əgər xalq hakimiyyətinin hər hansı başqa hakimiyyət kimi özü-özlüyündə deyil, siyasi təsisatlar sistemi vasitəsilə həyata keçirildiyini, ictimai-siyasi

həyatın hüquqda təcəssüm tapmış prinsipləri əsasında idarəetmə obrazını, həmin cəmiyyətin dəyərlər sistemini nəzərə almasaq demokratiya hər hansı konkret tarixi məzmunundan məhrum ola bilər. Bəşər cəmiyyətində mücərrəd azadlıq mövcud olmamışdır. Buna görə də mütəfəkkirlər bir tərəfdən azadlığı dərk edilmiş zərurət, digər tərəfdən ictimai hərəkətlərin məcmusu kimi izah edirlər. Hər bir demokratik cəmiyyətlərdə konkret azadlıqlar vardır. Bura iqtisadi, siyasi, dünyabaxışı, dini, yaradıcı, elmi, söz, vicdan, əmək azadlığı və s. aiddir. Bütün bu azadlıqlar bir tərəfdən nisbi müstəqilliyə malikdir, digər tərəfdən bir-birilə sıx əlaqədədir, çünki insan konkret azadlığa malik ola bilməz.

2. Demokratiya haqqında nəzəriyyələr və müasir modellər.

Müasir dövrdə demokratiya haqqında çoxlu sayda modellərə rast gəlmək olar. Onlar demokratiyanın xarakter və qarşılıqlı əlaqələrinə, əlamətlərinin sayına və s. xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Demokratiya necə yaranır və şərtləri hansılardır?, Demokratiya hansı mexanizmlərlə hərəkət edir?, Demokratiya cəmiyyətə necə təsir edir? kimi suallara cavab vermək istəyən modelləri əsasən iki yanaşmada normativ və empirik yanaşmalarda cəmləşdirmək olar. Xalq hakimiyyəti mənasında işlədilən demokratiya normativ yanaşmadır. Burada əsasən azadlıq, bərabərlik, insan ləyaqətinə hörmət və həmrəylik kimi dəyərlər ön planda kötürülür. Normativ yanaşmanın müsbət və mənfi tərəfləri var. Onun müsbət tərəfi götürdüyü əsas dəyərlərdədirsə, mənfi tərəfi reallıqdan uzaqlaşib demokratiyanı ideallaşdırmaqdadır.

İdealla reallaq arasında demokratiya anlayışını araşdırmaq isə empirik yanaşmadır. Empirik yanaşma reallığı əsas götürərək, demokratiyanı çoxluğun etibarilə seçilmiş rəhbərlərin idarəetməsi forması kimi izah etməyə çalışır. Politoloqlar belə idarəetmə formasını «poliarxiya» adlandırırlar.

Empirik yanaşmaya meyl əsasən 50-60-cı illərə təsadüf edir. Bu yanaşma demokratiyanın izah edilməsində 5 əsas əlamətə nəzər yetirir:

1. Demokratiya abstrakt deyil, real olmalıdır;
2. Demokratik sistemi qeyri-demokratik sistemdən fərqləndirmək vacibdir;
3. Demokratiyanın həyata keçməsi üçün mümkün, şərait yaradılmalıdır;
4. Demokratiya proqnoz xarakteri daşmalıdır;
5. Demokratiyanın yaranması üçün hüquqi qanunlar-qaydalar qəbul edilməlidir.

Müasir demokratiya özündə tarixi demokratiyanın ənənələrini saxlasa da onlardan fərqlənir. Bu günə qədər mövcud olan demokratik nəzəriyyə və modellərin hamısı olmasa da bəzilərini nəzərdən keçirək:

Rəqib-elita demokratiya modeli - bu modelin adını M. Veber və İ. Şumpeterlə bağlamaq olar. Ancaq tam formalaşmasında Con Dyunun, Q. Moskanın, V. Parettonun adlarını çəkmək olar. (plebistar demokratiya) M. Veber hakimiyyətin legitimliyi anlayışına diqqət vermiş. Şumpeter demokratiyanın formalaşmasını 2 və daha artıq elitar qrupun hakimiyyət uğrunda rəqabətində görür. O hər kəsin tam azadlığını qəbul etməsədə, hamının siyasi lider olmaq üçün mübarizəsini azadlığın böyük payı hesab edir. Bu modelin əlamətlərini belə xarakterizə etmək olar: parlament idarəetmə forması, siyasi elita və partiyaların rəqabəti, bürokratiyanın çoxluğu, siyasi qərarların qəbulunda konstitusiyaya səddi.

Müasirləşdirilmiş demokratiya modeli - Daniel Lerner və Seymur Lipsetin adı ilə bağlıdır. Bu modelə görə demokratiya sosial və iqtisadi inkişafın nəticəsində yaranmışdır. Lerner elita qruplarının fəaliyyətini, Lipset isə elita qruplarının rəqabətini və əhalinin siyasi oynlara dəstəyini vurğulayırdı. Müasir demokratiya modelinin əsas əlamətləri aşağıdakılardır: siyasi-mədəni (davranış normalarının və

rejimin effektivliyi), siyasi struktur (iqtidar və müxalif elitanın aralarındakı münasibət), siyasi-təsisat (seçki sistemi, siyasi elitanın dəyişmə norması), siyasi-partisipar (əhalinin seçkidə iştirakı).

Poliarxiya demokratiyası modeli – (liberal demokratiya istiqamətindədir) Robert Dalın adı ilə bağlıdır. «Poliarxiya terminini ilk dəfə Dal və Lindbel işlətməmişdir. Bu model demokratiyanın ölçülməsinin 2 formasını göstərir: müxalifət və iqtidarın rəqabəti, əhalinin seçkilərdə iştirakı. Dala görə demokratiya ideal tip formasıdır və ona görə də real həyatda mövcudluğu qeyri-mümkündür. Belə tip demokratiya poli-arxiyadır.

İqtisadi demokratiya modeli – Entoni Dauns siyasi elmə «rasional seçim» nəzəriyyəsinin banisi kimi daxil olub. O, öz modelində hökumətin fəaliyyətinə diqqət yönəltmişdir. Daunsun məqsədi demokratik idarəetmə sisteminin davranış qaydalarını vermək və onun mənasını tapmaq idi. Bu model kim idarə edir? deyil, kimi idarə edir? sualını cavablandırmağa çalışmışdı. İqtisadi modelin xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır: vaxtaşırı seçkilərin keçirilməsi, 2 və daha artıq partiyanın yarışması, qalib partiyanın idarə etməsi, müxalifətin seçkilər keçirmək hüququna qadağaların qoyulması.

«İnsan hüquqları» demokratik modeli – Larri Dayamondun adı ilə bağlıdır. 70-ci illərdən başlayaraq insan hüquqları ideyasına daha çox üstünlük verildi. Bu modelin əlamətləri aşağıdakılardır: real hakimiyyətin seçilmiş şəxslər tərəfindən idarə olunması, icra hakimiyyətinin və digər dövlət təsisatlarının konstitusiyaya qarşısında cavabdehliyi, müxalifətin mövcudluğu, hər kəsin partiya yaratmaq hüququ, mədəni, etnik, dini azlıqlara fərqlərin və məhdudiyətlərin qoyulmaması, KİV-in mustəqilliyi, vətəndaşların siyasi azadlığı, qanun qarşısında bütün vətəndaşların siyasi bərabərliyi, dövlət və qeyri-dövlət qüvvələrinin şəxsi həyata

müdaxiləsində vətəndaşların qorunması («Azadlıq evi» tədqiqatçıları bu modeldən istifadə edir).

İntegrativ demokratiya modeli – Ceyms Març, Yoxan Olsenin adları ilə bağlıdır. Bu model əsas iki konseptual hissəni – hüquq və ümumi rifah ideyalarını özündə birləşdirir. Aqreqativ və integrativ siyasi proseslər ideyasına söykənən integrativ demokratiyanın əlamətləri aşağıdakılardır: insan hüquqlarının pozulmaması, insan hüquqlarının fərqləndirilməməsi, insan hüquqlarının şərh vasitəsilə dəyişdirilməsi. (aqreqasiya-bir neçə sahənin kompleks halında işləməsi, integrasiya - ayrı-ayrı hissələrin əlaqəsi)

Müasir dövrdə demokratiyanın inkişaf ölçülərini müqayisə edən çoxlu sayda tədqiqatlar aparılır. Bu ölçülərlə dövlətlərin nə dərəcədə demokratikliyini göstərmək olur. İlk dəfə demokratiyanın empirik olaraq ölçülə bilməsi 50-ci illərin sonunda **Seymur Lipset** tərəfindən gündəmə gətirilmişdi. Lipset 1955-ci ildə yazdığı məqalədə demokratiya ilə sosial-iqtisadi göstəricilər arasında əlaqələrin təbiətindən danışarkən qeyd etmişdir ki, bu iki parametrlər arasında əlaqə mövcuddur.

Demokratiyanı, onun tarixi tiplərini, prinsip və normalarını nəzərdən keçirdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, demokratiya bəşəriyyətin siyasi varlığının formalarından biri kimi daim inkişafdadır, lakin, bu inkişafın qanunları axıra qədər dərk edilməmişdir.

Demokratiyanın həyata keçirilməsi formaları: bilavasitə (birbaşa) əhalinin qərarların qəbulunda birbaşa iştirakı ilə səciyyəlidir, plebistçi əhalinin hazırlanmış qanun və qərarlara münasibətilə səciyyəlidir (məsələn Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildə əhalinin Konstitusiyanın təsdiq edilməsində iştirakı) və təmsilçi (nümayəndəli) əhalinin siyasi qərarların qəbulunda seçilmiş nümayəndələrilə iştirakında ifadə olunur.

3. Demokratiyanın təsisatları (parlament və onun formaları).

Parlament fransız sözü olub danışmaq deməkdir. O hakimiyyətin qanunverici orqanıdır. Tarixdə ilk dəfə parlament XIII əsrdə İngiltərədə (1265-ci il) yaranıb. Müasir mənada başa düşdüyümüz parlament burjua inqilabından sonra XYII-XYIII əsrdən mövcuddur. Parlament ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür işlədilir: İsraildə – knesset, Finlandiyada – seym, Norveçdə – storting, Rusiyada – дума, Türkiyədə – Böyük məclis, Azərbaycanda – Milli Məclis, İngiltərə, Hindistan, Kanada da – parlament.

Parlament ziddiyyətli və mürəkkəb anlayış olduğundan, onun mahiyyətini anlamaq üçün səlahiyyət və funksiyalarına nəzər salmaq lazımdır. Ayrı-ayrı ölkələrdə parlamentin səlahiyyətlərini 3 qrupa ayırmaq olar:

1. Parlamentin səlahiyyətləri Konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılır (ABŞ Konstitusiyasını misal çəkmək olar).

2. Parlamentlər qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malikdir (İngiltərə, İtaliya).

3. Parlamentlərin səlahiyyətləri vahid prinsiplə müəyyən edilir. (Hindistan).

Parlamentin əsas məqsədi qanunlar qəbul etməsidir. Əlbətdəki bu məqsədləri onun funksiyaları ilə reallaşdırmaq olar. Parlamentin funksiyaları barədə Robert Karr, Sidney Lou (ingilis hüquqşünası) tərəflərindən müxtəlif təkliflər edilmişdir. Elmi ədəbiyyatda isə başlıca olaraq aşağıdakı funksiyalardan istifadə edilir:

Dövlət aparatında hakimiyyətin hər hansı orqanının yerinin qanunvericilik vasitəsilə müəyyən edilməsi;

İdarəetmə orqanları ilə qanunverici hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı münasibət;

Dövlət rəhbərliyinin həyata keçirdiyi siyasətin nəticələrinin qanunverici hakimiyyət qarşısında hesabatı.

Bundan başqa parlamentin strukturuna görə də formaları vardır ki, onları da 2 yerə ayırırlar: birpalatalı və ikipalatalı parlamentlər.

İkupalatalı parlamentlərin təşəkkül tapması əsasən yuxarı palatada aristokratiyanın təmsil olunmasıdır. Federativ dövlət quruluşlarında ikupalatalı parlament fəaliyyət göstərir. Bəzi hallarda unitar dövlətlərdə də ikupalatalı sistemlərə rast gəlmək olur (İtaliya, İngiltərə).

Birpalatalı parlamentlər isə əsasən unitar dövlətlərə məxsusdur və belə dövlətlərin özünəməxsusluğu onun parlamenti sistemində əksini tapır. Onu da deməklə lazımdır ki, həm birpalatalı, həm də ikupalatalı parlamentlərdə komissiyalar fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dövlətinə gəldikdə, o unitar dövlət olduğundan birpalatalı (Milli Məclis) sistemə aiddir.

4. Seçki və seçki sistemləri.

Seçki müasir cəmiyyətlərin ən vacib komponentidir. Ona tarixilik prizmasından yanaşsaq, hələ bəşəriyyətin yenicə formalaşdığı dövrdən mövcud olduğunu söyləyə bilərik.

Seçki müasir siyasətin ən vacib komponenti kimi çıxış edir. O mahiyyət etibarilə dövlət orqanlarının və idarəetmənin müəyyən qaydalar əsasında vətəndaşların iradəsinin bildirilməsi əsasında formalaşdırılması üsulu kimi xarakterizə olunur. Tarixilik baxımdan demək olar ki, seçki bəşəriyyətin yenicə formalaşdığı dövrdən meydana gəlmişdir. Aydın ki, keçmiş dövrdə seçkilər adətlərlə tənzimlənirdi. İlk təsisatlı seçkilər yəni qanunla tənzimlənən seçkilər Qədim Yunanıstanda mövcud olmuşdur. Bu seçkilər e.ə. 5 əsrdə Afinanın çiçəklənməsi dövründə daha da inkişaf etmişdir. Sonrakı dövrlərdə, xüsusən orta əsrlərdə seçki ənənəsi ancaq istisna hallar üçün qalırdı. Dövlət miqyasın-

da təsisatlı formada seçki təcrübəsi İngiltərə parlamentində istifadə olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, seçkilər hüquqi proses olaraq səsvermə prosesi ilə xarakterizə olunur. Seçkilər qanuni sənədlərdə öz əksini tapdığı halda, səsvermə demokratiyanın müxtəlif formalarında öz əksini tapır.

Demokratiyanın atributu kimi ümumi seçki hüququ formalaşmışdır. Ümumi seçki hüququ ayrı-ayrı dövlətlərin siyasi quruluşundan, siyasi rejimdən asılıdır. Buna görə də dövlətlərdə qəbul edilən ümumi seçki hüququnda fərqli cəhətlər vardır. Seçki hüququ aktiv və passiv seçki hüququna bölünür. Aktiv seçki hüququ seçicilərin səs verməsini, passiv seçki hüququ seçilənlərin iştirakını nəzərdə tutur. Aktiv seçki hüququnda yaş, vətəndaşlıq və fəaliyyətlə bağlı senzələr tətbiq edilir, passiv seçki hüququnda müəyyən coğrafi məkanda yaşamaq senzi tətbiq edilir. Səsvermədə iştirak etmək əhalinin həm hüququ, həm də vəzifəsidir. Səsvermə vasitəsilə xalq suveren hüququnu icra edir. Bir çox ölkələrdə səsvermədə iştirak etməyənlərə qarşı absentizm tətbiq edilir. Səsvermə vətəndaşların borcu hesab edilir. Əhalinin səsvermədə iştirakının təmin edilməsi üçün ilk növbədə onların siyasi mədəniyyəti yüksəldilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 56-cı maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır». Vətəndaşların seçkidə iştirakına təzyiq edilə bilməz və heç kəsin onun öz iradəsini azad ifadə etməsinə mane ola bilməz.

Demokratik ölkələrdə seçkilərin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: dövlət hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılması; seçkilərin birbaşa olması; ədalətli bəhləsmə prinsipi-nə əməl olunması.

Elmi ədəbiyyatda seçkilərin aşağıdakı funksiyaları göstərilir:

1. Əhalinin müxtəlif səviyyəli maraqlarının artikulyasiyası, aqreqasiyası, təmsil edilməsi;
2. Hakimiyyət təsisatlarına nəzarət;
3. Müxtəlif səviyyəli rəylərin inteqrasiya edilməsi yolu ilə ümumi siyasi iradənin formalaşdırılması;
4. Siyasi sistemin legitimləşdirilməsi və sabitləşdirilməsi;
5. Hakimiyyət təsisatları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərin genişləndirilməsi;
6. Seçki korpusunun ölkədə mövcud olan aktual problemlərin həllinə səfərbər edilməsi;
7. Əhalinin siyasi iştirakçılığının inkişaf etdirilməsi;
8. Siyasi elitənin yeniləşdirilməsi;
9. Siyasi rəhbərliyi həyata keçirə bilən səmərəli müxalifətin formalaşdırılması.

Yuxarıda sadalanan funksiyalar demokratik cəmiyyətlərdə mümkün ola bilər. Seçkilər də öz növbəsində o zaman demokratiyanın vasitəçisi rolunda oynaya bilər ki, o fundamental prinsiplərə əsaslanmış olsun. Bu cür prinsiplərin 2 əsas növü məlumdur: seçki hüququ prinsipi və seçkilərin təşkilinin ümumi prinsipləri.

Seçki hüququ prinsiplərinə ümumilik, bərabərlik, seçkilərin gizliliyi, birbaşa seçkilər daxildir. Seçkilərin təşkilinin ümumi prinsiplərinə isə seçkilərin azadlığı, alternativ namizədləri seçmək imkanı, seçkilərdə yarış və rəqabətin olması, onun keçirilməsinin daimiliyi, siyasi partiyaların və namizədlərin bərabər imkana malik olması daxildir.

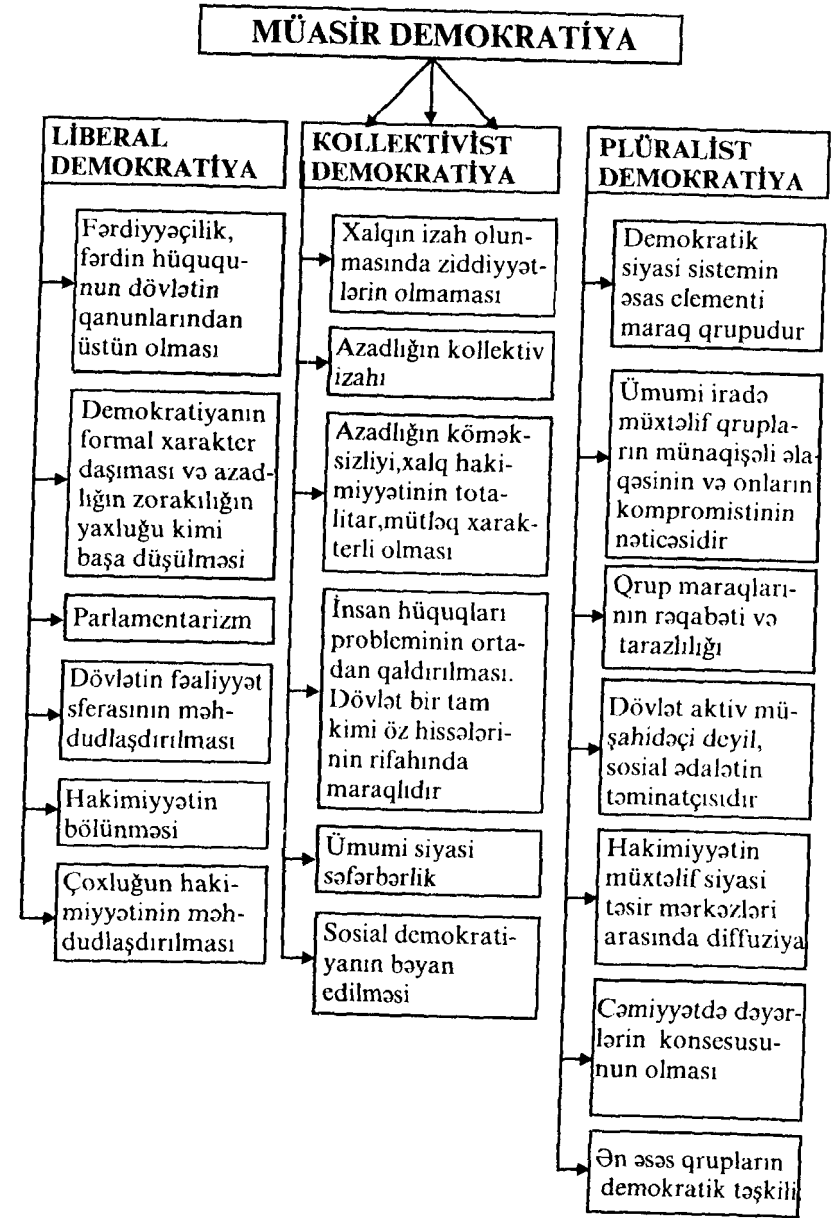
Demokratik seçkilərin həyata keçirilməsində daha bir cəhət hansı seçki sisteminin tətbiq edilməsidir. Dünya praktikasında 3 seçki forması mövcuddur: majoritar, proporsional və qarışıq seçki sistemi.

Tarixdə birinci və ən sadə seçki sistemi majoritar sistemdir. Bu sistem əsasən iri partiyalara üstünlük verir. Majoritar seçki sistemində ölkə parlamentdəki deputatların sayına görə seçki dairələrinə bölünür, bir dairədən bir depu-

tat seçilir. Majoritar seçkidə seçicilərlə deputatlar arasında münasibətlər formalaşır. Seçicilər deputatlığa namizədin proqramı ilə yaxından tanış olurlar. Hazırki seçkilər haqqında qanuna görə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Majoritar seçki sistemi ilə formalaşır. Proporsional seçki sistemi zamanı mandatlar verilən səsə mütənasib olaraq bölüşdürülür. Müasir dünyada bu sistem çox yayılmışdır. Proporsional sistem yalnız çoxmandatlı seçki dairələrində tətbiq oluna bilər. Seçicilər siyasi partiyalar tərəfindən irəli sürülən nümayəndələrə səs verir. Bu seçki sistemi tətbiq olunan ölkələrdə «sərhəd bəndi» müəyyən edilir ki, bu da seçkilərdə iştirak edən partiyaların mandatlar bölgüsündə iştirakı üçün zəruri səsə minimum sayıdır. (Azərbaycanda 8 faiz təşkil edir). Qarışıq seçki sistemi həm majoritar, həm də proporsional sistemlərin üstün cəhətlərindən bəhrələnmə məqsədi güdür.

Ədəbiyyat:

1. Н.İ.Şирəliyев, Ə.С.Əhmədov. Политология, Bakı, 1997.
2. М.Əfəndiyев Siyasi elmin əsasları, Bakı, 1998
3. Д.П.Зеркин Основы политологии, Москва, 1997.
4. В.П.Пугачев, А.И.Соловьев Введение в политологию, Москва, 1999.
5. X.В.Əfəndiyeva, N. Y. Məmmədli Политологиядан 100 схем, Bakı, 2002.
6. Л.В.Сморгунов Современная сравнительная политология. М., 2002
7. В.Д.Перевалов Политология, М., 2004.

MÖVZU № 19
SİYASİ PARTİYALAR VƏ
PARTİYA SİSTEMLƏRİ

PLAN:

- 1. Siyasi partiya anlayışı.**
- 2. Siyasi partiyaların təsnifatı və funksiyaları.**
- 3. Siyasi partiya sistemləri.**
- 4. Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyaların yaranması prosesi.**

1. Siyasi partiya anlayışı.

Hər bir mürəkkəb siyasi sistemlərdə dövlətlə vətəndaşları arasında təşkil olunmuş mexanizm mövcuddur. Bura maraq qruplarını, siyasi partiyaları misal gətirmək olar. Onlar qarşıya qoyduqları məqsədləri, fəaliyyət metodları, hakimiyyətə təsir etməkləri və digər xarakterləri ilə seçilir. Cəmiyyətin siyasi həyatında vacib hərəkətverici amillərdən biri siyasi partiyalardır.

Müasir politoloji ədəbiyyatda siyasi partiya anlayışı barədə bu günə kimi yekdil bir fikir yoxdur. Bu da təmənlə təbii və qanunauyğun bir haldır. Belə ki, tədqiq olunan fenomen çoxcəhətli və mürəkkəb olduğu üçün siyasi partiyaların mahiyyəti, məzmunu, sosial təyinatı və funksiyaları mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif mövqedən izah edilir.

SİYASİ PARTİYA - daha aktiv tərəfdarları bu və ya digər məqsəd (ideologiya, lider)ətrafında birləşdirən, ali siyasi hakimiyyətin əldə olunması və istifadəsi uğrunda mübarizəyə xidmət edən xüsusiləşmiş mütəşəkkil qrupdur.

Bildiyimiz kimi hər bir sosial qrup (sinif, təbəqə) hakimiyyətə çatdırmaq istədiyi xüsusi maraqlara malikdir. Bu maraqları ifadə etmək və dövlət səviyyəsinə çatdırmaq işi siyasi partiyaların üzərinə düşür. İlk partiya qrupları orta əsrlərdə Böyük Britaniyada formalaşmışdır. Müasir forma-

da qəbul etdiyimiz siyasi partiyalar İngiltərədə, Fransada, ABŞ-da və başqalarında yaranmışdır. «Partiya» anlayışı latın dilində «partis» sözündən götürülüb, mənası qrup, dəstə deməkdir.

M. Veberə görə partiyalar öz inkişafında 3 əsas mərhələ keçmişdir: birincisi aristokratik qruplaşmalar, ikincisi siyasi klublar, üçüncüsü kütləvi siyasi klublar. Aristokratik qruplar Antik Yunanıstanda və Romada təşəkkül tapmışdı. Orta əsrlərdə viqi və tori qrupları İngiltərə parlamentində fəaliyyət göstərdi. 1789-1794-cü il Fransa burjuva inqilabı dövründə inqilabçılar Yakov monastrına topladılar. Məqsədlərindən asılı olaraq inqilabçılar 3 qrupa bölünürdü: Yakobinçilər (radikal sol partiya), Jirondistlər (sağ islahatçı partiya), Mərkəzçilər (qüvvələr nisbətini gözləyənlər). Tarixdə siyasi partiyaların bu qaydada formalaşması siyasi klublar adlanır. Siyasi partiyaların yaranmasının üçüncü mərhələsi XIX əsrin 70-80-ci illərindən sonra meydana gəldi. Həmin dövrdə yaranan siyasi partiyalar kütləvi siyasi partiyalar adlanır. İri maşınlı sənayenin yaranması, cəmiyyətin demokratikləşməsi, hakimiyyət uğrunda mübarizə, siyasi şüurun inkişafı siyasi partiyaların kütləviləşməsində mühüm rol oynadı. Kütləvi siyasi partiyaların əlamətləri:

Sosial bazasının geniş olması;
təşkilat strukturuna malik olması;
milli siyasi şüuru inkişaf etməsi;
siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmaq;
üzvlərini siyasi cəhətdən tərbiyə etmək, onların siyasi fəallığını yüksəltmək.

ABŞ-da yaranan Demokrat (1828), Respublika (1853), İngiltərədə Leyborist (1861), Almaniyada Fəhlə Partiyası (1863) geniş sosial bazası olan ilk siyasi partiyalardır.

1850-ci ildən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin çoxunda partiyalar fəaliyyət göstərməyə başladı. Partiyaların təkmilləşməsi demokratiyanın inkişafı, səsvermə hüququnun və parlamentin səlahiyyətlərinin yeniləşdirilməsi ilə

bilavasitə bağlıdır. Siyasi məclislərin funksiya və müstəqilliyi genişləndikcə onların üzvləri fəaliyyətlərində müəyyən bir ahəng yarada bilmək üçün ortaq xarakterlərə əsasən qruplaşmağa ehtiyac duyulmuş, təşkilatlanma zərurəti yaranmışdır.

Siyasi partiyaların meydana gəlməsində çoxlu müxtəlif qrup və dərnəklərin rolu vardır. Bunlardan ən məşhur olanı həmkarlar ittifaqlarıdır. Belə ki, bir çox sosialist partiyaları həmkarlar təşkilatları tərəfindən yaranmışdır. İngiltərə leyboristlər partiyası bunun ən baris nümunəsidir. Bu partiyanın yaranması 1899-cu ildə həmkarlar təşkilatının konqresində seçki və parlament təşkilatlarının qurumu haqqında qəbul edilmiş qərarın nəticəsidir. Partiyaların yaranmasında aqrar kooperativlərin və kəndlilərə aid qurumların təsirini diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Aqrar partiyalar fəhlə partiyaları qədər inkişaf etməsə də onlar bəzi ölkələrdə xüsusilə Skandinaviyada, Mərkəzi Avropada, Avstraliyada, Kanadada və hətta ABŞ-da fəaliyyət göstərmişdir. Bunlar bəzən bəsid seçki və parlament təşkilatlarını, bəzən də İngilis leyboristlər partiyasının quruluş mexanizmini xatırladır. Bu qurumlar ya seçki təşkilatı qurmağa çalışır, ya da özləri partiyalara çevrilirlər. XIX əsrdə Avropada tələbə dərnəkləri və universitet qurumları xalq hərəkətlərində və ilk sol siyasi partiyaların ortaya çıxmasında mühüm rol oynamışdır. Partiyaların yaranmasında dini təriqətlərin də rolu böyükdür. (Məsələn Hollandiyada əksinqilabi partiya) 1897-ci ildə ifrat protestantlar katoliqlərlə əksinqilabçılara qarşı protest edərək Tarixi Xristian partiyası yaratmışlar. Sağ Xristian partiyalarının təşəkkül tapmasında, bugünkü Xristian Demokrat partiyalarının formalaşmasında din xadimlərinin deyil, katolik təşkilatlarının böyük rolu olmuşdur. Dindarlar dünyəvi təhsillə əlaqədar «Fəlakət qanunları»na qarşı mübarizə aparmaq (1879) və dini təhsili qorumaq məqsədilə bütün ölkədə «katolik məktəb komitələri»ni yaratmışlar. Bu komitələr 1884-cü ildə katolik partiyasının yerli şöbələrinə

çevrilmiş və beləliklə də Avropanın ən yaxşı təşkilatlanmış partiyalarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Partiyaların yaranmasında hərbi dərnəklərin də müəyyən rolu olmuşdur. Bunlar 1914-1918-ci il müharibələrindən sonra faşist tipli partiyaların yaranmasında özünü göstərmişdir. Bunun bariz nümunəsi 1936-cı ildə Fransada meydana gəlmiş Qro de fü dərnəyinin Fransa Sosialsit partiyasına çevrilməsidir. Köhnə silah dostları dərnəyi halından çıxıb liqa xarakteri almışlar. Liqalar siyasi məqsədlərlə qurulan dərnəklərdir. Ancaq onlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün təşviqat və qızışdırıcı fəaliyyətlə məşğul olurlar. Liqaların təbii təkamülünün nəticəsi ifrat partiyaların yaranmasına gətirib çıxartmışdır. Məsələn, İtaliya Faşist partiyası həqiqi partiyaya çevrilməmişdən əvvəl liqa xarakteri daşımışdır). Siyasi partiyaların yaranmasında sənaye və ticarət qurumlarının rolunu da unutmamaq olmaz. 1854-cü ildə Kanada Mühafizəkarlar partiyasının yaranmasında Monreal Bankının rolunu göstərmək olar.

2. Siyasi partiyaların təsnifatı və funksiyaları.

Partiyaların təsnifatı müasir Qərb siyasi ədəbiyyatında mühüm yer tutur və xüsusi maraq doğuran problemlərdəndir. Təsnifatın düzgün tətbiqi partiyaların daha mühüm əlamətlərinə görə qruplaşdırılmasına imkan verir. Müəyyən konkret-tarixi tipə aid siyasi partiyaların ümumi əlamətləri özünü bu tipə aid olan hər bir ayrıca götürülmüş partiyaların fəaliyyəti və təşkilində açıq aydın büruzə verir. Bu partiyaların tarixi inkişafının fəaliyyət göstəriciləri sosial mühitin xüsusiyyətləri və başqa amillərlə bilavasitə bağlıdır. Ona görə də partiyaları bu və ya digər tipə aid etmək üçün onun milli spesifik struktur xüsusiyyətləri və fəaliyyətinin ümumi köklü mühüm və sabit əlamətlərini bilmək zəruridir. Ümumi cəhətlərin aşkar edilməsi konkret siyasi partiyanın quruluş və fəaliyyətini öyrənməkdə özünəməxsus kompas rolun-

da çıxış edir. Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, onların cəmiyyət həyatındakı rolunun müqayisəli təhlili zamanı istifadə oluna bilər. Bu isə müasir siyasi sistemlərdə onların mühüm yeri və nüfuzunu nəzərə alaraq siyasi inkişafın öyrənilməsində prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

Siyasi partiyaların əsas əlamətlərini belə səciyyələndirmək olar:

Müəyyən ideologiyanın və dünyaya, insana xüsusi baxışın daşıyıcısıdır;

insanların təşkilatlanmış birliyi;

hakimiyyəti əldə etməyə və həyata keçirməyə can atır;

müəyyən siyasi qüvvələrin maraqlarının müdafiəçisi və ifadəçisidir.

Politoloji ədəbiyyatda mövcud olan siyasi partiyalar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: avtoritar və demokratik, inteqrasiya və nümayəndəli, ideoloji və pragmatik, müxtəlif məsələlərin öyrənilməsi və həllinə istiqamətlənmiş, yerli və milli, dini və dünyəvi, demokratik və inqilabi, kütləvi və elitə, demokratik və aliqarxik və s. Lakin bu bölgü Qərbi müəllifləri tərəfindən tam və bitkin hesab edilmir.

Müasir politologiyada partiyaların kadr və kütləvi partiyalara bölünməsi geniş yayılmışdır. Kadr və kütləvi partiyalar arasındakı fərq onların böyüklüyünə, üzvlərinin sayına əsaslanır, burada söhbət quruluş fərqi deyildir. Məsələn, Fransa Sosialist partiyasına nəzər salmaq. Bu partiya üçün üzv toplamaq həm siyasi, həm də maliyyə cəhətdən həyati əhəmiyyət daşıyır. O, fəhlə sinfini siyasi cəhətdən maarifləndirmək, ölkənin hökumətini və idarə olunmasını ələ ala biləcək bir siyasi elita yetişdirmək məqsədi güdür. Kadr partiyalarında seçkiləri hazırlamaq, kompaniyaları aparmaq üçün seçkilərin özlərini müəyyən mənada bir yerə toplamaq lazım gəlir. Bu partiya üzv olmaq çox fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, burada hər kəsin qabiliyyətinə, xüsusi vəziyyətinə diqqət yetirilir. Həm də bu proses qapalı seçməyə əsaslanır. Kadr və kütləvi partiyalar arasındakı fərq

sosial və siyasi bazis fərqi vardır. 19 əsrdə hakim olan sərəvətə əsaslanan seçki sistemlərində partiyalar yalnız kadr partiyaları idi, kütlələrin heç bir siyasi təsirinin olmadığı zamanda onları təşkilatlandırmaqdan söhbət gedə bilməzdi. Əslində ümumi seçki sisteminə keçid dərhal kütləvi partiyaların yaranmasına yol açmamışdır. Kadr və kütləvi partiyalar arasındakı fərq onların təşkili ilə də bağlıdır. Kadr partiyaları federalist və zəif birləşmiş, kütləvi partiyalar isə daha mərkəziyyətçi və sıx birləşmiş partiyalardır. Məsələn, Kommunist və Faşist partiyası kütləvi partiyalardır.

Müasir siyasi ədəbiyyatda mövcud olan tipologiyadan biri də partiyaların təmsilçi və səfərbəredici partiyalara bölünməsidir. Təmsilçi partiya öz ardıcılarının baxışlarını, onun rəhbərliyi isə üzvlərinin baxışlarını ifadə edir. Məhz bu üzvdən Qərbi politoloqları bu partiyaları demokratik partiyalar hesab edirlər. Səfərbəredici partiyalar isə əhalinin şüurunu dəyişdirməyə və yenidənqurmağa çalışırlar. Bu partiyalar təbliğata çox ciddi diqqət yetirirlər. Səfərbəredici partiyaların yaranmasına qeyri-demokratik rejimlər güclü təsir göstərmişdir. Partiyaların bu bölgüsü heç də hamı tərəfindən qəbul edilmir. Partiyalar öz ardıcılarının sayını artırmağa çalışırlar, bu da öz növbəsində səfərbəretmə və tərbiyə xarakteri daşıyır. Hər bir partiya öz müdafiəsini genişləndirməyə və ardıcılarının birliyini möhkəmləndirməyə çalışır. Bu isə səfərbəretmə olmadan mümkün deyil. Əksinə, hər bir partiya öz fəal üzvləri tərəfindən ciddi müdafiyyəyə ehtiyac duyur ki, bu təmsilçiliyin elementlərindən biridir.

Partiyaları demokratik və totalitar partiyalara da ayırmaq olar. Bu bölgü 3 əlamətə görə aparılır: 1) partiyanın daxili həyatı; 2) partiyanın cəmiyyətə münasibəti; 3) partiyanın siyasi həyatın bu və ya digər elementinə münasibəti.

1) Partiyanın daxili həyatını səciyyələndirən əlamətinə görə kommunist və faşist partiyalar totalitar partiyalar hesab olunur. Buna əsas səbəb partiya üzvlüyünün ciddi reqlamentləşdirilməsidir. Totalitar partiyaların əsas xüsusiyyəti

siyətlərindən biri onlarda ciddi intizamın olmasıdır. Totalitar partiyalar həmçinin yalnız öz ideologiyalarının doğru olduğunu iddia edir. Demokratik partiyalar isə plüralizmi qəbul edir və toleranlıq göstərirlər. Onlar qeyd edirlər ki, cəmiyyətdə insanlar bir-birilərinə tam oxşadıqları kimi bütün fikirlər də eyni ola bilməz. Bu partiyalar konstitusiyaya uyğun fəaliyyət göstərir və sosial normalarla məhdudlaşdırılır. 2) Partiyaların cəmiyyətə münasibətinə görə totalitar partiyalar bir qayda olaraq, siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə dövründə mövcud quruluşdan narazı olanları birləşdirir, hakimiyyəti ələ alandan sonra isə digər partiyaları siyasi səhnədən uzaqlaşdırır və bütün qrupları öz məqsədlərinə tabe etdirirlər. Demokratik partiyalar isə əksinə hər şeyin seçkilərlə əldə olunmasının, hakimiyyət uğrunda açıq mübarizənin tərəfdarlarıdır. 3) Partiyaların demokratik və totalitarlara bölünməsi onların cəmiyyətin siyasi həyatının müxtəlif elementlərinə münasibəti ilə də bağlıdır. Totalitar partiyalar dövləti özünə tabe etdirir. Əgər biz keçmiş SSRİ-nin Konstitusiyasına nəzər salsaq, kommunist partiya-sının ölkədə yeganə partiya kimi təsbit edilməsinin şahidi olarıq. Bu isə hüquqi cəhətdən çox partiyalılıq nəinki məhdudlaşdırır, hətta qadağan edir ki, bu da öz növbəsində cəmiyyətdə katoklizmlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Başqa bir meyar olan funksional yanaşmaya görə partiyaları bir neçə qrupa bölmək olar. Bu tipologiyanın əsasında partiyaların parlamentdə, həmçinin yerli, kommunal, bələdiyyə, regional və s. nümayəndəli orqanlarda iştirakı durur. Belə bölgüyə görə ilk növbədə klassik parlament partiyalarını fərqləndirmək lazımdır. Onlar nümayəndəli sistemin rolunun yüksək olduğu ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Klassik parlament partiyaları seçkilərə xidmət etmək, hökuməti təşkil etmək və öz siyasətini parlament və hökumət vasitəsilə həyata keçirmək məqsədi güdən və bu məqsədlə çoxlu mandat əldə etməyə çalışan partiyalardır. İkinci tipə aid olan partiyalar parlament fəaliyyətinə siyasi fəaliyyətin

bir istiqaməti kimi baxırlar. Üçüncü tipə aid olan partiyalar isə parlament fəaliyyətinə ikinci dərəcəli iş kimi baxırlar. Nəhayət, dördüncü tipə aid olan partiyalar antiparlament partiyalardır. Onlar parlament fəaliyyətini və seçkilərdə iştirakı öz idealları tərəfindən rədd olunan sistemə xidmət kimi qiymətləndirirlər. (məsələn, Almaniyada yaşillər partiyası).

Siyasi sistemdə yerinə görə – partiyaları legal və qeyri-legal; ideoloji əlamətinə, gərəkliliyə münasibətinə görə – inqilabçı, islahatçı, mühafizəkar, mürtəcə; siyasi temperamenti görə – sağ, sol partiyalara ayırmaq olar. Sağlar mülkiyyətçi və sahibkarların, həmçinin orta təbəqənin maraqlarını müdafiə edir, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarına üstünlük verir, şəxsiyyətin cəmiyyət tərəfindən sıxışdırılmasına qarşı çıxır, azad bazarın genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasına, vergilərin azaldılmasına, varlıların imkanlarının azaldılmamasına, kasıbların əmək stimulunun artırılmasına tərəf çıxırlar. Sollar isə geniş zəhmətkeş kütlənin maraqlarını müdafiə edir, kollektivizmə, mərkəzləşdirməyə meyilli olur, ictimai maraqları şəxsi maraqlardan üstün tutur, şəxsiyyəti dövlətə tabe etdirir, iqtisadiyyata dövlət nəzarəti, bərabərlik, mülkiyyətin ictimailəşdirilməsini, pulsuz və imtiyazlı xidmətləri dəstəkləyir.

Partiyaların cəmiyyətdə yeri və rolu onun **funksiyalarında** özünü göstərir. Bu funksiyaları belə sadalamaq olar:

1. İctimai-siyasi inkişafın strategiyasını hazırlamaq;
2. Hakimiyyət uğrunda mübarizə, ondan istifadə və ya ona nəzarət;
3. Siyasi sistemin ümumi prinsiplərinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək;
4. Böyük sosial qrupların maraqlarının üzə çıxarılması, formalaşdırılması və əsaslandırılması;
5. Böyük sosial qrupların fəallaşdırılması;
6. Partiya ideologiyasının hazırlanması, təbliğatın aparılması, ictimai rəyin formalaşdırılması;

7. Bütün cəmiyyətin və ya onun bir hissəsinin siyasi cəhətdən tərbiyələnməsi və siyasi sosiallaşmanın həyata keçirilməsi;

8. Partiya, ictimai təşkilatlar və dövlət strukturları üçün kadrların hazırlanması və iləri sürülməsi.

Partiyaların fəaliyyəti ilə bağlı olan vacib məsələlərdən biri də onun hüquqla tənzimlənməsidir ki, burada da müəyyən normalar öz əksini tapır. İtaliyanın (1947), Yaponiyanın (1946), AFR-in (1949), Fransanın (1958), Yunanistanın (1975), Portuqaliyanın (1975), İspaniyanın (1978) Konstitusiyalarında siyasi partiyaların yeri və funksiyaları müəyyən edilmişdir. ABŞ-da (1974), Portuqaliyada (1975), Avstriyada (1975) AFR-də (1983), Azərbaycan Respublikasında (1992) siyasi partiyalar haqqında qanun qəbul edilmişdir. Qanunda siyasi partiyaların fəaliyyəti tənzim edilir, ictimai-siyasi həyatda rolu, seçkilərdə iştirakı müəyyən edilir.

Siyasi partiyalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda deyilir: «Siyasi partiya dedikdə ümumi siyasi ideyalar və məqsədləri olan, ölkənin siyasi həyatında iştirak edən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının birlikləri nəzərdə tutulur».

3. Siyasi partiya və partiya sistemləri.

Partiya sistemlərinin tipologiyası problemi elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu əhəmiyyət siyasi sistemin inkişafı və fəaliyyətində partiyaların böyük rolu ilə müəyyənləşir. Ümumiyyətlə partiya sistemi siyasi dinamiikanın xarakterini təəssüm etdirir və cəmiyyətin siyasi sisteminin bütün aspektlərinə güclü təsir göstərir.

Siyasi partiya sistemi dedikdə siyasi partiyalar və partiyalarla dövlət arasında yaranan əlaqələr sistemi başa düşülür. Partiya sistemlərinə təsir edən amillər cəmiyyətin

sosial strukturunun xarakteri, sosial-mədəni münasibətlər, siyasi sistemin təbiəti, seçki qanunvericiliyidir.

Qərb ədəbiyyatında partiya sistemlərinin yekcins olmayan təsnifatları mövcuddur və onlar ən müxtəlif tipoloji əlamətlər əsasında qurulur. Ən çox istifadə olunan əlamətlərdən biri kəmiyyət meyarına – yəni müəyyən cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən və ya hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan, müəyyən sosial məqsədlər naminə hakimiyyəti həyata keçirən siyasi partiyaların sayına əsaslanan tipologiyadır. Partiya sistemi yalnız iki və ya daha çox partiyanın azad seçkilərdə bir-biri ilə mübarizə apardığı zaman meydana çıxır. Buradan partiya sistemini səciyyələndirən iki elementi qeyd etmək vacibdir:

1. Müəyyən sayda partiyaların olması.
2. Onların seçkilərdə bir-birilə rəqabəti.

Partiya sistemi haqqında danışmaq o vaxt qanunayğun olar ki, onu təşkil edən elementlər öz aralarında fundamental və möhkəm əlaqələndirilmiş olsun. Partiyaların və partkoalisiyaların sayını bilmək ona görə zəruridir ki, onlara məxsus gücün və nüfuzun daimiliyi və ya nisbi inkişafı nəzərdən yayınmasın. Ən nəhayət, partiya və koalisiyalar bir-birindən o dərəcədə asılı olmalıdırlar ki, onlardan birinin vəziyyəti digərini şərtləndirsin.

Amerikalı politoloq L.Enstoyn partiya sisteminin aşağıdakı təsnifatını verir:

1. **Hakim partiyalı çoxpartiyalı sistem – Meksika;**
 2. **Modifikasiyalı təkpartiyalı sistem - ABŞ;**
 3. **2+1 partiya sistemləri – İngiltərə, Avstraliya, Kanada;**
 4. **İfrat çoxpartiyalı sistem - Fransa;**
 5. **Stabil çoxpartiyalı sistem – Skandinaviya ölkələri.**
- C.Sortari isə siyasi partiya sistemlərinin 7 tipini təklif

edir:

1. **İkipartiyalı sistem – ABŞ, İngiltərə;**
2. **Birpartiyalı siyasi sistem – SSRİ, Albaniya;**
3. **Hegemon partiyalı sistem – Meksika;**

4. **Üstünlük təşkil edən partiyalı sistem – Yaponiya, Hindistan;**

5. **Məhdud və mülayim plüralizm sistemi – Belçika, AFR;**

6. **Qəti plüralizm sistemi – İtaliya, Niderland;**

7. **Atomlaşmış sistem – Malaziya.**

Müasir politologiya elmində partiyalar və partiya sistemləri sahəsində ən sanballı mütəxəssis fransız alimi M.Düverjedir. O partiya sistemlərini 3 yerə ayırır: birpartiyalı, ikipartiyalı, üçpartiyalı.

Təkpartiyalı sistem totalitar rejimin əsas əlamətidir. Təkpartiyalı sistemdə siyasi partiya hakimiyyət qurumlarından yüksəkdə durur, qanunların qəbul və icraedilməsinə rəhbərlik edir.

Təkpartiyalı sistemlərin bariz nümunələri sayılan kommunist və faşist partiyalarından danışarkın onların oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd etmək lazımdır. İdeoloji cəhətdən kommunizm faşizmə nisbətən daha qəbul edilə biləcək nəzəriyyədir. Sosialist baxımdan fərqlər bundan ibarətdir ki, kommunist partiyası burjua dövlətini devirmək üçün fəhlə sinfini təşkilatlandırır. Faşist partiyası isə belə bir çevrilişin qarşısını almaq üçün burjuaziya ilə orta təbəqəni birləşdirir. Kommunizm kütlələrin rolunu şişirdir, faşizm isə furerizmdən ayrılmazdır. Kommunist və faşist partiyaları demokratiyaya zidd partiyalardır. Hazırda təkpartiyalı sistem Şimali Koreyada və Kubada qalmaqdadır.

İkipartiyalı sistem əsasən orta təbəqənin güclü olduğu ölkələrdə formalaşır. Qərb politologiyasında «ikipartiyalı sistem» anlayışının şərtiliyi dəfələrlə qeyd edilmişdir. Bu sistemə aid olan ölkələrdə siyasi hakimiyyəti mütəmadi olaraq bir-birini əvəz edən iki partiya həyata keçirir. Burada ikidən çox partiyanın olması istisna deyilsə də, bu partiyalar siyasi həyatda əhəmiyyətli rol oynamır. İkipartiyalı sistemin zaman baxımından yayılmasını nəzərdən keçirərkən onun XIX əsrdən bu yana 3 fərqli tipini müşahidə edirik. Əvvəlcə

sərvətə əsaslanan seçki sistemi mühafizəkarlar – liberallar qarşılaşmasını ortaya çıxaran burjua ikipartiyalı sisteminə səbəb olmuşdur. Mühafizəkarlar avtoriteti, ənənəni və mövcud şəraiti dəstəkləyirdilər. Liberallar isə Amerika və Fransa inqilablarını və onların bütün dünyaya böyan etdikləri azadlıq və bərabərlik ideyalarını müdafiə edirdilər.

XIX əsrin ikinci yarısında radikalizmin inkişafı ikipartiyalı sistem üçün təhlükə yaratdı. Belə ki, liberallar ilk dəfə özlərinə qarşı bir sosial təmayülün yaranması ilə üz-üzə gəldilər. Sosialist partiyalarının yaranması XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Avropada və Britaniyada əsas hadisələrdən biri olmuşdur. Ümumiyyətlə bu dövrdə ikipartiyalı sistem əksər ölkələrdə qısa və ya uzun müddət ərzində ortadan çıxmış, sonradan isə bir burjua partiyası ilə sosialist partiya-sının rəqabəti şəklində yenidən yaranmışdır. İkipartiyalı sistemdə partiyalardan biri mövcud quruluşu devirmək istədikdə bu sistem öz varlığını davam etdirə bilməz. İkipartiyalı sistemin yaranma səbəblərinə diqqət yetirmək maraqlı olar. Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, ikipartiyalı sistemin yaranmasının əsas səbəbi burada ümumi hüquq sisteminin mövcud olmasıdır. Düverje yazırdı: «İkipartiyalı sistemin yaranmasını izah edə bilən yeganə qanun təkturlu mojaritar ümumi seçki sisteminin olmasıdır». Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, ikipartiyalı sistemin yaranmasına səbəb ingilis xalqının mühafizəkar ruhu və həmin ruhun bütün tələblərinin mühafizəkar partiyada təəcəssümüdür. Mühafizəkarlığın zəif olduğu 1905-1908-ci illərdə üçüncü partiyası kimi leyboristlər ortalığa çıxmış və sonradan onların güclənməsi nəticəsində liberallar ortadan qalxmışdır.

Çoxpartiyalı sistemlərin tipologiyasını vermək çox çətinidir. Belə ki, buradakı partiyaların sayı ikidən sonsuza qədər ola biləcəyi təqdirdə sistemin müxtəlif modellərini qruplaşdırmaq çətinidir. Çoxpartiyalı sistem əsasən sosial qrupların müxtəlifliyindən irəli gəlir və onların siyasi maraqları siyasi partiyalar vasitəsilə təmin olunur. Düverjeyə

görə çoxpartiyalı sistem plüralist sistemi tənzim edir. Çoxpartiyalı sistemə malik olan ölkələrdə antisistem partiyaları siyasi sistemin fəaliyyətinə güclü təsir göstərir. Bu əsasən o zaman baş verir ki, həmin partiya cəmiyyətdə daha güclü dayaqlara malik olsun. Məsələn İtaliyanın Xristian demokrat Partiyasını göstərmək olar. 20 ildən artıqdır ki, bu partiya həmişə hakimiyyətdə, İtaliya Kommunist partiyası isə müxalifətdədir. Çoxpartiyalı sistem cəmiyyətin siyasi və ideoloji təmayüllərini daha adekvat əks etdirdiyindən onu tam və dolğun sistem hesab etmək lazımdır. Ümumiyyətlə isə siyasi ədəbiyyatda ikipartiyalı sistemlərə daha çox üstünlük verilir.

4. Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyaların yaranması prosesi.

XX əsrin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda kapitalist münasibətləri inkişaf etdi, müxtəlif sosial təbəqələr yarandı. Sosial qruplar arasında mənafelərin kəskinləşməsi nəticəsində ictimai-siyasi birliklər və siyasi təşkilatların meydana gəlməsinə səbəb oldu. 1904-cü ildə N.Nərimanovun, M.Əzizbəyovun, M.Əfəndiyevin, M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə «Hümmət» adlı sosial-demokratik siyasi qrup yaradıldı. 1911-ci ildə «Musavat» partiyası yarandı. 1913-cü ildə Türkiyə mühacirətindən qayıdan M.Ə.Rəsulzadə Musavat siyasi partiyasına başçılıq etdi. Azərbaycanda burjuaziya və fəhlə siniflərini birləşdirən siyasi partiyalar meydana gəldi. 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində Musavat, İttihad, Əhrrar və Sosial-demokrat partiyaları fəaliyyət göstərirdi. 4 siyasi partiya 4 fraksiyada təmsil olunurdu. Qəbul edilən qanunlar fraksiyalarda müzakirə edilirdi. 1920-ci ilin aprelində Xalq Cümhuriyyəti quruluşuna son qoyuldu, siyasi partiyalar ləğv edildi, təkpartiyalı totalitar rejim yaradıldı. 90-cı illərin əvvəlində

Azərbaycan müstəqilliyini elan etdi. 1992-ci il 15 mayda Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gələndən sonra vahid cəbhədə birləşən siyasi qruplar ayrılaraq siyasi partiyalar yaratdılar. Beləliklə AXC-si ictimai hərəkət kimi parçalanandan sonra YAP, Milli istiqlal, Musavat, AXC-si, Ana Vətən, Vətəndaş həmrəyliyi, Sosial-demokrat, AKP-sı və başqa siyasi partiyalar meydana gəldi. Hazırda ölkədə 60-dan çox siyasi partiyadan 42-si Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyatından keçib.

YAP 1992-ci ildə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yaradılmışdır. 1993-cü ildən iqtidar partiyası kimi fəaliyyət göstərir. Yeni Azərbaycan Partiyasının Nizamnaməsində deyilir: «Yeni Azərbaycan Partiyası sivilizasiyalı vətəndaş cəmiyyəti qurmaq, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat, radikal islahatlar uğrunda mübarizə aparan parlament tipli siyasi partiyadır».

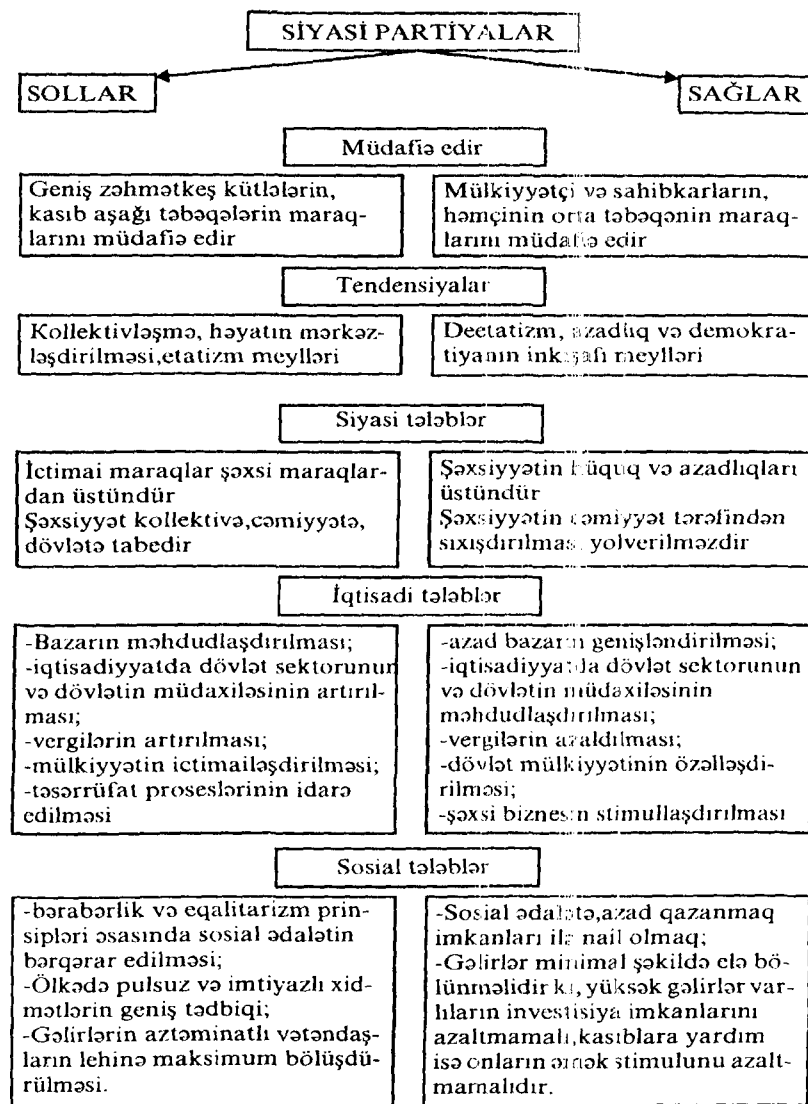
«Siyasi partiyalar haqqında Azərbaycandan Respublikasının qanununda» (1992) siyasi sistemdə siyasi partiyaların funksiyaları, yeri və rolu qanunla müəyyənləşdirilir. Siyasi partiyalar, assosiasiyalar azadlıq, könüllülük, üzvlərinin hüquq bərabərliyi, özünü idarə, qanunçuluq və aşkarlıq prinsipləri əsasında yaradılır və aşağıdakı yolla fəaliyyət göstərir:

- ictimai rəyin formalaşmasına təsir göstərir;
- öz üzvlərinin fəallığına üstün yer verir;
- öz sıralarında vətəndaşları seçkili dövlət orqanlarına irəli sürür;
- nizamnaməsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə təsir göstərmək;
- siyasi və sosial proqramlar hazırlamaq yolu ilə Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinin formalaşmasına təsir göstərir.

Siyasi partiyaların fəaliyyətinin xarici dövlətlər, habelə xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri tərəfindən maliyyələşdirilməsi qadağandır.

Ədəbiyyat:

1. H.İ.Şirəliyev, Ə.C.Əhmədov Politologiya, dərslik, Bakı, 1997.
2. Politologiya dərslik, Bakı, 2005
3. В.П.Пугачев, А.И.Соловьев Введение в политологию, Москва, 1999.
4. Л.М.Куликов Основы социологии и политологии, Москва, 1999.
5. А.А.Дегтярев Теории политики, Москва, 1993
6. X.B.Əfəndiyeva, N.Y.Məmmədli Politologiyadan 100 sxem, Bakı, 2002.

MÖVZU № 20
SİYASİ ŞÜÜR VƏ SİYASİ İDEOLOGİYA

PLAN:

1. Siyasi şüür anlayışı və funksiyaları.
2. Siyasi ideologiya anlayışı, forma və funksiyaları.
3. Müasir siyasi ideologiyalar.

1. Siyasi şüür anlayışı və funksiyaları.

İnsanın dünyada yerini rolunu onun ətraf aləmlə qarşılıqlı təsirinin spesifikasını ancaq şüurun təbiətini aydınlaşdırmaq və mahiyyətinə nüfuz etmək yolu ilə açmaq olar. Şüür probleminin öyrənilməsinin əhəmiyyətli şərtlərindən biri onun biososial sistem kimi mövcud olan insanın mənəvi, ruhi həyatının bütün təzahürlərini öyrənməyə imkan verməsidir.

Şüür beyinin daxili halı, onun funksiyasıdır, lakin bununla belə şüür idealdır və ona fiziki xarakteristikalar verilməz. Subyektiv reallıq olan şüür obyektiv reallığın insan beynində ideal inkasıdır. Fikrimizdə, təsəvvürümüzdə mövcud olan, qavradığımız dünya ilə kerçək dünya heç də eyni şey deyildir. Şüür maddi dünyanın obrazı, şəkli, inkası olub, öz mahiyyəti etibarilə idealdır. Şüurun məzmununa təbiət və cəmiyyət haqqında fikirlər daxildir. Obrazlı desək, cəmiyyət – sifarişçi, təbiət – mühəndis, insan – daşıyıcıdır.

Şüurun **obyekti** – maddi dünya, təbiət, cəmiyyət və öz şüuru ilə birlikdə götürülən insandır. Şüurun **subyekt** – tarixi prosesdə götürülən konkret tarixi şəxsiyyətdir. Şüurun **orqanı** – beyindir. Şüurun mövcudluq üsulu - bilikdir. Şüurun **inkışafının hərəkətverici qüvvəsi** – ictimai praktikadır. Şüurun **funksiyası** – insanın davranış və hərəkətlərini tənzimləməsidir.

İctimai şüurun strukturu cəmiyyətdəki mürəkkəb maddi münasibətlərin dəyişməsi ilə dəyişir. Onun struk-

turunu adi şüür, ideologiya və ictimai psixologiya təşkil edir. Adi şüür – insanların gündəlik praktiki həyat fəaliyyətindən meydana gələn ideyalar, təsəvvürlər və baxışların məcmusudur. İctimai-iqtisadi münasibətlər, insanların sosial həyat şəraiti, onların gündəlik fəaliyyəti və toplanan təcrübəsi insan psixikasında müəyyən hisslər, əhval-ruhiyyə, fikirlər, arzular, vərdislər şəklində əks olunması ictimai psixologiyanı təşkil edir. İctimai psixologiyanın mühüm təzahürlərindən biri sinifli cəmiyyətdə onun hansı sinfə, sosial qrupa məxsusluğudur. İctimai şüurun yüksək səviyyəsi olan ideologiya müəyyən sinfin, millətin mənafə və maraqlarını ifadə edən, fəlsəfi, dini, etik, estetik görüşlərin nəzəri səviyyədə rəsmiləşdirilmiş məcmusudur.

İnsan qarşıya qoyduğu siyasi məqsədi şüuru vasitəsilə təhlil edir və fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirir. İctimai şüurun tərkib elementi olan siyasi şüür vasitəsilə insan siyasi məqsədləri qiymətləndirir. Siyasi şüür cəmiyyətin siniflərə bölündüyü və dövlətin yarandığı dövrdə formalaşmağa başlamışdır. O, siyasi hadisələrin qavranılması və dərk edilməsi prosesidir. Siyasi şüurun əhatə etdiyi problemlərin dairəsi çox genişdir. Hər bir şəxs siyasi hadisələri öz siyasi şüuru səviyyəsində dərk edərək siyasi hadisələrdə iştirak edir. Siyasi münasibətlər, siyasi təşkilatlar, dövlət ilə siniflər və millətlər arasındakı münasibətlər siyasi şüür vasitəsilə əlaqələndirilir. Buraya ictimai-iqtisadi qurluş, şəxsiyyətin hüquqi statusu, millətlərarası münasibətlər, müharibə, sülh və başqa problemlər daxildir.

Siyasi şüür – siniflər və millətlər, sosial və etnik qruplar tərəfindən siyasi məqsəd və vəzifələrin, strategiya və taktikaların, metod və üsulların işlənilib hazırlanmasından ibarət mürəkkəb sosial bir hadisədir. (Siyasi şüür siyasi istiqamətin müəyyən edilməsi, normativlər əsasında siyasi məqsədlərin həyata keçirilməsidir – F.M.Burlatski, A.A.Qalkin).

İnsanın siyasi şüuru tədricən yaranır və ona aşağıdakı amillər təsir göstərir: siyasi tarixi şərait, siyasi nəzəriyyənin

kütlə tərəfindən qəbul edilməsi, iqtisadi vəziyyət, sosial vəziyyət, insanın vətəndaşlıq mövqeyi, dünyagörüşü, ideya inamı. İnsan siyasi şüuru vasitəsilə siyasi hadisələri qiymətləndirir, əqidəsi möhkəmlənir, məqsədə çatmaq üçün siyasi cəhətdən fəallaşır.

Siyasi şüur 2 pilləyə bölünür: empirik və nəzəri.

Empirik siyasi şüur – əmək, məişət, adət-ənənə və siyasi hadisələr əsasında yaranır. Nəzəri siyasi şüur – siyasi ideologiya olub, müəyyən konsepsiya əsasında sinifləri, kütlələri, şəxsiyyəti siyasi cəhətdən fəallaşdırır.

Siyasi şüurun inkişafı nəticəsində insanda siyasi dözümlük yaranır. Siyasi dözümlük siyasətdə əxlaqi normalara üstünlük verilməsidir (müharibə şəraitində siyasi şüurda dözümlü yaranması qələbənin başlıca amillərindən biridir).

Siyasi şüura mənfi təsir edən amillərdən biri insanın siyasi cəhətdən aldadılmasıdır. Siyasi şüura təsir edən digər amil əxlaqi normalardır. Əxlaqi normalar şəxsiyyətlər, sosial qruplar, dövlət-cəmiyyət, dövlətlərarası münasibətləri əhatə edir. Əxlaqi dəyərlərə əsaslanan siyasi şüur humanist siyasəti müdafiə edir.

Siyasi şüur fəallığı insanın özünün inkişafının, özünü-dərketməsinin mühüm göstəricisidir. Siyasi şüurun inkişafı nəticəsində insan azadlıq, suverenlik, sosial tərəqqi uğrunda könüllü, məqsədyönlü mübarizə aparır (Siyasi şüurda yarıdan siyasi qorxu siyasi şüura təsir edən vasitələrdən biri olub, siyasi nifrətə çevrilir – 1937-ci il). Siyasi şüur fəallığına malik olan insanlar siyasi hadisələri düzgün dərk etməklə yanaşı, onun iştirakçısına çevrilir, siyasi hadisələrə fəal təsir göstərir.

Siyasi şüur siniflərin, sosial qrupların, millətin mənafeyinin müdafiə edilməsi ilə yaranır, mübarizənin formaları, xarakteri, müttəfiqlərlə münasibət, taktiki yollar müəyyən edilir. Hakimiyyət ələ alındıqdan sonra siyasi qurluş nəzəri cəhətdən əsaslandırılır və gələcəyə inam yaradılır.

Bir çox ölkələrdə siyasi şüur ilə milli şüur qarşılıqlı vəhdətdə formalaşaraq siyasi milli şüur yaradır (17-18 əsrlərdə Avropa ölkələrində yaranan milli dövlətçilik ideyası hər iki şüurun vəhdəti əsasında həyata keçmişdir). Siyasi şüur milli şüur əsasında formalaşır. Milli şüur insanda vətən məhəbbəti, öz xalqını sevmək, adət və ənənələrə hörmət hisslərini formalaşdırır. Hər bir millətin özünəməxsus xarakteri vardır. Milli şüur məkan birliyi, iqtisadi, sosial birlik, dil birliyi, mədəniyyətin etik psixologiyasının təsiri altında formalaşır. Bəzi nəzəriyyəçilərə görə milli şüur «genetik təbii imkanın» nəticəsində yaranır.

Siyasi şüur ziddiyyətli xarakterə malikdir. Sosial qrupların, müxalif qrupların mənafeələrinin ziddiyyətli olması siyasi şüurun inkişafının əsas amilidir. Siyasi satqınlıq, siyasi yaltaqlıq, siyasi terror siyasi şüurun aşağı səviyyəsində yaranır.

Siyasi şüur vasitəsilə cəmiyyətin, sosial qrupların, şəxsiyyətin mənafeyi müdafiə edilir, qarşıya qoyulan məqsəd nəzəri cəhətdən əsaslandırılır.

İctimai şüurun bir elementi olan siyasi şüur **fərdi, qrup və kütləvi** siyasi şüurdan ibarətdir. Fərdi siyasi şüur şəxsiyyətin siyasətdə iştirakı və onu dərk etməsini təmin edən idraki və dəyərlər sistemidir. Qrup şüuru şəklində siyasi şüurun meydana gəlməsi mənafe və tələbatların dərk edilməsi ilə əlaqədardır. Qrup şüuru siyasətlə bağlı olan böyük (sinif, təbəqə) və kiçik qrupların ümumiləşmiş şüurudur. Kütləvi-siyasi şüur ideyaların, nəzəriyyələrin, baxışların, hisslərin, əhvar-ruhiyyənin, adət-ənənənin təsiri ilə yaranır. A.K.Ueldova görə isə kütləvi siyasi şüur sosial qrupların, siniflərin şüurudur. Kütləvi siyasi şüur siyasi həyatda iştirak edən insanların kütləvi birliklərinin real mövcud olan siyasi şüurudur. Bəzən ayrı-ayrı insanların, ixtisaslaşmış peşə adamlarının siyasi şüurunu kütləvi siyasi şüurdan ayırırlar. Lakin bu düzgün fikir deyil. Siyasi liderlərin, ixtisaslaşmış peşə adamlarının şüuru siyasi şüurun

yüksək forması olub, təsiredici bir qüvvəyə malikdir. İxtisaslaşmış siyasi şüur siyasi şəraiti düzgün qiymətləndirir və kütləvi şüurun aparıcı, təkanverici qüvvəsinə çevrilir. Əgər kütlə ictimai-siyasi hərəkətdə elmi, ideoloji, nəzəri şüuru qəbul edir və həmin istiqamətdə siyasi fəaliyyət göstərsə, deməli nəzəri şüur kütləviləşir. Kütləvi siyasi şüurun subyektivi bunlardır: şəxsiyyətlər, böyük və kiçik sosial qruplar, siniflər, millət-ethnik qruplar.

Sosial qrupun siyasi şüuru tələbatın, marağın, məfeyinin və məqsədin təsiri altında formalaşır. Bir sosial qrupun siyasi mənafeyi digərindən fərqləndiyi üçün, kütləvi-siyasi şüur eyni tipli olmur. İctimai-siyasi hərəkətlərdə kütləvi şüurun istiqamətləndirilməsi siyasi məqsədə çatmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Siyasi ədəbiyyatda siyasi şüurun burjuva, proletar, liberal, mühafizəkar, ənənəvi tipləri göstərilir.

Siyasi şüur mürəkkəb, çoxtərəfli daimi inkişaf edən mənafevi, siyasi proses olub, insanın fəaliyyətinə, davranışına, həyat mövqeyinə təsir edir. Siyasi şərait və fərdi xüsusiyyətlərin təsiri altında insanın siyasi şüuru formalaşır. İnsan nəinki siyasi şəraiti dərk edir, həm də onu yaradır. Siyasi şüur vasitəsilə insanların əqidəsi formalaşır. Siyasi şüurluluq həyat tərzini, siyasi mənafevi əxlaqi dəyərlər əsasında məqsədyönlü siyasətin həyata keçirilməsi ilə yaranır.

Siyasi şüurun tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir: ideyalar, nəzəriyyələr, baxışlar, hisslər, əhval-ruhiyyə, adət və ənənə.

Siyasi şüurun inkişafı nəticəsində siyasi təfəkkür formalaşır. Siyasi təfəkkür vasitəsilə insan siyasi hadisələri düzgün dərk etməklə siyasi prosesdə fəal iştirak edir.

Siyasi şüurun elementlərini belə səviyyədə ayırmaq olar: **nəzəri və gündəlik şüur; siyasi ideoloji və siyasi psixoloji.**

Nəzəri şüur siyasi proseslərin məqsədyönlü tədqiqatı əsasında müəyyən sosial qruplar tərəfindən formalaşır və siyasi fəaliyyətin təcrübəsi əsasında daha da zənginləşir.

Onun əsas cəhətləri kimi sistemlilik, bütövlük, proqnoz qabiliyyətli olması, ifadə tərzini və siyasi ideologiyasını göstərmək olar. Gündəlik siyasət şüur isə insanların həyat təcrübəsi nəticəsində formalaşır. Onun əsas cəhətlərinə ziddiyyətçilik, sistemsizlik, rabitəsizlik, yüksək emosionallıq və s. kimi əlamətləri aid etmək olar. Siyasi ideologiya cəmiyyətin necə təşkil olunmasına, onun dövlət quruluşunun xarakterinə, hansı siyasəti həyata keçirməli olmasına dair baxışlar sistemidir. Siyasi psixologiya isə siyasi münasibətlərin insan psixikasına təsir etməsidir.

Bundan əlavə siyasi şüur anlayışında mühüm rol oynayan ünsürləri də yaddan çıxarmaq olmaz. Bunlar **siyasi mövqe, ictimai rəy və stereotipdir**. Siyasi mövqe şəxsiyyətin siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə davranışını səciyyələndirən keyfiyyətdir. Ayrı-ayrı şəxslərin ictimai rəy vasitəsilə baxış və mövqeləri toplum halında təzahür edir və onun vasitəsilə siyasi cərəyanlar, meyillər müəyyənləşir. Stereotip haqqında elmdə 2 baxış var. Biri yalançı şüurun formalaşması, digəri isə ictimai şüurda gerçəklik haqqında sadə təsəvvürlərdir. Stereotiplər haqqında onu demək olar ki, onlar siyasi şüurun müşayətçisidir.

Siyasi şüurun xarakterindən asılı olaraq siyasi davranış formalarını da bir-birindən fərqləndirirlər və bu üzdən onun rəşional, affektiv və ənənəvi növlərini göstərmək olar.

Siyasi şüurun **funksiyalarını** isə belə sadalamaq olar: İdraki, qiymətləndirici, nizamlayıcı, birləşdirici, proqnoztik və normativ.

İdraki funksiya siyasi gerçəklik barədə biliklər sistemini ifadə edir;

Qiymətləndirmə funksiyası siyasi həyatda istiqamətin müəyyən olunmasına, siyasi hadisələrin qiymətləndirilməsinə kömək edir;

Nizamlayıcı funksiya siyasi iştirakın istiqamətlərini göstərir;

Birləşdirici funksiya sosial qrupların ümumi dəyərlər, ideyalar ətrafında birləşməsinə kömək edir;

Proqnostik funksiya siyasi prosesin inkişafının xarakter və məzmununun qabaqcadan müəyyən edilməsinə şərait yaradır;

Normativ funksiya gələcəyin ümumməqbul obrazını yaradır.

Yuxarıda sadaladığımız siyasi şüurun funksiyalarının həyata keçirilməsi bir çox amillərlə şərtlənir. Belə ki, bura mövcud siyasi mühitin təbiəti, hakimiyyətlə vətəndaşlar arasında münasibətin xarakteri və s. aiddir. Bir də onu vurğulamaq lazımdır ki, siyasi şüurun funksiyalarının reallaşması cəmiyyətin siyasi mədəniyyətindən çox asılıdır.

2. Siyasi İdeologiya anlayışı, forma və funksiyaları.

İdeologiya problemi son zamanlar müxtəlif informasiya vasitələrində alimlərin, siyasətçilərin, vətəndaşların, ideologiyaya yaxın və ondan uzaq olan adamların yazılarında, çıxışlarında, problemə həsr edilmiş müxtəlif xarakterli yığıncaqlarda – konfranslarda, simpoziumlarda çox intensiv müzakirə olunur.

İdeologiya anlayışını istifadə dövrünə gətirən fransız Destur de Tresi «İdeologiyanın elementləri» (1801-ci il) əsərində yeni bir elm yaratdığını iddia edir. Onun fikrincə, bu elm ideyaların yaranmasını, fəaliyyətini və bir-birini əvəz etməsini öyrənir. Onun davamçıları Kabanis «İnsanın fiziki və əxlaqi təbiətinin nisbəti», Volney isə «Əxlaqın fiziki prinsipləri» əsərində həmin iddiada olublar. Deməli, ideologiya anlayışının birinci mənası ideyalar haqqında elmdir. Az sonralar anlayışın etimoloji mənası unuduldu və ideologiya ictimai quruluşu saxlamağa və ya onu dağıtmağa yönəlmiş ideyalar toplusu mənasında istifadə edilir. XIX-cu əsrin ortaları üçün isə ideologiya cəmiyyətin həyatında ideal

amillərin həlledici rolunu qəbul edən fikir və siyasi cərəyan mənası alır.

Nəhayət müasir mənada ideologiya dedikdə, insanların yaşadıkları mühitə və bir-birinə münasibətinə, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni quruluşa olan baxışlar və ideyalar cəmi başa düşülür. Nəzəri cəhətdən az-çox dərəcədə sistemləşdirilmiş bu ideyalar və baxışlar cəmiyə dəstəkləyir, ya da rəddedici mövqelərdə olur.

İdeologiya mədəni və sosial hadisə olduğundan onun növünə və tipinə qiymət verərkən həm ideoloji (nəzəri idrakı), həm də sosial meyarlar və xarakteristikalar əsas götürülür. (Bunu əsas kimi götürsək ideologiyalar idraki yönümlərinə görə elmi və qeyri-elmi, həqiqi və yanlış, doğru və illüzyal növlərə, sosial yönümlərinə görə isə mütərəqqi və konservativ, inqilabi və təkamüllü, liberal və radikal, millətçi və beynəlmillətçi növlərə ayrılırlar.)

İdeologiyanın həm məzmunu, həm forması, həm də işləmə mexanizmi baxımından fəaliyyətinin 3 əsas pilləsini ayırmaq olar:

Birinci pillə **fəlsəfi-konseptual** əsasların hazırlanma pilləsidir. Müəyyən məqsədlər güdən siyasi qüvvənin və ya sosial qrupun – sınıfın, millətin, partiyanın, dövlətin sosial görüşləri, idealları, sosial dəyərləri, qiymətləndirmə meyarları və s. onların ideologiyalarının fəlsəfi-konseptual əsasını təşkil edir. Aydın ki, fəlsəfi-konseptual əsasa daxil olan müddəalar, ideya və prinsiplər daşıyıcısı olan qüvvənin siyasətini, fəaliyyət planları və proqramlarını, sonra da fəaliyyət mexanizmini – praktikasını şərtləndirəcəkdir. Bu səviyyədə ideologiya hakimiyyətə gəlmək və ya hakimiyyəti saxlamaqdan ibarət olub, ifrat dərəcədə ya sağ, ya da sol mövqelər arasında səpələnmə bilər.

İdeologiyanın fəaliyyətinin ikinci səviyyəsi **siyasətin formalaşması və onun əsas istiqamətləri üzrə fəaliyyət proqramının hazırlanmasıdır**. Siyasi proqramların hazırlanması siyasi qüvvənin dəstəklədiyi və həyata keçirmək niyyətində

olduğu əsas tələblər, tədbirlər və şüarlara ictimai rəyi cəlb etmək, əhalinin siyasi fəallığını yüksəltmək və onun siyasi davranışının normativ əsaslarını yaratmaq, bu yolla da öz mübarizəsini legitimləşdirmək məqsədini güdür.

Nəhayət, üçüncü fəaliyyət səviyyəsində **siyasi proqramların reallaşması**, ideoloji təbliğat nəticəsində bu proqramların tərəfdarları və təsübkeşlərinin fəal mübarizəyə qoşulması baş verir. Bunun konkret nümunələrini müxtəlif seçki kampaniyalarında siyasi qüvvələrin iştirakı, qanun çərçivəsində və ya qanuna zidd olaraq dəstək və ya etiraz aksiyalarının keçirilməsində görürük. Bu formalardan hansının seçilməsi ideologiyanın tipindən, bir sıra subyektiv amillərdən və s.-dən asılıdır.

XYIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən işlədilən ideologiya anlayışı bəşəriyyətin inkişafına böyük təsir etmişdir. İlk dəfə isə bu anlayışa Destyut De Trasi toxunmuş və ideologiyayı ideyaların meydana gəlməsi və insan təfəkkürünün qanunları haqqında elm kimi izah etmişdir. Lakin bu vaxta qədər onun haqqında deyilən təsəvvürlər xeyli təkamül yolu keçmiş və bu da ideologiya haqqında müxtəlif baxışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, ideologiyanın siyasəti və siyasi fəaliyyəti pərdələmək üçün istifadə olunması haqqında fikirlər. Daha sonra ideologiyayı geniş anlayış kimi qəbul edib, dini və estetik şüur formalarını da onun təzahürü hesab edirlər. Marksizm ideologiyayı əvvəlcə idealizmi şərh etmək üçün daha sonra sistemə salınmış anlayış kimi izah etmişlər. Sonralar ideologiya anlayışına xüsusi diqqət yetirilmiş, siyasi mübarizənin istiqamətlərini müəyyənləşdirən ideyaların məcmusu kimi qiymət verilmişdir.

İdeologiya haqqında müxtəlif baxışların olmasına baxmayaraq O.Rebul onları 3 qrupda birləşdirib: sezarçı, marksist və sosioloji.

Sezarçı baxışlara görə – mövcud quruluşun dəyişdirilməsinə yönəldilmiş baxışlar sistemi nəzərdə tutulur.

Marksizmə görə – mövzud quruluşun müdafiəsində duran baxışlar sistemi nəzərdə tutulur.

Sosioloji baxışlara görə – XX əsrdə kollektiv düşüncə səviyyəsinə qalxmış ideyaların məcmusu nəzərdə tutulur.

İdeologiyanın çoxcəhətli məzmunu onun həm funksiyalarının, həm də təzahür formalarının rəngarəngliyini göstərir.

İdeologiyanın təsnifatını bir neçə meyar əsasında aparmaq olar ki, bunlar da aşağıdakılardır.

1.Funksiyalarına görə (sosial mənafeyə görə) – mütərəqqi, mühafizəkar, mürtəce

2.Sosial bazasına görə – milli, irqi, sinfi, qrup. Bu əlamətə görə ideologiyanın fəaliyyət sferasını onun məzmunu ilə sosial qrup və birliklərin mənafeləri arasında funksional asılılıq təyin edir. Yəni hər hansı bir qrupun mənafeələrinə xidmət göstərən ideologiya həmin sosial qrupun içərisindən çıxır.

3.Daxili strukturuna görə – dini, dünyəvi, rəşional, irrasional, universal, partikulyar. Bu təsnifata görə ideologiya sistemlərində dəyərlər və onun üsul və vasitələri durur. Dini ideologiya ilahi qüvvəni əsas götürür, dünyəvi isə əksinə inamsızlığın, müqəddəsliyin olmamasından xəbər verir. Rəşional (idraki meyarlar, məntiqi mülahizələr) və irrasional (intuisiya, ehtiras) ideologiya dəyərlərin idrakın və məntiqin nəzarətinə tabe olmaqla fərqlənir. Millətçi, irqçi ideologiyalar partikulyar, məhdudiyət qoymadan təcdim edilən ideologiyalar isə universal xarakterə malikdir.

4.İdeologiyanın fəaliyyət səviyyəsinə görə – nəzəri-konseptual, proqram-siyasi, kütləvi (aktual aşmış):

a)Nəzəri-konseptual səviyyə – sinfi, təbəqə, dövlət, millətin maraqları və ideallarını üzə çıxaran müddəaları yaradır. Bu səviyyə fəaliyyət miqyaslarına görə məhdud xarakter daşıyır.

b)Proqram-siyasi səviyyə – kütlələrin siyasi davranışının istiqamətləndirilməsi üçün siyasi qərarların qəbulunun

ideya-siyasi kökündə duran proqram, manifest, şüarların hazırlanması olub, normativ xarakter daşıyır.

c)Aktuallaşmış səviyyə – vətəndaşlar tərəfindən ideologiyanın məqsəd və prinsiplərinin dərk olunma səviyyəsi və onun siyasi iştirakın müxtəlif formalarında təsəvvür olunmasının xarakteri ilə müəyyən edilir. G.Manheyim bu səviyyəni total ideologiyalar adlandırır (marksizm, faşizm bu qəbildən olan ideologiyalardır).

4.Tarixi taleyinə görə – əbədi, uzunmüddətli, qısa müddətli.

5.Fəaliyyət sferasının miqyasına görə – ümumbəşəri, regional, ölkə. Burada əsasən ideologiyanın coğrafi məkanda yayılma miqyası nəzərdə tutulur. Belə ki, elə ideologiyalar var bütün dünyanı, eləsi də var ayrı-ayrı ölkələri əhatə edir.

Hakim və müxalif statusa malik olan ideologiyaların sosial imkanlarının, sosial yönümlərinin, sosial məqsədlərinin, sosial gerçəkliyə və ölkədəki vəziyyətə münasibətlərinin müxtəlif, fərqli, çox hallarda isə zidd olmasına baxmayaraq ideologiyaların funksional yükündə bir ümumilik müşahidə olunur.

Məzmunlarında, sosial yönümlərində, idraki yüklərində, tipində, fəaliyyət mexanizmlərində və istifadə etdikləri vasitələrdə olan fərqlərdən və ziddiyyətlərdən asılı olmayaraq bütün ideologiyaların icra etdikləri aşağıdakı **funksiyaları** var:

1.Tarixi prosesin mahiyyəti, onu təyin edən amillər, sosial qurumlar və strukturlarının fəaliyyəti və idarəetmə haqqında optimal saydığı ideya və prinsiplərin müəyyən-ləşdirilməsi;

2.İdeologiyanın daşıyıcısı olacaq siyasi qüvvənin fəlsəfi-dünyagörüşü əsaslarının hazırlanması;

3.Keçmişin, indinin və gələcəyə qiyətləndirilməsi meyarının müəyyən-ləşdirilməsi;

4.Rəhbər tutduğu ideya və prinsiplərin doğruluğu və səmərəli olacağını əhaliyə təsdiqləmək üçün şüara təsir mexanizmi və vasitələrinin hazırlanması;

5.Hakimiyyətin saxlanması və fəaliyyəti (hakim ideologiya üçün), yaxud hakimiyyətə gəlmə uğrunda (müxalif ideologiyalar üçün) mübarizə prosesini təşkil etmək.

Göstərdiyimiz bu funksiyalar ideologiya insitutunun bütün səviyyələrində az və ya çox intensivliklə həyata keçirilir.Siyasi ideologiyaların funksiyaları cəmiyyətin siyasi inkişafının istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, ideologiyanın daşıyıcılarının vahid məqsədi həyata keçirmək üçün səfərbər edilməsi və insanları birləşdirilməsində öz ifadəsini tapır.

3.Müasir siyasi ideologiyalar.

Bildiyimiz kimi bəşəriyyətin inkişafına təsir edən ideoloji-siyasi cərəyanlar və onların daşıyıcıları düşmənçilik münasibətlərini kənara qoyaraq müasir dövrdə yanaşı yaşayır. Dünya miqyasında 400 illik tarixə malik liberal ideoloji cərəyan XXI əsrə çatan azsaylı ideologiyalardan biridir.

Liberalizm – hüquq və azadlıqlarını üstün tutan, dövlətin fəaliyyət sahəsinin məhdudlaşdırılmasını müdafiə edən ictimai-siyasi cərəyan və təlimdir.

Liberalizm zamanın sınağından çıxaraq sivil dünyanın qəbul etdiyi ümumbəşəri etikanın əsasına çevrilmiş ən nüfuzlu ideoloji-siyasi cərəyandır. «Liberalizm» terminin yaranması XIX əsrin əvvəlinə aid edilir və onun müəllifi J.de Stol sayılır. Latın dilindən tərcümədə liberalizm «azad insana xas olan» mənasını verir. Bir ideya kimi meydana gəlməsini isə qədim yunan mütəfəkkirləri Lukretsi və Demokritin xidmətləri hesab etmək olar. Ancaq müstəqil bir cərəyan olaraq, liberalizm XVII-XVIII əsrlər burjua inqilabından sonra bəşəriyyətin böyük alimləri C.Lokk (1632-1704) «İdarəetmə haqqında iki traktat», T.Hobbs (1588-1679) «Fəlsəfənin əsasları», «Leviatan və yaxud materiya,

kilsə və mülki dövlətin forması və hakimiyyət», A.Smitin (1723-1790) «Xalqların zənginliyinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqatlar», J.J.Russo (1712-1778) «İctimai müqavilə», T.Cefferson (1742-1826) «Amerika Birləşmiş Ştatlarının müstəqillik haqqında deklorasiyası», (...Didro, Lametri...) və utopik sosialistlərin yaradıcılığında yer almış «təbii hüquq» nəzəriyyəsinə və dövlətin yaradılması haqqında «ictimai müqavilə» təliminə əsaslanaraq yaranmışdır. Burada əsas fikir ondan ibarətdir ki, insanlar dünyaya gələrkən hamısı bərabər təbii hüquqlara malik olurlar. Lakin sonra cəmiyyətdə istismarın, güclü və gücsüzün, dələduz və sadələvün olması üzündən bu hüquqlar pozulur və ədalətsizlik yaranır. «İctimai müqavilə» ilə yaradılan dövlətdə bu ədalətsizliyi aradan qaldırmaq və elə cəmiyyət yaratmalıdır ki, insanların təbii hüquqları qorunsun və təmin edilsin. Şəxsiyyətin azadlığını insanların əsas ayrılmaz, özgələşməyən hüquqları ilə bağlayan liberalizm bu hüquqların təminatını siyasi azadlıqda, azad rəqabətdə və sərbəst sahibkarlıqda görür. Liberalizm ideologiyasında önəmli yerlərdən birini liberal dəyərlərə üstünlük vermək, şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə dövlətin mümkün qədər az və mülayim müdaxiləsi, demokratiya, azadlıq və məsuliyyətin optimal nisbəti tutur.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək, liberalizmin əsas prinsiplərini belə sadalamaq olar:

-Fərd dövlət və onun insitutlarına münasibətdə birincidir, fərdi tələbat və hüquqlar, kollektiv tələbat və hüquqlardan daha vacibdir;

-insanların fərqliliyi birinci, oxşarlıq və əlaqəsi isə ikincidir;

- bütün qanun və dəyərləri insan yaradır;

- insan fərdi olaraq azaddır və öz azadlığı qarşısında məsuddur, şəxsi azadlıq və məsuliyyətin əsasında xüsusi mülkiyyət dayanır.

Ənənəvi və qədim tarixi olan **Mühafizəkarlıq** ideologiyası da dünyanın ictimai-siyasi inkişafına güclü təsir edən cərəyanlardan biridir. Mühafizəkarlıq, yaxud konservati-

vizm latın sözü olub, «conservare», qorumaq və mühafizə etmək deməkdir. Bu termini ilk dəfə fransız yazıçısı Şatobrian işlətməmişdir. Siyasi ideologiya kimi 1789-cu ildə Fransa inqilabı nəticəsində yaranmışdır. J.De Mestor, L.De Bonald və E.Berk liberalçı dünyagörüşün yayılmasından qorxaraq, mövcud qaydanın qorunması yollarını axtarmağa başladılar. Onların fikrincə köhnənin saxlanması mövcud zamanın gərginliyinin qarşısını almaqla bərabər gələcək qarşısında mənəvi borc kimi qiymətləndirilə bilər.

Mühafizəkarlıq – dövlətin və ictimai həyatın tarixən yaranmış formalarının, xüsusilə də ailə, millət, din və mülkiyyətdə təzahür edən dəyərlərin qorunub saxlanmasına əsaslanan ideya-siyasi təlim və cərəyandır.

Əsas ideya tarixi ənənəyə, təbii tarixi prosesin öz axarına üstünlük vermək, tarixi proseslə ictimai həyata sünü müdaxiləni qəbul etməməkdir. Bu ideologiya millətin nəfəsinə olan milli və tarixi adət-ənənələrin qorunması və inkişaf etdirilməsi, lakin bunu inqilab deyil təkamül yolu ilə həyata keçirməyin tərəfdarı olan cərəyandır. Yeniləşmə pərdəsi altında həyata keçirilən müdaxilələr sosial partlayışın, inqilabların, üsyanların, qiyamların, çevrilişlərin baş verməsi ilə sonlanır. Məhz ona görə də ictimai proseslərə şüurlu müdaxilə əsla yolverilməzdir. Mühafizəkarlığın ifrat qolu təmsilçilərinə görə cəmiyyətin inkişafında müəyyən zaman və məkanda qərarlaşmış ictimai quruluş, sosial struktur, hakimler və təbəələr, ailə münasibətlərinin, mülkiyyət formalarının əsasında duran sosial, əxlaqi, siyasi və s. norma və prinsiplər ilahi mənşəli olduğundan insanlar tərəfindən qəbul və əməl edilməlidir. Bu cür hərəkət cəmiyyətdəki sosial gərginlikləri söndürər, ədalətsizliklərə son qoyar ki, bu da gələcək nəsillər qarşısında ən yüksək əxlaqi borcdur. Məsələyə bu cür yanaşma mühafizəkarlıq ideologiyasının əsas müddəalarının formalaşması üçün zəmin oldu. Belə ki, Konstitusiyaya ilahi iradənin ifadəsi olaraq dəyişdirilməsi qeyri-mümkün sayıldı; Konstitusiyaya və onun əsasında qəbul edilmiş qanunlar bütün vətəndaşlar üçün bərabər və məcburi hesab edildi; Konstitusiyanın aliliyi və toxunulmazlığı təmin olundu;

Məhkəmələr öz fəaliyyətində qanunları və tarixən qərarlaşmış əxlaq normalarını rəhbər tutmalıdır; və s.

Mühafizəkarlığın əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Cəmiyyət kökləri ilə tarixə gedən norma, adət, ənənə və təsisatlar sistemidir;

- mövcud təsisatlar hər hansı nəzəri sxemdən üstündür;

- dövlət avtoritetinə əsaslanmalıdır;

- insan təbiətini qiymətləndirmədə pessimizm, insan ağılına skeptik münasibət;

- insanlar arasında sosial bərabərliyin olması qeyri mümkündür;

- xüsusi mülkiyyət şəxsi azadlığın və sosial tərəqqinin təminatıdır.

Sosializm ideologiyasının kökləri çox qədim zamanlardan müşahidə edilib (Platon və b.). Sosializm siyasi ideologiya olmaq etibarilə kütlələrin tarixən sosial ədaləti, həmrəyliyi, şəxsiyyətin sosial müdafiəsini həyata keçirən cəmiyyət arzularıdır. Bu ideologiya sosial yoxsulluğu istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri və sosial sverada dəyişikliklərin aparılması zərurəti ilə əlaqələndirir. Az-çox sistemli şəkildə sosializm ideyaları böyük utopistlər T.Mor və Kampanellinin, sonralar isə Sen-Simon, Furiye və Ouenin əsərlərində şərh edilib. Sosializmin əsas ideyası bərabər, ədalətli, xoşbəxt, istismarsız cəmiyyət qurmaqdır. K.Marks və F.Engels sosializm təliminin nəzəri əsaslarını hazırlamışlar ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- Burjua cəmiyyətinin öz inkişafı zəruri surətdə onun sosializm cəmiyyətilə əvəz olunması şəraitini hazırlayır;

- bu əvəzlənmənin əsasını sinfi istismar və bu zəmində baş verən sinfi mübarizə təşkil edir;

-sinfi mübarizə zəruri olaraq sosial inqilabla nəticələ-nəcək və proletar diktaturası qurulacaq;

- sosializm məhsuldar qüvvələrin yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdə qələbə çala bilər və öz növbəsində kapitalizmdəkindən daha yüksək məhsuldar qüvvələr yaradacaq;

- sosializm ümumi sosial ədalət cəmiyyəti olacaq;

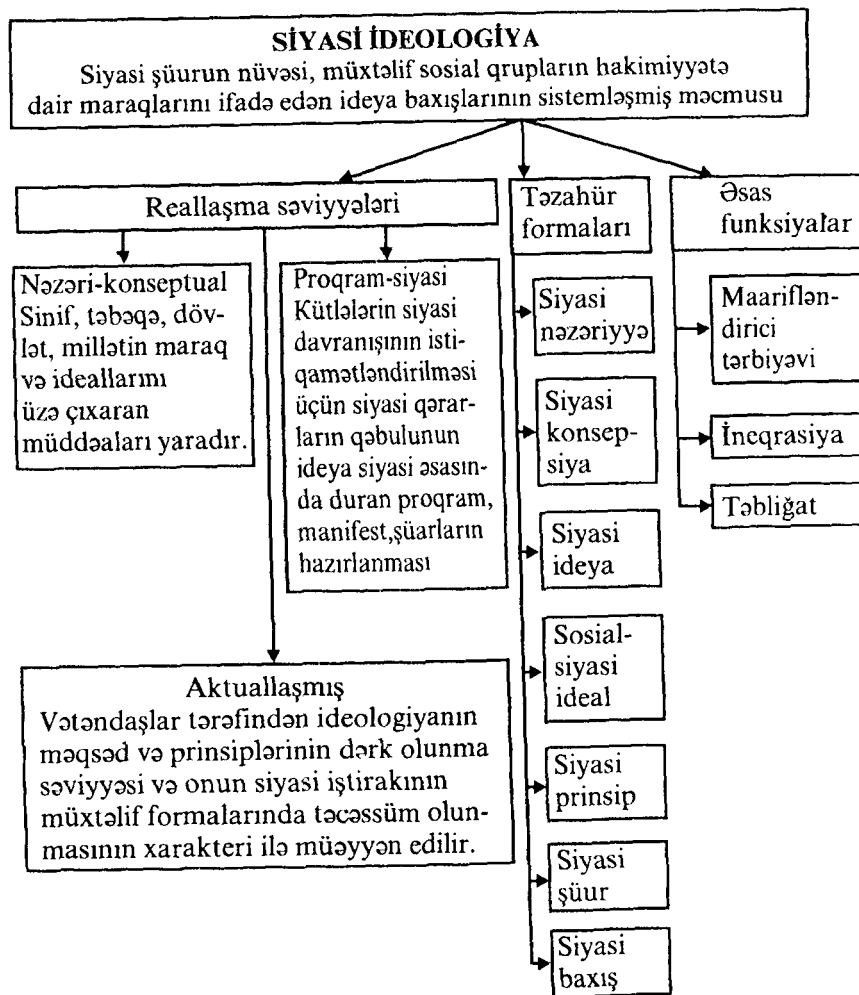
- sosializmdə ictimai şüur yüksək səviyyədə inkişaf edəcək, cəmiyyətdəki neqativ hadisələri dərk edərək dəf etməyə hazır olacaq.

V.Lenin sosialist ideologiyasına bir sıra məntiqə sığmayan əlavələr edib: proletar diktaturası zor aləti olmaqla, burjua sinfini əzməli, burjua dövlət maşınını sındırmalıdır. Sosializm geridə qalmış ayrıca bir ölkədə də qalib gələ bilər. Kapitalist inkişaf mərhələsini keçmədən feodolizmdən sosializmə keçmək mümkündür. Ancaq bu gün real praktikada zorakı üsullara arxalanan sosializm ideologiyası ictimai şüura təsir gücünü itirib.

Sosializmin zəminində yaranmış sosial-demokratiya sosial və dövlətlərarası aləmin üstünlüklerini müdafiə etməklə yanaşı həm də ədalətli ictimai quruluş idealını həmrəylik və azadlıq prinsipləri ilə əlaqələndirmişlər. Sosial-demokratiya ideologiyasının əsasını K.Kautski, A.Bebel, Bernşteyn qoyublar. Sinfi mübarizə ideyasını qəbul etməyən sosial-demokratlar burjua cəmiyyətinin təcridi islahatlar yolu ilə sosializm cəmiyyətinə keçəcəyini iddia edirlər. Onlar üçün vacib olan sosial və dövlətlərarası sülh, azadlıq və həmrəyliyə söykənən ədalətli ictimai quruluşdur. Bunun əsas prinsipləri xalq hakimiyyəti, zəhmətkeşlərin sosial müdafiəsi, özünüidarənin müxtəlif formalarının yeni vüsət almasıdır. Cəmiyyətdəki bütün sosial qrupların «sosial tərəfdaşlığı» prinsipi əsas müddələrdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov Politologiya, dərslik, Bakı 1997.
2. Д.П.Зеркин Основы политологии, Москва, 1997.
3. В.Н.Лавриненко Политология, Москва, 1999.
4. X.B.Əfəndiyev, N.Y.Məmmədli Politoloqiyadan 100 sxem. Bakı, 2002.
5. В.П.Пугачев, А.И.Соловьев Введение в политологию, М, 1999.
6. M.Ə.Əfəndiyev Siyasi elmin əsasları. Bakı, 2004.

MÖVZU № 21 BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

PLAN:

1. **Beynəlxalq münasibətlər anlayışı.**
2. **Beynəlxalq münasibətlər sistemi.**
3. **Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri.**
4. **Beynəlxalq münaqişələr.**

1. **Beynəlxalq münasibətlər anlayışı.**

Hər bir dövlət milli maraqlarını qorumaq üçün xarici dövlətlərlə ikitərəfli və çox tərəfli münasibətlərə daxil olur. Dövlətlərarası münasibətlər ticarət, iqtisadi, sosial, siyasi, hərbi, milli təhlükəsizlik və mədəniyyət münasibətlərini əhatə edir. Dövlətlərarası əlaqələrin, əməkdaşlığın nəticəsində beynəlxalq münasibətlər yaranır. Dövlətlər arasında əlaqələrin sabit siyasi mərhələsi XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Beynəlxalq təşkilatların, transmilli korporasiyaların meydana gəlməsi ilə beynəlxalq siyasətdə iştirakçıların sayının çoxalması nəticəsində beynəlxalq münasibətlər sistem halında formalaşır.

Beynəlxalq münasibətlər – dedikdə dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, cəmiyyətlər, transmilli korporasiyalar arasında müxtəlif səviyyələrdə və formalarda həyata keçirilən ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqə və münasibətlər sistemi başa düşülür.

Beynəlxalq münasibətlər – müxtəlif qüvvələrin (ictimai, dövlət, hərbi, iqtisadi, maliyyə, intellektual və s.) global, regional, çoxtərəfli və ya ikitərəfli səviyyələrdə qarşılaşdığı və qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi bir sahədir. İkitərəfli əməkdaşlıqda dövlətlərarası müxtəlif sahələrdə müqavilələr bağlanılır, sonra həmin müqavilələrin reallaşması üçün tədbirlər planı həyata keçirilir. Çoxtərəfli münasibətlər beynəlxalq və regional təşkilatlar əsasında yaranır. Beynəlxalq münasibətlərin əsas məqsədi dünya dövlətləri arasında

əməkdaşlıq və əlaqələr yaratmaqdır. Beynəlxalq əməkdaşlıq çoxtərəfli və mürəkkəb anlayış olub, ziddiyyətli prosesdir. O beynəlxalq münasibətlərin məzmununu, bu münasibətlərin istiqamətini, dərəcəsini və inkişaf səviyyəsini əks etdirir və həmçinin siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə məqsədyönlü əlaqələrlə səciyyələnir. Beynəlxalq əməkdaşlıq ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər çərçivəsində həyata keçirilir. Hazırkı şəraitdə beynəlxalq əməkdaşlıq aşağıdakı məsələləri əhatə edir: təhlükəsizlik, elm, texnika, iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində, humanitar sahədə, ətraf mühitin qorunmasında, insan hüquqlarının gözlənilməsində və s.

Beynəlxalq münasibətlər – mütləq şəkildə dövlət halında təşkil olunmuş bir cəmiyyət miqyaslarından kənara çıxır və beynəlxalq birliyin müxtəlif üsurləri arasında meydana gəlir.

Beynəlxalq münasibətlər – sahəsində dövlət hakimiyyətinə ekvivalent olan vahid mərkəzi hakimiyyət qurumu, sərəncam verən struktur mövcud deyil.

Beynəlxalq münasibətlər – fəaliyyət kimi deyil qarşılıqlı fəaliyyət kimi özünü təsdiqləyir.

Beynəlxalq münasibətlər dünyanın müxtəlif coğrafi məkan dairəsində baş verir. Coğrafi məkanın əlverişli olması dövlətlərarası rəqabəti gücləndirir. Dövlətlərarası kompromiz güzəştlər əsasında bağlanan müqavilələr, güzəştli razılaşmalar beynəlxalq hadisələrin dinc inkişafını qaydaya salır.

Beynəlxalq münasibətlər anlayışının məzmununu onun sahələri və bu münasibətlərdə iştirak edən tərəflər təşkil edir. Müasir cəmiyyətdə beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının həm sayı artmaqda davam edir, həm də onların rollarında dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bu münasibətlərin inkişafı isə onun iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər sahəsinin genişlənməsində özünün ifadəsini tapır.

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətləri tənzim edən beynəlxalq hüquqi normalar yaradılmışdır. Beynəlxalq hüquqi normalar və beynəlxalq siyasi proseslər bir-birilə qarşılıqlı vəhdət təşkil edir. Beynəlxalq siyasət beynəlxalq hüquqi normalar əsasında fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq hüquq normalarının əsasında beynəlxalq davranışın tənzim edilməsi mümkündür. Dünyada mövcud olan qeyri-demokratik dövlətlərin demokratik rejimlərlə əvəz olunması münaqişələrin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Qanunverici orqanların beynəlxalq münasibətlərin subyektivi kimi çıxış etmələri demokratiyanı genişləndirir. Parlamentlərarası təşkilatlar beynəlxalq münasibətlərin nizamlanmasında iştirak edir, həm ümumdünya, həm də milli maraqları müdafiə edilir. Beynəlxalq hüquq milli hüquqdan fərqlənir. Milli hüquq bir dövlətin daxili və xarici siyasətini tənzim edirsə, beynəlxalq hüquq dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilir və dünyada baş verən siyasi prosesləri, beynəlxalq münasibətləri tənzim edir. Hüquq elmləri doktoru, professor L.Hüseynov yazmışdı: «Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salmaq üçün onların qarşılıqlı razılığı əsasında yaradılmış normalar sistemidir». Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərin tərkib hissəsinə daxildir. Beynəlxalq münasibətlərin subyektləri beynəlxalq hüquqi normalara və prinsiplərə əməl etsələr dünyanın dinc yolla inkişaf etməsinə və əməkdaşlığın genişlənməsinə şərait yaranar. BMT-nin Nizamnaməsində, ATƏT-in 1975-ci ildə qəbul etdiyi əsas sənədə görə beynəlxalq hüququn ən mühüm və ümumi prinsipləri aşağıdakılardır:

- güc tətbiq etməmək və güclə hədələnməmək;
- beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək;
- sərhədlərin pozulmazlığı;
- ərazi bütövlüyü;
- xalqların özünü müəyyən etməsi;
- əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi;
- dövlətlərin bir-birilə əməkdaşlıq etməsi;

- beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi.

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə demokratiyanın inkişaf göstəricilərindən biri qeyri hökumət təşkilatlarının və müxtəlif cəmiyyətlərin fəallığının yüksəlməsidir. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində dövlətin beynəlxalq münasibətlər sahəsində funksiyasını qeyri hökumət təşkilatları yerinə yetirir. Qeyri hökumət təşkilatları beynəlxalq hüquq normaları əsasında fəaliyyət göstərir. Dünya siyasətinin prinsipial məsələləri isə dövlət və dövlətlərarası təşkilatlar vasitəsilə həll edilir.

2. Beynəlxalq münasibətlər sistemi.

Beynəlxalq münasibətlər XVI-XVIII əsrdən yaranmışdır. Dövlətlərarası əlaqələrin tarixi daha qədim dövrdən başlasa da bu əlaqələr sistem halında deyildi və hüquqi normalarla tənzimlənmirdi. Böyük coğrafi kəşflərin, kapitalist münasibətlərin inkişafı nəticəsində dövlətlərarası siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə münasibətlər formalaşdı.

Beynəlxalq münasibətlərin tarixi formalarının təhlili bir sıra çətinliklərlə əlaqədardır. Belə ki, bu əlaqələr daim inkişaf edir və həmin inkişaf prosesində təkmilləşir. Bundan əlavə tarixi formaların fərqləndirilməsi şərti xarakter daşıyır. Beynəlxalq münasibətlərin tarixi formalarını belə göstərmək olar:

1. Beynəlxalq münasibətlərin ilkin forması (XVI-XVIII əsrlər);

2. Sənaye dövrünün beynəlxalq münasibətləri (XIX-XX əsrin I yarısı);

3. Müasir beynəlxalq münasibətlər.

1. Avropa dövlətləri arasında gedən 30 illik müharibənin başa çatması, 1648-ci ildə Vestfalya sülh müqaviləsinin bağlanması ilk beynəlxalq münasibətlər müqaviləsi hesab edilir. Beynəlxalq münasibətlərin ilk dövründən sonra da dövlətlərarasında, işğalçılıq müharibələri davam edirdi.

Dövlətlərarası münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının olmaması mübahisəli məsələlər, müharibələr, güc qüvvələri tətbiq etməklə nəticələnirdi. Vestfalya sülh müqaviləsindən sonra milli dövlətlər yarandı və kral hakimiyyətini milli dövlət əvəz etdi. Milli dövlət beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi dünya siyasi prosesini tənzim edən əsas iştirakçıya çevrildi. Milli dövlətdə parlament əsas qanunverici funksiyaları yerinə yetirdi. Dövlətin xarici siyasəti, dünyanın digər dövlətlər ilə münasibətləri parlamentdə müzakirə olunurdu və qərarlar qəbul edilirdi.

Beynəlxalq münasibətlərin birinci dövrünü belə xarakterizə etmək olar:

- fasiləsiz baş verən müharibələr yeni dövlətlərin, yeni siyasi rejimlərin meydana gəlməsinə səbəb olur ki, bu da beynəlxalq münasibətlərin qeyri-sabit olmasına dəlalət verir;

- beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları azlıq təşkil edirdi. (Əsasən, Roma imperiyası, Osmanlı imperiyası, Rusiya, İngiltərə, Fransa və s.);

- beynəlxalq münasibətlər müəyyən hüquqlar əsasında deyil, hakimiyyətdə olan sülalələrin şəxsi münasibətləri əsasında qurulurdu;

- beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin siyasi və hərbi sahələrini əhatə edirdi.

2. Beynəlxalq münasibətlərdə yaranan sistemlərdən biri də Versal sistemidir. Sənayenin yüksələn xətlə inkişafı, yeni texnika və texnologiyaların meydana gəlməsi, əmtəə və kapital ixracının artması, dünya bazarları uğrunda mübarizə dövlətlərarası müharibəyə səbəb oldu. Dünya müharibəsinin nəticəsində Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Osmanlı İmperiyası parçalandı. Yeni müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Qalib gələn dövlətlər dünyanı yenidən nizamlamaq üçün 1919-cu ildə Versal sistemini yaratdılar. Versal sisteminin yaradılmasında əsasən Fransa, İngiltərə, ABŞ dövlətləri iştirak edirdi. Versal sisteminin iştirakçıları olan 44

dövlətin razılığı ilə 1921-1922-ci ildə Vaşinqton toplantısında «Millətlər liqası» yaradıldı. Millətlər liqası ilk dəfə beynəlxalq hüquq normalarını müəyyən etdi. Beynəlxalq hüquqi normalara dövlətlərarası sülhün qorunması, ərazi bütövlüyü, hərbi müdaxilənin qarşısının alınması, işğalçı dövlətə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi, mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi daxil idi. Versal sistemində iştirak edən dövlətlərin razılığı ilə 1920-ci il yanvarın 11-də AXC-nin müstəqilliyi tanındı, 1918-1920-illər ərzində dünyanın bir çox ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaradıldı.

Beynəlxalq münasibətlərin ikinci tarixi formasını (sənaye dövrünün beynəlxalq münasibətləri XIX-XX-ci əsrin birinci yarısı) belə səciyyələndirmək olar:

-beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının sayının artması nəzərə çarpır ki, onun da səbəbi milli dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi, hərbi sahədə əməkdaşlıq genişlənir;

-beynəlxalq münasibətlərin rolunda baş verən dəyişikliklər hüquq normalarının meydana çıxması ilə izah olunur;

-beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq həyatın prinsipləri ilə milli mənafeələr arasında ziddiyyətlər müşahidə edilir;

- yeni yaranan beynəlxalq təşkilatlar da beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları kimi çıxış edirlər;

- beynəlxalq əlaqələrin sahələrində genişlənmə nəzərə çarpır. Yəni hərbi və siyasi əlaqələrdə əlavə mədəni, iqtisadi və s. əlaqələr də yaranmağa başlayır.

3. II Dünya müharibəsindən sonra Potstam sistemi yaradıldı. ABŞ, İngiltərə, Fransa və SSRİ dövlət başçıları iştirak etdiyi Potstam konfransında dünyanın yeni sisteminin yaradılması haqqında razılıq əldə edildi. 1945-ci ildə iyun ayının 26-da San-Fransisko konfransında 50-yə qədər dövlətin iştirakı ilə BMT-nin nizamnaməsində sülh və təhlükəsizlik, millətlərarası dostluq və əməkdaşlıq, insan hüquqlarının qorunması, ümumi maraqların razılaşdırılması və başqa məsələlər irəli sürüldü.

1946-cı ildə Çorçelin ABŞ-ın Fulton şəhərində çıxışında dövlətlər arasında ideoloji ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi göstərildi. Dünya 2 sistemə kapitalizm və sosializm sisteminə bölündü. Soyuq müharibə dövrü başlandı. 90-cı illərdə SSRİ-nin dağılması ilə Soyuq müharibə başa çatdı, yeni müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Dünyanın yenidən nizamlanması beynəlxalq münasibətlərin zəruri tələbatına çevrildi. Dünyada mövcud olan qeyri-demokratik dövlətlərin demokratik rejimlərlə əvəz olunması münaqişələrin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı. Qanunverici orqanların münasibətlərin subyektinə çevrilməsi demokratiyanı genişləndirdi. Parlamentlərarası təşkilatlar beynəlxalq münasibətlərin nizamlanmasında iştirak edərək, həm ümumdünya, həm də milli maraqları müdafiə etdilər.

Müasir beynəlxalq münasibətləri də belə səciyyələndirmək olar:

-beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları arasında hüquq normalarına uyğun bərabər əməkdaşlıq, partnyorluq münasibətli başlandı;

-bu dövrdə yaranan ümumdünya mərkəzləri demək olar ki, beynəlxalq münasibətlərə nəzarət etdi;

-beynəlxalq münasibətlər dövlətlər arasında bütün sahələri əhatə etdi ki, bu da dövlətlərarası əlaqələrin rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb etdi;

-əvvəlki dünya sistemləri dünya müharibələri nəticəsində baş verirdisə, yeni sistem müharibə olmadan meydana gəldi;

-totalitar siyasi sistemləri demokratikləşmə əvəz etdi;

-qloballaşma nəticəsində dünya dövlətləri arasında iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni sahələrdə inteqrasiya prosesi gücləndi;

-qloballaşma ABŞ-ın hegemonluq siyasətilə həyata keçirildi;

-etnik, dini və sivilizasiya sahəsində baş verən ziddiyyətətlər kəskinləşdi, beynəlxalq terrorizm hadisələri genişləndi.

Müasir dövrün beynəlxalq münasibətlərində dövlətlərin hüquq bərabərliyi əsas yer tutur. Dövlətlərarası bağlanan müqavilələrdə ilk növbədə bərabər əməkdaşlıq ifadəsi işlədilir.

3. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətlərarası münasibətlərin nəzəri və praktik dəyişikliyi öyrənən elmi-tədqiqat mərkəzləri yaradılmışdı. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin təsnifatına siyasi realizm (H.Morgentau), müharibə və sülh (R.Aron), amillər nəzəriyyəsi (K.Rayt), beynəlxalq tarazlıq (C.Liski), əlaqələr nəzəriyyəsi (Y.Haltunq), milli mənafeələr nəzəriyyəsi (L.Kaplan) qloballaşma nəzəriyyəsi (R.Robertson), sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi (S.Hantinqton), geosiyasət nəzəriyyəsi (Z.Bjezinski) və s. aid etmək olar.

Siyasi realizm - bu ideyanın əsasını Platon, sonra Ma-kiavelli və Hobbs qoysalar da, konsepsiya kimi «Millətlər arasında siyasət» adlı əsərində Hans Morgentau hərtərəfli işləmiş, müasir dövrdə Z.Bjesinski inkişaf etdirmişdi. H.Morgentau göstərir ki, beynəlxalq münasibətlərin əsasını dünyaya sahib olmaq uğrunda mübarizə təşkil edir. Hansı dövlət güclüdirsə o qalib gələcəkdir. O siyasi realizmin başlıca ideyalarını belə izah edir:

1.Siyasət insanın dəyişməz təbiətilə şərtlənən obyektiv qanunlarla idarə olunur. Beynəlxalq münasibətlər hakimiyyət və dünya sahibliyi uğrunda mübarizədir.

2.Siyasi realizmin başlıca göstəricisi «hakimiyyət anlayışında ifadə olunan mənafe»dir. Bu ifadə dəyişməz qalmır və dövlətin beynəlxalq siyasətinin formalaşmasından asılıdır.

3.Siyasi realizm hər hansı millətin əxlaqi səylərinin universal əxlaq normaları ilə eyniləşdirilməsini qəbul etmir. Bir millətin tabe olduğu əxlaq qanununu beynəlxalq münasibətlərdə ümumbəşəri əxlaq qanunundan fərqləndirmək lazımdır.

4.Siyasi realizm insan təbiətinə dair plüralist konsepsiyadan çıxış edir. Beynəlxalq münasibətlər sferasında bütün millətlərə qarşı ədalətli və humanist davranış ehtimalını yüksəldir. Utopist və idealist ideyaları qəbul etmir.

Müharibə və sülh nəzəriyyəsi Raymon Aron tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrinə görə müharibələr cəmiyyətin təbii inkişaf qanunları əsasında baş verir və qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Müharibədən sonra isə sülh, dinc inkişaf dövrü başlayır. Bu proses müxtəlif zaman və məkan daxilində təkrar olunur. Müharibə qorxusu dövlətlərin sürətlə silahlanmasına gətirib çıxarır. Gücü dövlətlərin silah satışının genişləndirilməsi isə müharibə təhlükəsini daha da artırır. Bu nəzəriyyənin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1.Beynəlxalq münasibətlər dövlətlər arasında münasibətlər kimi dərk edilir və burada dövlətlər ya müharibə şəraitində, ya da diplomatiya sahəsində təmsil edir.

2.Dövlətlər arasında münasibətlərin inkişafı ölkələrin daxili həyatında baş verən hadisələrin təsiri ilə müəyyən edilir. Müharibənin qiyməti ya dövlətin mövcudluğu, ya dövlətin məhvi, ya da dövlətin yaradılmasıdır.

3.Beynəlxalq münasibətlərin diplomatiya və ya müharibə kimi amillərlə şərtləndirildiyindən burada rəasional davranış qeyri-mümkündür.

4.İkinci Dünya müharibəsi dövlətlər arasında əlaqələri genişləndirmiş və əməkdaşlığın əhəmiyyətini artırmışdı.

Beynəlxalq tarazlıq nəzəriyyəsini ilk dəfə Corc Liski irəli sürmüşdü. Bu nəzəriyyəyə görə beynəlxalq münasibətlərin əsasını sabitləşmə və sabitləşməyə təsir edən amillər təşkil edir. Cəmiyyət özünün təhlükəsizliyini təmin edən sistem hazırlayır ki, bu da əsasən iqtisadi inkişafla bağlıdır.

Ölkədə sabitliyin yaradılması cəmiyyətin transformasiyasında və beynəlxalq münasibətlərin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Bu nəzəriyyənin səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Hər bir dövlət özünün sabitliyini təyin etmək qayğısına qalır və müvafiq mexanizm hazırlayır.

2. Sabitliyin təmin edilməsində başlıca alət təsisatlanmış tarazlıqdır.

3. Beynəlxalq aləmdə mövcud olan beynəlxalq təşkilatlar sabitləşdirici tarazlıq imkanlarına malikdir.

4. Beynəlxalq təşkilatlar təhlükəsizliyin bərabər surətdə təmin olunmasında, ümumi rifahın yüksəldilməsində dövlətlərdən daha səmərəli və təsirli rol oynayır.

Qloballaşma nəzəriyyəsini ilk dəfə R. Robertson (ABŞ) 1983-cü ildə irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə beynəlxalq münasibətlər qloballaşma prosesində əsaslı dəyişikliyə uğrayır. İqtisadi inteqrasiya dövlətləri bir-birinə yaxınlaşdırır, vahid maraqlar, mənafe və təhlükəsizlik baxımları meydana gəlir. Transmilli korporasiyalar beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi başlıca rol oynayır. ABŞ politoloqlarının irəli sürdükləri mondalizm (dünya) nəzəriyyəsinə görə dünyanı nizamlamaq, müharibələrin, münaqişələrin qarşısını almaq iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi sferalarda inteqrasiyanı həyata keçirmək və dünyanın sabit inkişafını təmin etmək üçün dünya dövləti yaradılmalıdır. Dünya dövləti yaradılarkən vahid qanunlar, normalar və ümubəşəri dəyərlər formalaşır. Qloballaşma prosesində hegemonluq, zorakılığın tətbiqi siyasəti düzgün olmayan siyasət hesab edilir. Dünyanın gələcək inkişafı, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin yaxınlaşması, ədalətli əməkdaşlıq, iqtisadi inteqrasiya qloballaşmanın əsas prinsipidir.

Milli mənafe nəzəriyyəsi L. Kaplanın adı ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyə beynəlxalq münasibətləri tarixi, hüquqi, əxlaqi və digər normativ kateqoriyalar kontekstində nəzərdən keçirməyə üstünlük verir. Bu nəzəriyyənin başlıca ideyası milli

mənafe beynəlxalq mənafeərdən üstün tutmaqdır. Milli mənafe nəzəriyyəsinə görə beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edən hər bir dövlət hər şeydən əvvəl öz milli mənafeini və milli maraqlarını qoruyur. Milli mənafeini üstün tutan bu təlim beynəlxalq hüquq normalarını lazımınca qiymətləndirmir. Beynəlxalq münasibətlərdə zor gücünə bir dövlətin mənafeinə üstünlük verildikdə münaqişə yaranır.

Modernləşmə nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərdə yalnız nəzəri deyil praktiki yanaşmaya üstünlük verir. 1950-ci ildən sonra beynəlxalq münasibətlərdə ABŞ politoloqları Mortan, Kaplan, Klinski, Rayt yeni üsullar və metodlar iləri sürürlər. Onlar beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsini digər humanitar və texniki elmlərlə əlaqələndirirlər. Beynəlxalq münasibətlərin kibernetik, riyazi tədqiqat üsulunu hazırlayırlar. Güclü dövlətin zəif dövlət üzərində nəzarəti hər iki dövlətin təhlükəsizliyinə xidmət edir və bu amil beynəlxalq münasibətlər sisteminə xələl gətirmir. Bütün dövlətlərin güclü olması mümkün deyil, beynəlxalq münasibətlərin məqsədi isə sabitliyin saxlanılmasıdır. Modernləşmə nəzəriyyəsinə beynəlxalq siyasi proseslər dövlətin daxili problemlərlə əlaqələndirilir. Daxili siyasətin yenilənməsi, struktur dəyişikliyinə irəli sürülməsi siyasi sistem sahəsində islahatların aparılması ilə qarşılıqlı həyata keçirilir.

Amillər nəzəriyyəsinin müəllifi Kaunski Rayt hesab edilir. Bu nəzəriyyəyə görə cəmiyyət bir-birilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan siyasi, iqtisadi, sosioloji və digər amillərlə müəyyən edilən qüvvələr arasında dinamik münasibətlər sistemidir. Bu amillərin içərisində beynəlxalq münasibətlərin inkişafına güclü təsir edən maddi amillərdir, ancaq mənəvi amillərin də rolunu inkar etmək olmaz. Amillərin hərəkəti beynəlxalq münasibətlər sistemini yaradır ki, maddi amillər onun qüdrətini, mənəvi amillər isə istiqamətini təyin edir.

Əlaqələr nəzəriyyəsinin müəllifi olan Y. Haltunqun beynəlxalq münasibətləri sistem şəklində çıxış edən kollek-

ativləri tədqiq etməklə öyrənir. Əlaqələr nəzəriyyəsi kollektivlər arasında əlaqələrin strukturunu, onların rəhbərlərinin şəxsiyyətini aydınlaşdırmağı əsas problem hesab edir. Bu nəzəriyyə beynəlxalq münasibətləri təcridolunma, yaxınlaşma və inteqrasiya kateqoriyaları kontekstində nəzərdən keçirir.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsini S.Hantinqton irəli sürmüşdür. Müəllif 1648-ci il Versal sülhündən sonra baş verən müharibələrin səbəblərini aşağıdakı kimi izah edir: əvvəl müharibələr krallar, imperatorlar arasında, sonralar milli dövlətlər arasında baş verdi. II Dünya müharibəsi və «soyuq müharibə» ideoloji qarşıdurmanın nəticəsində başlandı. İdeoloji müharibə sosializm sisteminin çökməsi ilə başa çatdı. Hazırda dünyada baş verən münaqişələrin əsas səbəbi sivilizasiyaların toqquşmasıdır. O dünyanı Qərb xristianlığı, pravoslav xristianlığı, islam, konfusi, induist, latın amerikası, yapon və afrika sivilizasiyasına bölür. S.Hantinqton Balkan, Qafqız, Yaxın Şərqi hadisələrini də sivilizasiyaların toqquşması ilə izah edir.

Geosiyasi nəzəriyyə Z.Bjezinskinin adı ilə bağlıdır. O soyuq müharibədən sonra dünyanın yenidən nizamlanmasının geosiyasi prinsiplərini irəli sürür. Z.Bjezinskinin fikrinə görə geosiyasi cəhətdən okean sahilində yerləşən ABŞ sovet dövlətinə qalib gəldi və dünyada fəvqal dövlət oldu. O dünyanı geosiyasi baxımdan fəal, orta və passiv dövlətlərə bölür. Azərbaycanı geosiyasi baxımdan fəal dövlət hesab edir. Geosiyasi baxımdan fəal dövlətlər dünya siyasətinə güclü təsir edirlər. Z.Bjezinski Orta Şərqi, İran körfəzinə, postsovet məkanının cənub regionuna daha çox diqqətin verilməsini irəli sürür və geosiyasi baxımdan qeyri-sabit məkan adlandırır.

4. Beynəlxalq münaqişələr.

Beynəlxalq münaqişələr həm nəzəri həm də praktiki cəhətdən beynəlxalq münasibətlərin tərkib hissəsidir. Beynəlxalq münaqişələr suveren dövlətlərin, təşkilatların, tərsmilli korporasiyaların rəqabəti, ziddiyyətləri, mənafeyi, qarşılıqlı əsasında baş verir. Müxtəlif coğrafi məkanda baş verən münaqişələrin qarşısının alınması beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas məqsədidir. Siyasi münaqişə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən müxtəlif qrupların, birliklərin, dövlətlərin arasında rəqabət xarakterli fəaliyyətdir. Onun nüvəsini dövlətlər arasında onların milli mənafehlərinin, ideoloji məqsədlərinin dini, siyasi, regional xüsusiyyətlərindən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi tələblərilə əlaqədar fikir ayrılığı və ziddiyyətlər təşkil edir. Beynəlxalq münaqişələr beynəlxalq siyasi proseslərin kəskinləşməsi nəticəsində baş verir. Beynəlxalq hüquq normalarından kənara çıxan siyasi qüvvələr arasında münaqişələr yarandıqda ali hakimiyyət tərəfindən nizama salınmalıdır. Münaqişələr həll edilərkən milli mənafehlər və regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq münaqişələr bir-birinə qarşı duran tərəflərin kəskin mövqeyindən, irəli sürdükləri amillərin obyektivliyindən, beynəlxalq hüquqi normalara uyğun gəlib-gəlməməsindən asılıdır. Digər tərəfdən beynəlxalq münaqişə baş verdiyi coğrafi məkanın mürəkkəb şəraitindən asılıdır. Əlverişli coğrafi məkanda mənafeyi olan dövlətlər münaqişəni kəskinləşdirməyə, tərəfləri zəiflətməyə çalışırlar. Beynəlxalq münaqişələrdə vasitəçi rolunu oynayan dövlətlər bitərəf mövqe tutmalı, ərazi bütövlüyünün saxlanılmasının kompromiz əsasında əldə olunmasına çalışmalıdır. Siyasi münaqişələrin aradan qaldırılmasının 3 fazası (başlanması, inkişafı, sonu) və 2 yolu (güç tətbiq etmək, diqqət yolla həll etmək) var. Beynəlxalq rəqabətdə ziddiyyətlər dövlətlər arasında meydana çıxan ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində baş verir. Bəzi dövlətlərin yaranmış əlve-

rişli şəraitdən istifadə edərək digər ölkələrə qəbul edilməsi mümkün olmayan tələbləri beynəlxalq münaqişələrə gətirib çıxarır. Cəmiyyətin bütövlükdə dəyişdirilməsinə istiqamətlənən tərəflər zorakılığa üstünlük veririrlər. Müasir dövrdə münaqişələrin dinc vasitələrlə həll edilməsinə üstünlük verilir. Münaqişələrin dinc yolla həll olunmasında diplomatik danışıqlar əsas yer tutur. BMT-nin Nizamnaməsində münaqişələrin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi irəli sürülür.

Ermənistan Respublikası Azərbaycan Respublikasına qarşı işğalçılıq siyasəti apararaq ərazimizin 20 faizini işğal etmişdir. 1994-cü ildən atəşkəs haqqında razılıq əldə edildi. ATƏT-in Minsk qrupu vasitəçilik missiyasını üzünə götürsədə indiyədək işğalçı qüvvələr ərazidən çıxarılmayıb. BMT tərəfindən münaqişənin həll olunması haqqında qətnamələr qəbul olunsada hələ icra edilməmişdir. Buna görə də təcavüzkarə qarşı BMT Nizamnaməsində göstərilən məcburetə vasitəsi Ermənistan işğalçılarına qarşı tətbiq edilməlidir.

Müasir dövrdə beynəlxalq münaqişələrə mənfi təsir edən amillərdən biridə beynəlxalq terrorizmdir. «Terror» anlayışı latın dilində qorxu, təhlükə, dəhşət, vahimə yaratmaq mənasını verir. Terror dövlətlərə qarşı siyasi, hərbi zorakılıq formasıdır. Müəyyən terrorçu qruplar və ya dövlətlər siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün terrordan istifadə edir. Beynəlxalq terrorçuluq dünya birliyi tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq norma və prinsiplərə qarşı hadisə kimi qiymətləndirilir. Terrorçuluğun qarşısını almaq üçün aşağıdakı sahələr üzrə müqavilələr bağlanılır:

- genosid cinayətlərin qarşısının alınması;
- diplomatik nümayəndələrə qarşı cinayətlərin qarşısının alınması;
- girov götürülmə hadisəsinin qarşısının alınması;
- insan ləyaqətini alçaldan işgəncələrin qarşısının alınması;
- təyyarələrin qeyri-qanuni yolla ələ keçirilməsinin qarşısının alınması;

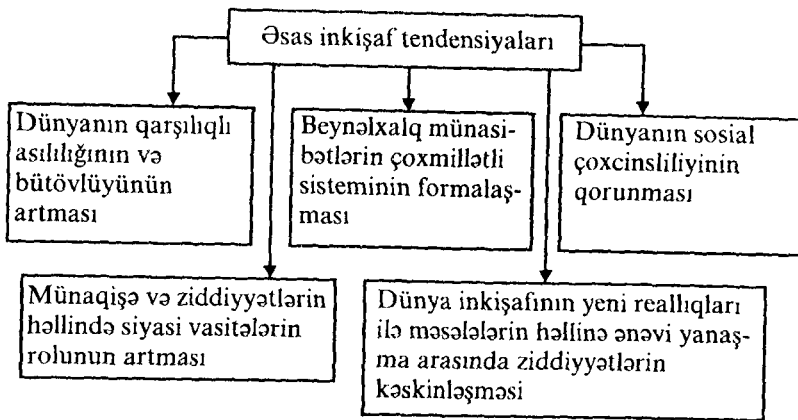
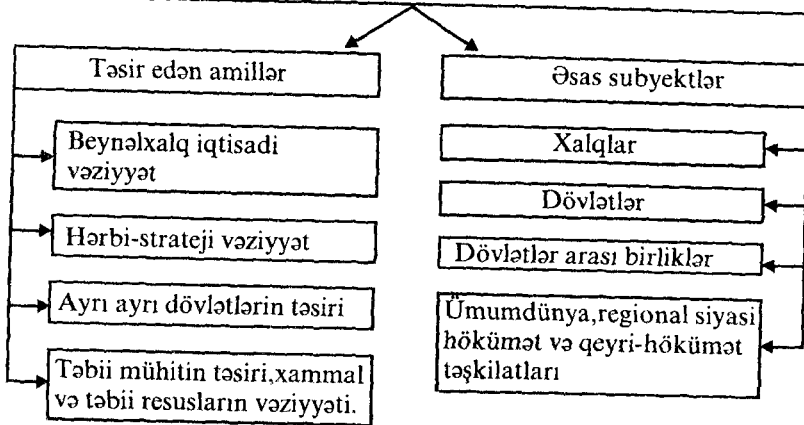
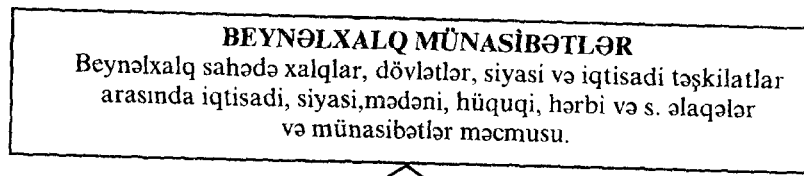
- dəniz gəmilərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- narkotik vasitələrin və psixotron maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinin qarşısının alınması.

1985-ci ildə BMT-də terrorizmə qarşı bəyannamə qəbul edilmişdi və xüsusi komitə yaradılmışdı. 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş verən terror hadisəsindən sonra beynəlxalq koalisiya qüvvələri antiterror əməliyyata başladı. Antiterror əməliyyatlar başlanılsa da indiyə qədər terror hadisələrinin qarşısını almaq mümkün olmayıb. Beynəlxalq terrorizmin qarşısını almaq üçün dünya dövlətləri hərbi strateji və təhlükəsizliyin bütün sahələri üzrə əməkdaşlığı genişləndirməlidir. Müasir dövrdə terrorçular yeni silah növlərindən, elektron informasiya qurğularından istifadə edirlər. Kütləvi ölüm saçan nüvə, kimyəvi və bioloji silahların terrorçu qrupların əlinə keçməsi dünya üçün təhlükəli ola bilər. Beynəlxalq terrorizmin fəal iştirakçısı olan Daşnaqstun, Asala kimi təşkilatlar Azərbaycan xalqına qarşı, dünyanın digər xalqlarına qarşı terror hadisəsi törədiblər.

Beynəlxalq terrorçular dünya dövlətlərinin qəbul etdikləri beynəlxalq normalara qarşı çıxaraq dövlət başçılarna, vəzifəli şəxslərə, diplomatlara qarşı qəsdlər təşkil edir, tərxiatlar törədir, separatizm vasitəsilə ölkə ərazisini parçalamağa çalışır, siyasi münaqişələri silahlı münaqişələrə çevirirlər. Terrorizm beynəlxalq səviyyəli təhlükə olduğuna görə ona qarşı mübarizədə beynəlxalq birliyin gücündən istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Politologiya dərslük, Bakı, 2005
2. H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov Politologiya, Bakı, 1997.
3. M.Əfəndiyev Siyasi elmin əsasları, Bakı, 2004.
4. Ə.Həsənov Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.
5. Мировая политика и международные отношения. Москва, 2003.
6. Современные международные отношения. Москва, 2001

MÖVZU 22 XARİCİ SİYASƏT

PLAN:

1. Xarici siyasət anlayışı.
2. Xarici siyasətdə milli mənafe amili.
3. Xarici siyasətin vasitələri.
4. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti.

1. Xarici siyasət anlayışı.

Xarici siyasət – beynəlxalq sahədə maraqların həyata keçirilməsi və tələbatların ödənilməsi zəminində dövlətin və cəmiyyətin başqa siyasi təsisatlarının fəaliyyətidir.

Dövlətin beynəlxalq aləmdə fəaliyyətini ifadə edən xarici siyasət və dövlətin xarici funksiyası anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Dövlətin xarici funksiyası anlayışına onun bütün xarici siyasət sahəsində fəaliyyəti iqtisadi, mədəni, maliyyə sahələri ilə yanaşı dövlətlərarası siyasi fəaliyyəti də daxildir. Xarici siyasət dövlətin həyata keçirdiyi xarici funksiyalardan biridir və ona aşağıdakılar daxildir: beynəlxalq münasibətlərin bütün sferalarında dövlətin mənfeyinin qorunması, diplomatik münasibətlər və xidmətlər sahəsində, beynəlxalq təşkilatların işində iştirak etməklə dövlətin milli mənfeyini beynəlxalq mənafe ilə əlaqələndirməkdir. Xarici siyasət dövlətlərarası münasibətləri əhatə edir və onun mahiyyəti, məzmunu konkret tarixi şərait əsasında yaranır. Xarici siyasətin mahiyyəti, məzmunu və forması bir-birilə vəhdət təşkil edir. Mahiyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilir, məzmunu isə qarşıya qoyduğu məqsəddən ibarət olur. Xarici siyasətin məzmununda beynəlxalq şəraitə uyğun siyasət kursunun düzgün müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Xarici siyasətin əsas məqsədi ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması

iqtisadi və siyasət müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsindən ibarətdir.

Xarici siyasət forma və tiplərinə görə bir-birindən fərqlənir. Tarixdə quldarlıq, feodal, kapitalizm ictimai quruluşuna görə xarici siyasətin fərqləri vardır. Quldarlıq quruluşunda qul əldə etmək, feodalizmdə böyük torpaq sahələrini işğal etmək, kapitalizmdə dünya bazarında yer tutmaq uğrunda mübarizə aparmaq dövlətin xarici siyasətinin əsas məqsədi idi. Kapitalizm imperializm mərhələsinə daxil olduqda dövlətlərarası hərbi-siyasi bloklaşma yarandı.

Xarici siyasətin mürtəcə, işğalçı, dinc yanaşı yaşamaq, bloklara qoşulmamaq, tarazlaşdırıcı və s. kimi formaları vardır. Xarici siyasətin formalarının seçilməsi siyasət rejimindən, hakimiyyətin təbiətindən (monarxiya, hərbi demokratiya, və s.), beynəlxalq münasibətlər sistemindən, dövlətin coğrafi mövqeyindən və s. asılıdır. Dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması, bu münasibətlərin səviyyəsinin aşağı salınması və ya təmənilə kəsilməsi, onların beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndəliklərinin açılması və ya üzvlüyü, başqa dövlətlərin təmsilçiləri ilə, siyasət partiyaları ilə nizamlı və ya epizodik əlaqələrin həyata keçirilməsi xarici siyasətin formalarını müəyyən edir. 30-cu illərdə Almaniya faşist rejimin hakimiyyətə gəlməsindən sonra başlanan II Dünya müharibəsi xarici siyasətin əsasına çevrildi. Müharibədən əvvəl Almaniya, İtaliya, Yaponiya arasında hərbi pakt bağlandı, soyuq müharibə dövründə isə fəvqal dövlətlər xarici siyasətdə ideoloji qarşıdurmaya üstünlük verdilər.

Xarici siyasət haqqında politologiyada müxtəlif fikirlər mövcuddur. ABŞ politoloqu H.Morgentau xarici siyasəti güc amili ilə izah edir. Onun fikrincə xarici siyasətin köməyi ilə beynəlxalq siyasətdə dövlətin milli maraqları qorunur. Milli maraqların qorunması dövlətin gücündən asılıdır.

Xarici siyasətdə güc amili dövlətin həm daxili, həm də xarici siyasət gücünü özündə vəhdət halında birləşdirir. Xarici siyasətin köməyi ilə beynəlxalq siyasətdə dövlətin milli maraqları qorunur.

Dövlətin siyasəti daxili və xarici sahələrə bölünür və bir-birilə vəhdət təşkil edir. Daxildə siyasət sabitlik və iqtisadi inkişaf xarici siyasət vasitəsilə milli maraqların möhkəmlənməsinə və xarici təhlükənin aradan qalxmasına imkan yaradır. Xarici siyasət vasitəsilə daxili iqtisadi inkişafı təmin edən investisiya qoyuluşu çoxalır, xarici ölkələrlə ticarət əməkdaşlığı genişlənir və daxili islahatların həyata keçirilməsinə şərait yaranır. Dövlət milli mənafeyi əsas tutaraq daxili və xarici siyasət funksiyasının əlaqələrini yaradır. Deməli, milli mənafe daxili və xarici siyasətin vəhdət halında fəaliyyətini təmin edir. lakin daxili və xarici siyasətin fərqli cəhətləri vardır. Fərqlər onların məzmunundan, strukturundan, qarşıya qoyduğu vəzifəsindən və inkişaf qanunauyğunluğundan irəli gəlir.

Xarici siyasətin əsasını dövlətin siyasət fəaliyyəti təşkil edir. Xarici siyasət sahəsində fəaliyyətin əsas istiqamətinə xaricdən olan təhdidlərin qarşısının alınması, ərazi bütövlüyünün, sərhədlərin, suverenliyin, müstəqilliyin qorunması daxildir. Amerika tədqiqatçısı H.Allison xarici siyasət anlayışının məzmununu açmaq üçün 3 model irəli sürmüşdü: birincisi, klassik model adlanır. Bu modeldə xarici siyasət sahəsində dövlətin şüurlu, məqsədyönlü, səmərəli fəaliyyəti nəzərdə tutulur; ikincisi xarici siyasət təşkilatlarının kompleks fəaliyyəti; üçüncüsü siyasət liderin və siyasət subyektlərin fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Xarici siyasət dünya siyasətində dövlətin nüfuzunu artırır. Dövlət institutlarının strukturunda xarici siyasət mühüm yer tutur. Həmin strukturun fəaliyyəti elmi qaydalar, siyasət realizm əsasında həyata keçirilməlidir. İdealizmə,

utopiyaya, miflərə əsaslanan xarici siyasətin səmərəli nəticələr verməsi qeyri mümkündür.

Xarici siyasətin reallaşdırılması bir sıra dövlət orqanları tərəfindən yerinə yetirilir ki, bunlar da öz növbəsində daxili və xarici orqanlara bölünür. Daxili orqanlara hakimiyyətin qanunverici orqanı, dövlət başçısının, hökumət, xarici işlər naziri və aparatının fəaliyyəti, xarici orqanlara isə səfirlik, konsulluq, nümayəndəliklərin fəaliyyəti və s. aiddir. Xarici siyasətdə bütün hakimiyyət orqanları öz funksiyalarına uyğun iştirak etməlidir. Məhz buna görə də dövlətin xarici siyasət strukturu digər strukturlarla daimi qarşılıqlı əlaqəsini möhkəmləndirir. Xarici siyasətin əsas istiqaməti dövlətin Konstitusiyası ilə müəyyən edilir. Tarixi şərait dəyişdikdə dövlətin xarici siyasət kursuna da dəyişiklik edilir. Məsələn ABŞ-ın xarici siyasət kursuna diqqət yetirək: 1. XIX əsrdə Amerika amerikalılar üçündür; 2. II dünya müharibəsindən sonra Avropa amerikalılar üçündür; 3. XX əsrin 90-cı illərindən sonra ABŞ-ın dünyada hegemonluq siyasəti, xarici siyasətin əsas istiqamətini təşkil edir.

Xarici siyasət həm də ölkənin geosiyasi vəziyyətindən asılıdır. Əlverişli coğrafi məkan xarici siyasətin imkanlarını genişləndirir. Böyük Britaniya ada dövlət kimi İspaniyanın, Fransanın, Almanyanın tarixi dövrlərdə hücumlarından özünü qorumuşdur. Xarici siyasətdə geosiyasi nəzəriyyələrdən biri olan «**həyat mənafeyi**» nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə coğrafi məkan əhalinin yaşayışını təmin etmək vasitəsidir. Alman faşizminin geosiyasi coğrafi məkan nəzəriyyəsi işğalçı müharibəyə haqq qazandırır. Xarici siyasətin əsas cəhətlərindən biri dövlətin konkret tarixi siyasi prosesdə formalaşmasıdır. Siyasi prosesdə formalaşan milli mentalitet xarici siyasətin xarakterinə güclü təsir edir.

2. Xarici siyasətdə milli mənafe amili.

Beynəlxalq siyasətdə iştirak edən dövlət ilk növbədə ölkənin milli mənafeyini qoruyur. Milli mənafe – spesifik əlaqələrlə, mənşə etibarilə genetik və mənəvi-mədəni münasibətlərlə bağlı olan milli birliklərin və qrupların mənafeyidir. Milli mənafe bu və digər millətin nümayəndələrinin dilində, ailədə, dini və əxlaqi adət ənənələrdə ifadə olunan mədəniyyət ümumiliyi əsasında birləşmək səylərini təcəssüm etdirir.

Xarici siyasət sahəsində mənafeələr 2 qrupa bölünür: birincisi – başlıca mənafeələr; ikincisi – dəyişkən mənafeələr. Başlıca mənafeələrə dövlətin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü daxildir. Dəyişkən mənafeələr isə beynəlxalq şəraitin dəyişməsindən asılıdır. Bura milli ənənələr, ictimai ideallar, siyasi partiya idealları, ictimai rəy daxildir. Milli mənafe qlobal və regional səviyyədə dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, ərazinin, sosial-iqtisadi, milli-tarixi və mədəni-mənəvi bütövlüyünün qorunmasını nəzərdə tutur. İngiltərənin xarici siyasəti xarakterizə edilərkən belə deyilir: «İngilis xalqının nə dostu, nə də düşməni var, ingilis xalqının mənafeyi vardır». H.Morgentaunun belə bir fikri bu gün üçün əhəmiyyətlidir ki, dövlət öz milli mənafeyini qoruyarkən başqa dövlətlərin də milli mənafeyini nəzərə almalıdır. Məhz buna görə də dövlətlərarası münasibətləri qaydaya salmaq üçün beynəlxalq hüquq sistemi yaradılır.

Milli mənafeyin reallaşması milli təhlükəsizlik şəraitinin qərarlaşmasını tələb edir. Milli təhlükəsizlik sosial təsisatların vəziyyətini, şəxsiyyətin və cəmiyyətin mövcudluğunu və inkişafının səmərəli şəraitini qoruyub saxlamaq məqsədilə həmin təsisatların təsirli fəaliyyətini səciyyələndirir. Milli təhlükəsizlik anlayışı 1904-cü ildə ilk dəfə prezident T.Ruzveltin ABŞ Konqresinə göndərdiyi məktubunda işlədilmişdi. O, Panama kanalı zonasının birləşdirilməsini milli təhlükəsizlik mənafeyi kimi əsaslandırmışdı. Milli təhlükəsizlikdə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi

başlıca yer tutur. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda (2004) xarici siyasətdə aşağıdakı milli maraqlar göstərilir: «Azərbaycanın dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması bərabər tərəfdaşlıq əsasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, Avropa və dünya birliyinə inteqrasiya Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının nüfuzunun artması daxildir».

Milli mənafe sistemində ümumi bəşəri mənafeələr də nəzərdə tutulur. Xarici siyasətdə milli mənafeələr ilə ümumi bəşəri mənafeələr vahid siyasi xəttə birləşir. Məsələn, müharibələrin qarşısının alınması, insan hüquqlarının, ekologiya-nın qorunması, əhəlinin sağlam həyat tərzində yaşaması və s. Marksizm nəzəriyyəsində dövlətin xarici siyasəti milli mənafeyə görə deyil, sinfi mənafeyə görə izah edilir. Milli mənafe sinfi mənafeyə tabe etdirilir. Digər qərb nəzəriyyəsinə görə xarici siyasət dünyada əsasən şimal və cənub ölkələri arasında mübarizə üzərində qurulur. Şimal ölkələri iqtisadi, siyasi, mədəni cəhətdən güclü, cənub isə yoxsul, mədəniyyəti aşağı olan ölkələrdir. Cənub ölkələrinin geri qalmasının əsas səbəbi müstəmləkə sisteminin uzun müddət mövcud olmasıdır. Cənub ölkələrinin sərvətlərinin ədalətsiz qərbə daşınması münaqişəli vəziyyət yaradır. Əgər güclü dövlətlər özlərinin xarici siyasətlərini işğalçılıq, zorakılıq, zəiflərin hesabına inkişaf etmək üzərində qururlarsa həmin dövlətlərə qarşı terror hadisələrinin aradan qaldırılması qeyri-mümkündür. Lakin bununla yanaşı cənub ölkələrində dini fanatizmin xarici siyasətə, terror hadisələrinə təsirini inkar etmək olmaz.

Milli mənafe böyük təsir gücünə malikdir. O, şəxsiyyətin, millət və xalqların, müxtəlif milli birliklərin, bütövlükdə isə mövcud cəmiyyətin və ya dövlətin davranışı və fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Millətin mənafeyinin, təhlükəsizliyinin təmin olunması onun beynəlxalq xarakterli problemlərin milli mənafe məsələlərilə əlaqələndirilməsindən asılıdır.

3. Xarici siyasətin vasitələri.

Xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri siyasi fəaliyyətin digər növlərinin reallaşması üsullarından fərqlənir. Onun həyata keçirilmə vasitələri əsasən **diplomatiya, silahlı qüvvələr və təbliğat** hesab edilir. «Diplomatiya» latın dilində qatlanmış məktub mənasını verir. Məktuba diplomatın səlahiyyətlərini təsdiqləyən sənədlər qoyulurdu. Diplomat əsasən müharibə aparan dövlətə yardım etmək, vasitəçilik etmək məqsədilə göndərilirdi. Müasir dövrdə dövlətlər arasında diplomatik fəaliyyətin məzmunu dəyişmişdir. Amerikalı diplomat H.Nikolsona görə diplomatiya son vaxt xarici siyasətin sinonimi kimi işlədilir. Diplomatiya ayrı-ayrı dövlətlər arasında onların müxtəlif mənafeələrdən, beynəlxalq hüququn prinsiplərindən, müqavilə və konvensiyaların məzmunundan irəli gələn münasibətlər haqqında elmdir. Diplomatiyanı bir çox politoloqlar dövlətlərarası danışıqlar haqqında elm adlandırırlar. Diplomatiya xarici siyasətdə dövlətin mənafeyinin danışıqlar yolu ilə müdafiə edilməsi vasitəsidir. Son dövrlərdə qeyri-dövlət təşkilatları qeyri-rəsmi diplomatiya sahəsində fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Münaqişəli məsələlərin nizamlanmasında qeyri-rəsmi diplomatiyadan istifadə edilir. Onlar bəzən özlərini vasitəçi qruplar hesab edirlər. Xalq diplomatiyası qeyri-rəsmi diplomatiyanın bir növüdür və bura mədəniyyət, incəsənət xadimləri, jurnalistlər aiddir. Müasir dövrdə parlament diplomatiyası geniş yayılmışdır. Parlamentlərarası əlaqələr diplomatiyanın yeni sahəsi olub dövlətlər arasında münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinə təsir edir. Diplomatik danışıqlar nəticəsində beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında dövlətlərarası müqavilələr, sazlər bağlanılır. Buna görə də diplomat peşə bacarığına, məntiqi mühakimələrə, əsaslı faktlara malik olmalıdır. Politologiyada diplomatiyanın yerinə yetirdiyi 3 funksiyası göstərilir: məcburetmə, inandırma, tənzimləmə.

Müasir dövrdə diplomatiyada güc qüvvəsindən də istifadə edilir. Güc qüvvəsi dedikdə hərbi, beynəlxalq təşkilatların, iqtisadi, siyasi, ideoloji gücü nəzərdə tutulur. ABŞ politoloqlarının fikrinə görə güc amili xarici siyasətdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın real imkanındır. İnsan hüquqlarının pozulmasına qarşı güc tətbiq edilir.

Xarici siyasəti həyata keçirən ikinci vasitə silahlı qüvvələrdir. Silahlı qüvvələrin funksiyalarının xarakter və istiqaməti xarici siyasətin təbiətindən asılıdır. Silahlı qüvvələr siyasi rejimin təbiətindən asılı olaraq ya işğalçılıq məqsədlərinə xidmət göstərir, ya da ölkənin suverenliyini, təhlükəsizliyini qoruyur. İşğal edilmiş ərazi diplomatik yolla qaytarılmırsa onda silahlı qüvvədən istifadə edilə bilər. Təcavüzdən qorunmaq üçün silahlı qüvvələrin tətbiq edilməsi BMT-nin nizamnaməsindən irəli gəlir. Müharibənin başlanması ilə dövlətlər arasında diplomatik əlaqələr kəsilir onların bəzi funksiyaların Qırmızı Xaç Təşkilatı əvəz edir.

Müasir dövrdə təcavüzkar dövlətlərin qarşısını almaq üçün kollektiv təhlükəsizliyin yaradılmasına üstünlük verilir. Təcavüzkar dövlət dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- bir dövlətin hərbi qüvvələrinin başqa dövlətin ərazisini işğal etməsi;
- bir dövlətin hərbi qüvvələrinin başqa dövlətin ərazisini bombardman etməsi;
- bir dövlətin silahlı qüvvələrinin, liman və ya sahillərinin başqa dövlət tərəfindən blokadaya alınması;
- bir dövlətin başqa dövlətin ərazisində razılaşdırılmadan silahlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi.

Ermənistan təcavüzkar dövlətdir, Azərbaycanın ərazisinin 20 faizini işğal edibdir. Güc tətbiq etməklə ərazinin azad edilməsinə beynəlxalq hüquq imkan verir. Ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas məqsədidir.

Xarici siyasəti həyata keçirən üçüncü vasitə təbliğatdır. Təbliğat ideoloji siyasətin praktik sahəsi olub, əhalidə

həyata keçirilən siyasətin düzgünlüyünə inam yaradır. Xarici siyasətə təbliğatdan «soyuq müharibə» dövrlərində geniş istifadə edildi və beynəlxalq siyasətin bir forması kimi meydana gəldi. İkinci dünya müharibəsində düşmən qüvvələr arasında xarici siyasət təbliğatı döyüş aləti səviyyəsinə qalxmışdı. Buna Azərbaycana təcavüz ərəfəsində erməni xarici siyasət təbliğatını misal göstərmək olar. Xarici siyasətdə yalnız təbliğatın aparılması beynəlxalq aləmdə dövlətin nüfuzunun itirilməsinə gətirib çıxardır. Bir çox dövlətlərdə yaradılan informasiya agentliyi xarici siyasət sahəsində təbliğatın aparılmasına xidmət edir. Xarici siyasət sahəsində informasiya təbliğatı qarşılıqlı deyil, qarşılıqlı əməkdaşlığa xidmət etməlidir. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində demokratiyanın genişlənməsi informasiyanın obyektiv, elmi amillərə əsaslanmasına kömək edir.

4. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti ilə daxili siyasəti bir-birilə vəhdət təşkil edir. Bu vəhdət ilk növbədə ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən irəli gəlir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- dövlətin müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq;
- xalqın təhlükəsiz yaşamasınının və milli maraqlarının qorunmasını təşkil etmək üçün dövlətlərarası əməkdaşlığı genişləndirmək;
- sülh siyasəti və diplomatik danışıqlar yolu ilə ərazi bütövlüyünü bərpa etmək;
- hərbi qüdrətin möhkəmləndirilməsi yolu ilə təcavüzkarlığın qarşısını almaq;
- xaric dövlətlərlə müqavilələr bağlamaq, xarici iqtisadi, ticarət əlaqələrini genişləndirmək, ölkədə investisiya axınına əlverişli imkan yaratmaq;

-beynəlxalq təşkilatlarda, konfranslarda fəal iştirak etmək, ölkənin beynəlxalq nüfuzunu gücləndirmək;

-düşmən qüvvələrinin təcavüzkarlıq hərəkətinin qarşısının alınması üçün strateji tərəfdaş dövlətlərlə əməkdaşlığı genişləndirmək;

- təcavüzkar dövlətə qarşı əks təbliğatı genişləndirmək.

Gənc dövlətin əsas məqsədi dünya birliyinə daxil olmaqdır. Azərbaycan Respublikası BMT-nin, ATƏT-in, Avropa Şurasının, MDB-nin, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, İslam Konfransı təşkilatının üzvlüyünə qəbul edilmişdir. NATO-nun Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramını qəbul edərək fərdi əməkdaşlığı genişləndirir. Avropa İttifaqı ilə yaxın qonşuluq əməkdaşlığı saxlanılır.

Azərbaycan Respublikası demokratik dövlətlərin xarici siyasət təcrübəsini, beynəlxalq hüququn prinsiplərini və Konstitusiyaya qurluşunun əsas cəhətlərini, milli mənfeyi nəzərə alaraq müstəqil xarici siyasəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında deyilir: «Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini qəbul edilmiş beynəlxalq normalarda nəzərdə tutulmuş prinsiplər əsasında qurur».

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində mühüm amillərdən biri də onun əlverişli geosiyasi məkanda yerləşməsidir. Azərbaycan qərblə şərq birləşdirir, Mərkəzi Asiyanın və Şərq ölkələrinin sərvətləri onun vasitəsilə Avropa ölkələrinə ixrac edilir. Azərbaycanın qərb və şərq, şimal və cənub nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzində yerləşməsi onun nüfuzunu artırır. Azərbaycan zəngin neft, qaz ehtiyatları olan Xəzər dənizi sahilində yerləşir. Geosiyasət elminə görə dəniz sahilində yerləşmək ölkənin beynəlxalq nüfuzuna təsir edir. Hazırda Azərbaycanın köməyiylə Xəzər dənizi, Qara dəniz və Baltik dənizi geosiyasi məkanda enerji təhlükəsizliyi zonası yaradılır. Enerji təhlükəsizliyində Azərbaycan aparıcı rol oynayır. Azərbaycan Avropa Birliyinin enerji

təhlükəsizliyində iştirak edir və bununla da yaxın qonşuluq əməkdaşlığı güclənir.

Ərazisinə və əhalisinə görə Azərbaycan Cənubi Qafqazın əsas ölkəsidir. Təhlükəsiz yaşamaq üçün ilk növbədə Cənubi Qafqazda münaqişəli ərazi problemləri həll edilməli, separatizmə son qoyulmalıdır. Geosiyasi məkan, tarixi ipək yolu, enerji magistralı Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirir. Neft və qaz resursları xarici siyasətə təsir edən amil hesab edilir. «Əsrin müqaviləsi», Bakı – Tibilisi – Ceyhan neft kəməri, Bakı – Tibilisi – Türkiyə – Yunanstan – İtaliya qaz kəməri layihəsi, Kars-Axalkali – Bakı dəmir yolunun çəkilişi Azərbaycanın xarici dövlətlərlə əməkdaşlığını genişləndirir.

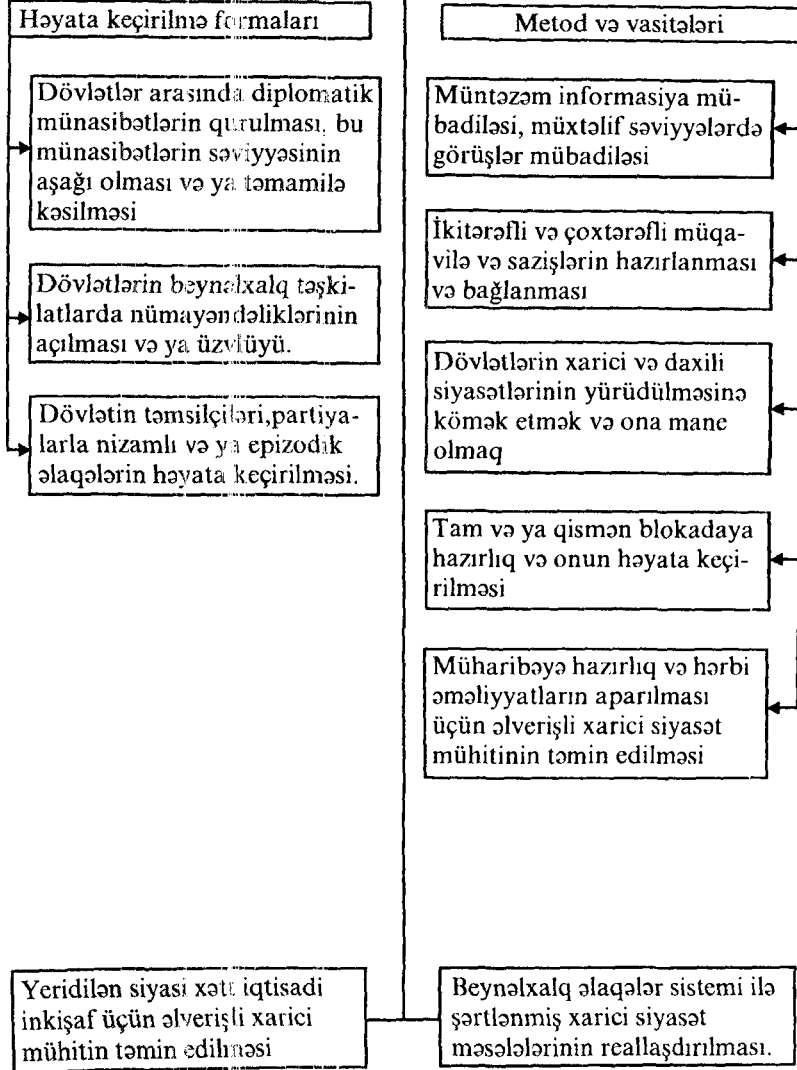
Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahəsində fəaliyyətinin istiqamətlərindən biri də parlamentlərarası əlaqələrdir. Parlamentlərarası əlaqələr həm ikitərəfli, həm də regional parlamentlərarası birliklərin işində fəal iştirak edərək ölkənin milli maraqlarını qoruyur. Azərbaycan Respublikası bir çox parlamentlərarası birliyin üzvüdür. Hazırda türk dilli dövlətlərin parlament birliyinin yaradılması layihəsi həyata keçirilir. Deməli, xarici siyasət dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olub, ölkənin milli maraqlarını qoruyur və milli təhlükəsizliyini təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2003.
2. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı 1997
3. İlham Əliyev İqtibaslar və təhlil. Bakı, 2006
4. Ə. Həsənov Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.
5. H. Şirəliyev, Ə. Əhmədov. Politologiya, 1997
6. A. Pirişev. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. Bakı, 2005

XARİCİ SİYASƏT

Beynəlxalq sahədə maraqların həyata keçirilməsi və tələblərin ödənilməsi zəminində dövlətin və cəmiyyətin başqa siyasi təsisatlarının fəaliyyəti

MÖVZU 23 MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİ

PLAN:

1. Milli mənafe, məqsəd və vəzifələri.
2. Daxili və xarici təhlükəsizlik.
3. Milli təhlükəsizlik qurumlarının fəaliyyəti

1. Milli mənafe, məqsəd və vəzifələri.

Milli təhlükəsizliyin əsasını milli mənafe təşkil edir. Milli mənafe ilk dəfə elmi cəhətdən tədqiq edən ABŞ politoloqu H.Morgentau olmuşdur. Onun konsepsiyasına görə başlıca milli mənafe dövlətin fiziki, siyasi, mədəni bütövlüyünün qorunmasından ibarətdir. Fransız politoloqu R.Aron "Millətlər arası sülh və müharibə" əsərində milli mənafeyin üç cəhətini göstərir: təhlükəsizlik, qüvvə və şərəf. Onun fikrinə görə dövlətin başlıca vəzifəsi əhalinin təhlükəsiz yaşamasını təmin etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlərdə və milli təhlükəsizlik nəzəriyyələrində milli mənafe ilə dövlət mənafeyi üst-üstdə düşür. Milli mənafe dedikdə dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ərazinin, sosial, iqtisadi, siyasi, millitarixi, mədəni-mənəvi bütövlüyünün qorunması nəzərdə tutulur. Milli mənafeyin və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün güclü milli dövlətin yaradılması vacib şərtidir. Dövlətin gücü dedikdə iqtisadi, siyasi, hərbi və çevik demokratik idarəetmə başa düşülür. Güc amilindən istifadə edərək başqa dövlətin milli mənafeyini nəzərə almamaq beynəlxalq münasibətlərə ziddir. H.Morgentau-nun belə bir fikri əhəmiyyətlidir ki, dövlət öz milli mənafeyini qoruyarkən başqa dövlətlərin də milli mənafeyini nəzərə almalıdır. Milli mənafeyin əsas şərti millətin azad yaşamasının təmin edilməsidir. Fransız mütəfəkkiri Ş.Monteskenin fikrinə görə insanların təbii azadlığı

yaşamaq azadlığıdır. Siyasi azadlıq isə vətəndaş azadlığıdır, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Dövlətlər arasında milli maraqların toqquşması silahlı münaqişələrə çevrilir. Silahlı toqquşmaların qarşısını almaq üçün dövlətin milli maraqları nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Milli təhlükəsizlik haqqında qanunda aşağıdakı kimi göstərilmişdir: "Azərbaycan Respublikasının milli maraqları – Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatlarının məcmusudur".

Azərbaycan Respublikasının siyasi sahədə milli maraqları aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü;
- Konstitusiyaya quruluşunun qorunması;
- Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanılması;
- vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması;
- ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması;
- kəşfiyyat, terror-təxribat və digər pozuculuq fəaliyyətlərinin qarşısının alınması;
- dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi;
- xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin hüquqlarının müdafiəsi;
- Azərbaycanlıların dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması;
- beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının nüfuzunun artırılması.

2. Daxili və xarici təhlükəsizlik.

Siyasət cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, siyasi qurumların fəaliyyətini birləşdirir. İnsan

yarandığı gündən təhlükəsiz yaşamaq haqqında fikirləşir. Təhlükəsiz yaşamaq instinkt kimi meydana gəlir. Lakin insan dünyanın ağıllı məxluqudur, «yer üzünün əşrafidir». Ona görə də təhlükəsizlik sivilisasiyanın tələbinə uyğun şəkildə qaydaya salınır. Təhlükəsiz yaşamaq dövlət siyasətinin məqsədyönlü fəaliyyətidir.

Milli təhlükəsizlik ərazi bütövlüyünün qorunmasından, xalqın həyat tərzinin təhlükəsizliyi, idarəetmənin konstitusiyaya vəzifələrini yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Bu vəzifə strateji vəzifədir. Strategiya cəmiyyətin birliyinin qorunub saxlanması, sabit inkişafı ölkənin bütövlüyünün nəzəri və praktiki konsepsiyasıdır.

Təhlükəsizlik cəmiyyətin başlıca həyat mənafehlərinin mühafizə edilməsi və cəmiyyətin inkişafının təmin edilməsidir. Siyasi təhlükəsizlik vasitəsilə cəmiyyətdə baş verən neqativ hadisələrin, daxili və xarici münaqişələrin qarşısı alınır.

Milli təhlükəsizlik cəmiyyətin mənafehinə xidmət edən sosial-iqtisadi konsepsiya kimi müəyyən dövr üçün qəbul edilir. Milli təhlükəsizlik strategiyasında milli təhlükəsizliyin əsas hədəfləri müəyyən edilir. Həmin təhlükə aşağıdakılardan ibarətdir:

Daxili təhlükə:

iqtisadi böhran, siyasi böhran, mənəvi böhran, psixoloji pessimizm, ekoloji böhran, separatçılıq və ekstremizm, qiyam, əhalinin kütləvi miqrasiyası, kütləvi xəstəliyin yayılması;

Xarici təhlükə:

ölkəyə qarşı təcavüzkarlıq, təxribat, terrorçuluq, narkomaniya, sərhədin pozulması, xarici kəşfiyyat, xaricdən saxta valyutanın gətirilməsi.

Hər bir milli dövlətin təhlükəsizliyi regional və global təhlükəsizliklə bağlıdır. Birləşmiş Millətlər Təşki-

latının İnkişaf Proqramında Azərbaycanda təhlükəsizliyin aşağıdakı istiqamətləri göstərilir:

- təbii fəlakətlər, iqtisadi problem, ekoloji problem, texnoloji problem, cinayətə qarşı mübarizə.

Milli təhlükəsizliyin daxili və xarici siyasətin istiqamətləri arasında bir-birini tamamlayan qarşılıqlı əlaqəsi yaranır. Daxili sabitlik xarici təhlükənin aradan qaldırılması üçün şərait yaradır. Xarici siyasət isə ölkənin milli təhlükəsizliyini beynəlxalq miqyasda həyata keçməsinə təmin edir.

Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirən əsas amillərdən biri milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasıdır. Milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılması aşağıdakı şərtlərdən irəli gəlir:

-Azərbaycan zəngin enerji resurslarına, əlverişli təbii iqlimə, sərvətli torpağa malikdir;

-iqtisadi inteqrasiyanın tələblərinə cavab verən daxili bazar, əmək ehtiyatları,

-sosial infrastruktur mövcuddur;

-əlverişli geosiyasi mövqeyə malikdir;

-Qərblə Şərqi birləşdirən tranzit yollar Azərbaycan ərazisindən keçir;

-Azərbaycan dünya dövlətləri arasında özünə layiqli yer tutur.

Ölkənin yüksəldilməsini istəməyən bir çox xarici dövlətlər təxribat, terrorçuluq, narkomaniya, separatçılıq hadisələrindən istifadə edirlər.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin əsas cəhətləri:

-daxili və xarici siyasətdə milli mənafeyin müdafiə edilməsi;

-milli mənafeyə uyğun dost dövlətlərin sayının artırılması;

-sülh siyasəti;

-ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi;

-iqtisadi təxribatın qarşısının alınması;

-millətin sağlam inkişafının təmin edilməsi;

-maddi və mənəvi sərvətlərin qorunması.

Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bütün vasitələrdən: dövlət siyasətindən, diplomatiyadan, təbliğatdan, hərbi strategiyadan, kəşfiyyat və əksəkəşfiyyatdan istifadə edilir. Milli təhlükəsizlik bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətinin qorunması və inkişafı siyasətinin həyata keçirilməsidir. Milli təhlükəsizliyin mühüm vəzifəsi və məqsədi ölkədə siyasi sabitlik yaratmaqdan ibarətdir. Ölkənin siyasi sabitliyinə mənfi təsir edən amillər:

-iqtisadi təhlükə: valyuta təxribatı;

-korrupsiya, rüşvətخورluq;

-bəzi siyasi qrupların qeyri-demokratik yol ilə hakimiyyəti ələ keçirmək istəyi;

-terror aktlarını həyata keçirmək cəhdi;

-dövlət çevrilişi cəhdi;

-iqtidar-müxalifət ziddiyyəti;

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyası iki yerə bölünür:

1)siyasi strategiyada milli təhlükəsizliyin əsas məqsədi, mənafeələr, maraqlar,hədəflər, müəyyən edilir;

2)taktika milli təhlükəsizliyin metodları vasitələri ilə müəyyən edilir.

Milli təhlükəsizlik dövlətin Konstitusiyaya hüquqlarını, iqtisadi və mənəvi sərvətlərini qoruyur. Milli təhlükəsizlik dövlətin gücünü, siyasi sabitliyi mühafizə etməklə başlıca strateji vəzifənin həyata keçməsinə təmin edir. Azərbaycan Respublikası əlverişli coğrafi məkanda yerləşdiyinə görə ölkəni nəzarət altına almaq istəyən, əraziləri işğal altında saxlamaq istəyən xarici qüvvələrə qarşı

milli təhlükəsizlik qurumları strateji və taktiki tədbirlər həyata keçirir.

Milli təhlükəsizlik siyasəti ölkənin taleyi üçün zəruri tədbirlər məcmusudur. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi - dövlətimizin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, siyasi, iqtisadi, sosial və digər məsələləri suveren həl etmək bacarığıdır.

Milli təhlükəsizlik xalqın mədəni-tarixi dəyərlərini saxlamaqla gələcəyin strateji inkişaf yolunun düzgün müəyyən edilməsidir.

Beynəlxalq hüquqda milli təhlükəsizlik sistemində ərazi, suverenlik və dövlətin təhlükəsizliyi əsas götürülür. Politologiyada milli təhlükəsizlik anlayışı daha geniş məzmunla malikdir. Milli təhlükəsizlik bütövlükdə cəmiyyətin həyat mənafeyinin, yaşayış tərzinin, müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizliyinin məqsədi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməkdən ibarətdir:

- hər bir insanın hüquqlarının müdafiə edilməsi;
 - insanların təhlükəsizliyinin qorunması;
 - xalqın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
 - heç kimin ədalətsizliyə məruz qalmaması;
 - vətəndaşların ləyaqətinin qorunması;
 - dövlətin sarsıtılmasının qarşısının alınması;
 - qanunların pozulmasının qarşısının alınması;
 - dövlət işlərinə mane olmaq istəyən qüvvələrin qarşısının alınması;
 - terrorizmin qarşısının alınması;
 - silahlı dəstə yarananların, silah yolu ilə hakimiyyətə gəlmək istəyənlərin qarşısının alınması;
 - dövlət əmlakının dağıdılmasının qarşısının alınması;
 - əks-kəşfiyyat işinin gücləndirilməsi.
- Milli təhlükəsizlik orqanlarının hüquqi əsasları:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları;

- icra hakimiyyətinin orqanlarının normativ hüquqi aktları;

-Azərbaycan Respublikası tərəfindən bağlanmış və ya tanınmış beynəlxalq müqavilə və sazişlər.

Milli Təhlükəsizliyin əsas iş prinsipi humanizm və bitərəflikdir.

«Milli Təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda (29 iyun 2004)deyilir: «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi- dövlətin müstəqilliyinin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafehinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir».

3.Milli təhlükəsizlik qurumlarının fəaliyyəti.

Azərbaycanın ilk təhlükəsizlik qurumu Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradıldı. Daxili və xarici təxribatların qarşısını almaq üçün Hərbi Nazirliyin nəzdində 1919-cu il yanvarın 28-də Baş Qərargahın yanında kəşfiyyat bölməsi fəaliyyətə başladı. Kəşfiyyat və əks kəşfiyyat idarəsi xarici ölkə cəsuslarını ifşa etməli, xarici dövlətlərin ölkəyə qarşı əməliyyatları haqqında informasiya toplamalı idi. Xüsusilə Azərbaycanı işğal etmək istəyən denikinçilər və bolşeviklər haqqında məlumatlar əldə edirdilər. 1919-cu il iyunun 19-da Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. S.Mehmandarov DMK-nə məktubunda bildirirdi: «Bolşevizmlə mübarizə ümumi dövlət işi olduğundan tək hərbi idarə onun öhdəsindən gələ bilməz». Buna görə də 1919-cu il iyun ayının 11-də «Əksinqilab ilə mübarizə» təşkilatı yaradıldı. Təşkilata M.Şeyxzamanov, sonra isə N.Şeyxzamanov başçılıq etdi.

Təşkilatın üzvlərinin üçdə iki hissəsi Müsavat, üçdə bir hissəsi Hümmət təşkilatından idi. «Əksinqilab ilə mübarizə» təşkilatının əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarət idi:

-Azərbaycan dövlətinə qarşı xarici qəsdləri aşkar etmək;

-cəsusluq və onların gizli təşkilatları haqqında məlumat əldə etmək;

-dövlətə qarşı qiyamın qarşısını almaq;

-dəmir yolu, körpülər, su hövzələri, teleqraf, telefon, dövlət əhəmiyyətli anbarların, hərbi hissələrin təhlükəsizliyini təmin etmək;

-gizli terrorçu dəstələrin təxribatının qarşısını almaq;

-dövlət əleyhinə aparılan təbliğatın qarşısını almaq.

Təşkilatın əməkdaşları mühüm strateji yerlərdə sənədləri yoxlayır, qaçaqmalçılığı müsadirə edirdi.

«Əksinqilab ilə mübarizə» təşkilatının başçısı Nağıbəy Şeyxzamanov «Xatirələr»ində yazmışdır: «Baş Qərargahın seyfindən götürülən, üzü çıxarılan sənədləri Denikinə göndərmək istəyən rus hərbiçisi Straxov həbs edildi. Onun Denikinə məktubunda yazılmışdı: «Ermənilər hazır vəziyyətdə rus ordusunu gözləyir».

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Fövqəladə Komissiyada rus və ermənilər yerləşdirildi. Azərbaycanlılara qarşı repressiya başlandı. Fövqəladə Komissiyanın başladığı işi Azərbaycan Dövlət Siyasi idarəsi, Azərbaycan Daxili İşlər Komissarlığı davam etdirmişdir. 1920-1950-ci illər arasında məhv edilənlərin sayı 500 min nəfəri keçmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan edəndən sonra təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mühüm problemlərdən biri idi. 1991-ci ildə Azərbaycan Respubli-

kasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi də digər təhlükəsizlik qurumları yaradıldı.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əməkdaşları cina-yətkarlıq, dövlət çevrilişi cəhdlərinin, təxribatın, terror aktlarının, xarici kəşfiyyatın qarşısını almaqla dövlətin daxili və xarici siyasətinin həyata keçməsinə fəal kömək edir.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi milli mənafeyi qoruyan mühüm dövlət qurumudur. MTN hər bir vətəndaşın, millətin təhlükəsizliyini təmin edir, dövlət siyasətini həyata keçirir.

MTN-nin əsas vəzifələrdən biri də Azərbaycana qarşı xarici dövlətlərin kəşfiyyat planlarının, cəsusluq əməliyyatlarının qarşısının alınmasıdır.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə kəşfiyyat və daxili təhlükəsizliyin iş prinsipi fərqlənir. Rusiya Federasiyasının xarici kəşfiyyat idarəsində yeni suveren dövlətlər üzrə xüsusi struktur yaradılmışdır.

Xarici dövlətlərin Azərbaycana geostrateji marağı, daxili təhlükəsizlik məsələləri hər iki istiqamətin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Buna görə də Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi XİN, DİN, Müdafiə Nazirliyi ilə qarşılıqlı əlaqədə işləyir. Milli təhlükəsizlik siyasəti ölkənin ümumi təhlükəsizlik sistemini özündə birləşdirir. Geniş mənada milli təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlər sahəsini əhatə edir

Milli təhlükəsizlik təhlükəsizliyin xüsusi forması olub, daim yeniləşmə tələb edir. Ölkənin milli müdafiəsi dövlətin mühüm strateji vəzifəsi hesab olunur. Müstəqillikdən sonra Azərbaycanın təhlükəsizlik təşkilatlarının işi yenidən qurulur, xarici agentlərin təxribat fəaliyyətinin qarşısı alınır. Müharibə getdiyi bir şəraitdə hərbi əməliyyatların hansı istiqamətlərdə aparılması, parlamentin hərbi işlərə aid qapalı iclaslarında müzakirə edilir.

Hazırda milli təhlükəsizliyin kəşfiyyat və əkskəşviyyat işi möhkəmləndirilir. Xüsusi xidmət orqanlarının və başqa təşkilatların, ayrı-ayrı şəxslərin Azərbaycan Respublikasına qarşı kəşfiyyat terror-təxribat və digər pozuculuq fəaliyyətinin qarşısı müvəffəqiyyətlə alınır.

Atəşkəs olsa da erməni kəşfiyyatı Azərbaycana qarşı təxribat, kəşfiyyat əməliyyatlarını davam etdirir. Bu işdə Ermənistanı ABŞ-dakı erməni Milli Komitəsi, Rusiya və İrandakı ermənipərəst qüvvələr yardım göstərir.

Xarici dövlətlərin Azərbaycana qarşı kəşfiyyatının güclənməsinin əsasən iki səbəbi var:

birincisi, ölkənin əlverişli geosiyasi məkanda yerləşməsi;

ikincisi, «Əsrin Müqaviləsi»nin bağlanması.

Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasının qarşısını almaq üçün milli mənafeyə düşmən olan dövlətlər təxribat və kəşfiyyat fəaliyyətini genişləndirirlər. Xarici kəşfiyyat işini aşağıdakı istiqamətlərdə qurur:

- 1) humanitar yardım pərdəsi altında;
- 2) xarici dini emissarların göndərilməsi vasitəsi ilə;
- 3) xarici firma və şirkətlər vasitəsi ilə;
- 4) qeyri-dövlət təşkilatlar vasitəsi ilə.

Xarici kəşfiyyat mütəxəssislərdən, biznesmenlərdən, jurnalistlərdən, dini emissarlardan istifadə edir.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əməkdaşları xarici ölkələrin, xüsusilə Ermənistan və İranın cəsusluq əməliyyatlarının qarşısını almış, iqtisadi cinayətçilikə, qaçaqmalçılığa, təxribatçılara qarşı mübarizəni gücləndirmişdir.

İstanbul Hərbi Akademiyasının çap etdiyi «Milli güvənlik siyasəti və strategiyası» kitabında deyilir: «Milli təhlükəsizlik siyasəti və strategiyasına dövlətin

yaşaması, varlığının qorunması, müstəqilliyi, birliyi, ərazi bütövlüyü daxildir».

Milli təhlükəsizliyin əsas vasitələri:

- əhalinin potensial gücü;
- dövlətin gücü;
- diplomatiya;
- elm və mədəniyyətin inkişafı;
- insana yardım;
- informasiya və təbliğat;
- ekonomika və ticarət;
- əsgəri yardım;
- səfərbərlik;
- savaş yardımı.

Azərbaycan Respublikası prezidenti yanında Milli Təhlükəsizlik Şurası yaradılmışdır. Təhlükəsizlik Şurasına əsas dövlət strukturları daxildir. Mühüm siyasi məsələlər, xarici strategiya Milli Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edilir. Milli müdafiə, təhlükəsizlik, siyasi iqtisadi, informasiya, ekologiyanın strateji problemləri, yeraltı və yerüstü sərvətlərin, mənəvi dəyərin, dövlət quruluşunun qorunmasına nəzarət edir.

Təhlükəsizliyi təmin edən dövlət qurumlarına ümumi rəhbərliyi Azərbaycan Respublikası Prezidenti həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti:

-Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Şurasına rəhbərlik edir;

-Təhlükəsizliyi təmin edən dövlət qurumlarının fəaliyyətinə nəzarət və koordinasiya edir;

-Təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə qanunla müəyyən olunmuş səlahiyyət çərçivəsində operativ qərarlar qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Şurası təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin qərarlarının hazırlanmasını həyata keçirən Konstitusiyaya orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası Təhlükəsizlik Şurasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- şəxsiyyətin, cəmiyyətin dövlətin həyatı üçün vacib maraqların müəyyən edilməsi, daxili və xarici təhlükənin aşkarlanması;

- Azərbaycan Respublikası təhlükəsizliyinin təmin olunması strategiyasının əsas prinsiplərinin işlənməsi və onun təmin olunmasının dövlət proqramının hazırlanması;

- Sosial-siyasi, iqtisadi, hərbi, ekoloji və başqa fəlakətlərlə nəticələnmə biləcək fəvqəladə şəraitin qarşısının alınması;

- Təhlükəsizliyin təmin olunması üçün icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyası.

Azərbaycanın təhlükəsizlik qurumları türkdilli dövlətlərin təhlükəsizlik xidməti rəhbərliyi ilə geniş əlaqələr saxlayır. Təhlükəsizlik qurumlarının əlaqələri dövlətçiliyin, iqtisadiyyatın, «İpək yolu», TRASEKA nəqliyyatının, neft magistrahının təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Milli təhlükəsizlik dövlətlərarası münasibətlərin tənzim edilməsinə kömək edir. Milli təhlükəsizlik məsələləri əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

-dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- dövlətin güc qüvvələrinin möhkəmləndirilməsi;

-vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi;

- ərazi bütövlüyünün qorunması;

-milli mənəvi dəyərlərin qorunması.

«İpək yolu»nun bərpası, Transqafqaz, Transxəzər müqavilələri region dövlətlərinin təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşlığının gücləndirilməsini tələb edir. 1999-cu

il martın 26-da Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Gürcüstan, Özbəkistan, Türkmənistan Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının Bakı görüşündə narkomaniya, terrorizm, ekstremizm, transmilli cinayətlərin yayılmasının, xarici dövlətlərin pozuculuq təxribatının qarşısının alınması, siyasi sabitliyin və suverenliyin qorunması üçün əməkdaşlığın genişlənməsi nəzərdə tutulur.

ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Şurasının əməkdaşı ABŞ politoloqu R.Morrinsin fikrinə görə: «İndi dünyada sülhü qorumaq «soyuq müharibə» dövründən baha başa gəlir» ABŞ hazırda dünya üzrə fəvqəldövlət funksiyasını yerinə yetirir. ABŞ-da informasiya peyklərindən istifadə edilir. Bir peykin hazırlanması isə 1,5 milyard dollara başa gəlir.

Əhalinin vətənpərvərlik səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə yeniyetmələrdən, qadınlardan, xaricdə təhsil almış mütəxəssislərdən xarici kəşfiyyatda geniş istifadə edilir.

Milli təhlükəsizlik yalnız təhlükəsizlik qurumlarının yaradılmasını deyil, həm də ölkənin iqtisadi sisteminin siyasi, mənəvi əməllərin, tarixi psixoloji yaddaşın saxlanılmasını və qorunmasını tələb edir. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyasına aşağıdakılar daxildir:

-ölkənin xarici təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- cəmiyyətin qeyri-sabitliyinə səbəb olan hadisələrin qarşısının alınması;

- anarxiyaya səbəb ola biləcək qiyam, dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınması;

- təhlükəli hadisələr zamanı milli ruhun səfərbər edilməsi;

- milli mentalitetin yad xarici ünsürlərdən qorunması;

- işğal edilmiş ərazilərin qaytarılması.

Azərbaycan heç bir dövlət üçün təhlükəli deyildir. Lakin ona qarşı təhlükəli siyasət aparan dövlətlər vardır. Buna görə də istər beynəlxalq, istərsə də daxili şəraitdə millətin təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır. Müstəqilliyin

qorunmasının əsas şərti onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Dövlət dünyada gedən yeni dəyişikliklər prosesində özünü qoruyub saxlamalı, diplomatik əlaqələr yaratmaqla beynəlxalq siyasətin fəal subyektinə çevrilməlidir.

Milli təhlükəsizliyin konseptual məsələləri:

- ölkənin beynəlxalq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- milli mənafe siyasətində milli təhlükəsizlik strukturunun yaradılması;

- idarəetmə qurumlarının stabil iş rejimini həyata keçirən mexanizmin yaradılması;

- hərbi texniki, strateji, demoqrafik geosiyasi resursların qorunması;

- milli ideoloji, mənəvi dəyərlərə ziyan gətirən müdaxilənin qarşısının alınması.

Xarici siyasət sahəsində təhlükəsizliyin konseptual məsələləri:

- separatizmin qarşısının alınması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi;

- Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərin qaytarılması;

- təhlükəsizliyin təmin edilməsində beynəlxalq təşkilatların gücündən istifadə olunması.

Zorakılıq, təcavüzkarlıq siyasəti BMT tərəfindən pislənilmişdir. BMT-nin 13 may 1968-ci ildə Tehrandə «İnsan hüquqlarına dair Beynəlxalq Konfransı»nın müraciətində deyilir: «Faciəli nəticələrə gətirib çıxaran təcavüz, yaxud silahlı münaqişə nəticəsində insan hüquqlarının kobud surətdə kütləvi pozulması iztirablara səbəb olur və dünyanı daha ciddi hərbi münaqişələrə düşür edə bilər. Beynəlxalq təşkilatlar belə faciələrin qarşısını almaq üçün əməkdaşlıq edə bilər»

Azərbaycan ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində beynəlxalq təşkilatlarının vasitələrindən istifadə edir.

Milli təhlükəsizlikdə başlıca rol oynayan qurumlardan biri də Gömrük Komitəsidir. 1992-ci il

yanvarın 30-da Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsi yaradılmışdır. Gömrük Komitəsi milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan Gömrük Komitəsi Ümumdünya Gömrük Təşkilatının, MDB, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatının gömrük xidməti təşkilatlarının işində iştirak edir.

Gömrük Komitəsi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- ölkənin maddi və mənəvi sərvətlərini qoruyur;

- iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edir;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaradır;

- narkotik, zərərli məhsulların qeyri-qanuni valyutanın ölkəyə gətirilməsinin qarşısını alır;

- qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə aparır.

Gömrük Komitəsi müstəqil dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Gömrük xidməti işçiləri yüksək peşə qabiliyyətinə və siyasi mədəniyyətə malik olmalıdır. Xaricdən ölkəmizə gələn insanlar gömrük işçilərinin davranışına uyğun millətin səviyyəsini qiymətləndirirlər.

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyində daxili və xarici təhlükənin aradan qaldırılması mühüm yer tutur. Milli təhlükəsizlik güc qüvvələrinin fəaliyyətini istiqamətləndirir, ölkə üçün təhlükəli məqamlarda birgə əməliyyat planı həyata keçirirlər. Milli təhlükəsizlik millətin, dövlətin və onun ərazi bütövlüyünün təhlükəsizliyini nəzərdə tutur. Milli təhlükəsizlik konsepsiyasında suverenliyin qorunması, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq siyasətdə ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əsas yer tutur.

1999-cu il sentyabrın 11-də Yaltada «Baltik-Qara dəniz əməkdaşlığı: XXI əsrdə ayrıca xətləri olmayan inteqrasiya» mövzusunda keçirilən konfrans siyasi regionun təhlükəsizlik məsələlərinə həsr olundu. Konfransda Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlığı, GUAM, Baltik dənizi ətrafı ölkələrin nümayəndələri iştirak etdi. Konfransda

iqtisadi, siyasi əməkdaşlıq, humanitar əlaqələr inkişafı təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqələndirilmişdir.

Milli təhlükəsizlik strategiyasında əhalinin milli müdafiəsi məsələsi mühüm yer tutur. Ölkədə əhalinin mühafizəsini təmin etmək üçün Milli Müdafiə sistemi yaradılır, strateji sahələr qorunur. Əhalinin mülki müdafiəsi dövlətin siyasi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. Əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin vahid elmi-texniki siyasəti həyata keçirir, normativ sənədlər qəbul edir. Müharibə aparan tərəflər mülki əhalinin kütləvi məhv edilməsinə yol verməməlidir.

BMT Baş Məclisinin 24 avqust 1962-ci ildə qəbul etdiyi qətnamədə deyilir: "Mülki əhaliyə, xüsusilə onun müdafiəsiz hissəsi olan qadınlara, uşaqlara saysız-hesabsız əzab-əziyyət gətirən hücum edilməsi qadağandır".

Hərbi əməliyyatlar gedişində işğal edilmiş ərazilərdə insanlara işgəncələr vermək, güllələmək, kütləvi həbsdə saxlamaq, mənzillərini dağıtmaq, yaşayış yerlərindən zorla qovmaq, qadınlara və uşaqlara qarşı törədilən bütün repressiya və qəddar, insanlıqdan kənar davranış formaları cinayətkar hərəkət sayılır.

30 dekabr 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində Mülkü Müdafiə haqqında qanun qəbul edildi.

Mülki müdafiənin təşkili prinsipləri:

- 1) ərazi prinsipi;
- 2) fərdi və kompleks yanaşma prinsipi;
- 3) kütləvilik və məcburilik prinsipi;
- 4) daimi hazırlıq prinsipi;
- 5) dərhal xəbərdarlıq prinsipi;
- 6) qarşılıqlı əlaqə prinsipi.

Mülki müdafiənin məqsədi: fəvqəladə hadisələrin qarşısını almaq məqsədilə profilaktik tədbirlər görülmə-

sidir. Dövlət vahid elmi-texniki siyasət həyata keçirməklə əhalinin təhlükəsizliyini təmin edir.

Mülki müdafiə torpaq, su və hava məkanın, istehsal sahələrinin, təyinatlı obyektlərin dövlət tərəfindən mühafizə edilməsi sistemidir.

Mülki müdafiə sisteminin strukturu:

mülki müdafiə vəzifələrini yerinə yetirən icra orqanları; qüvvə və vasitələr; xüsusi fondlar; rabitə, xəbərdarlıq və informasiya.

Azərbaycan Respublikasında mülki müdafiə ümumdövlət müdafiə sisteminin tərkib hissəsidir.

Milli təhlükəsizliyin əsas cəhətlərindən biri dövlət sirrinin qorunmasıdır.

7 sentyabr 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası «Dövlət sirri haqqında» qanunu qəbul edildi. «Dövlət sirri» anlayışına aşağıdakılar daxildir: dövlətin hərbi, xarici siyasi, iqtisadi, elmi, kəşfiyyat əks-kəşfiyyat əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı olub dövlət tərəfində mühafizə olunan və yayılması Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən məlumatlar. Dövlət sirri, rəmzlər, obrazlar, siqnallar, texniki qərarlar, layihələr formasında ifadə olunur.

Hərbi sahədə aşağıdakı məlumatlar dövlət sirrini təşkil edir :

-Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələri və başqa silahlı birləşmələrinin strateji, operativ və səfərbərlik üzrə yerləşdirilməsinə dair əməliyyatların hazırlanması və keçirilməsi üzrə strateji və əməliyyat planlarının, döyüşü idarə etməyə dair sənədlərin məzmunu, döyüş və səfərbərlik hazırlığı, səfərbərlik ehtiyatlarının yaradılması və istifadə edilməsi haqqında;

-silahların və hərbi texnikanın inkişafının istiqamətləri, silah və hərbi texnika nümunələrinin yaradılması və modernləşdirilməsi, elmi tədqiqat və təcrübi konstruktor işlərinin məzmunu, hərbi təyinatlı yeni növ maddələrin xüsusiyyətləri haqqında;

- xüsusi əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin dislokasiyası haqqında;

- qoşunların dislokasiyası, hərbi siyasi və ya əməliyyat şəraiti haqqında;

- Azərbaycan Respublikası ərazisinin müdafiə və mühüm iqtisadi əhəmiyyətli geodeziya məntəqələrinin və coğrafi obyektlərin koordinasiyası haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət sirrinin mühafizəsi üzrə idarələrarası komissiya yaradılmışdır.

Milli təhlükəsizlik şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini nəzərdə tutur. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi onların hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətin təhlükəsizliyi maddi və mənəvi dəyərlərin, dövlətin təhlükəsizliyi konstitusiyaya quruluşunun, suverenliyin və ərazi bütövlüyünün qorunmasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2003.
2. Milli Təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2005
3. A. Piriyev. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. Bakı, 2005
4. Общая теория национальной безопасности. Учебник, Москва, 2002
5. А.В.Макеев. Политика и безопасность. Москва, 2006.

MÜNDƏRİCAT

səh.

SOSİOLOGİYA

1. SOSİOLOGİYA - CƏMİYYƏT HAQQINDA ELMDİR	4
1. Sosiologiyanın meydana gəlməsi, predmeti və tədqiqat obyekti.....	4
2. Sosiologiyanın funksiya və metodları.....	6
3. Sosial qanunlar və kateqoriyalar.....	10
4. Sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində sosiologiyanın yeri və rolu.....	14
2. SOSİOLOJİ FİKRİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	18
1. Qədim, orta əsrlər və yeni dövrdə sosial təlimlər....	18
2. Sosiologiyanın yaranması və inkişafı haqqında....	20
3. Müasir sosioloji paradıqmalar.....	25
4. Azərbaycanda sosial fikir tarixi.....	28
3. CƏMİYYƏT BÜTÖV SOSİAL SİSTEMDİR.....	32
1. Cəmiyyət anlayışı, onun məzmunu və əsas cəhətləri	32
2. Sosial sistem və onun təsnifatı.....	36
3. Sosial sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi.....	43
4. ŞƏXSİYYƏTİN SOSİOLOGİYASI.....	49
1. Şəxsiyyət anlayışı, cəmiyyət və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətləri.....	49
2. Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi.....	53
3. Şəxsiyyətin sosial fəaliyyət və davranışının mexanizmləri.....	57
4. Şəxsiyyət haqqında sosioloji konsepsiyalar.....	62
5. MƏDƏNİYYƏTİN SOSİOLOGİYASI.....	66
1. Mədəniyyət anlayışı və funksiyaları.....	66
2. Mədəniyyətin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri.....	72
3. Sivilizasiya və mədəniyyət.....	77
6. CƏMİYYƏTİN SOSİAL STRUKTURU.....	83
1. Sosial struktur anlayışı və onun əsas ünsürləri.	83
2. Bərabərsizlik haqqında nəzəriyyələr.....	85
3. Sosial stratifikasiya və stratifikasiya sistemləri	89

4. Sosial mobillik anlayışı.....	94	1. Qədim dövrdə siyasət və hakimiyyət haqqında təsəvvürlər.....	171
7. SOSIAL SİYASƏT.....	98	2. İntibah dövrünün siyasi ideyaları.....	174
1. Sosial siyasətin mahiyyəti və funksiyaları.....	98	3. XIX-XX əsrdə siyasi təlimlər.....	176
2. Sosial siyasətin tarixi tipləri.....	103	4. Azərbaycanca siyasi fikir tarixi.....	179
3. Sosial demoqrafik siyasət.....	106	13. SİYASƏT.....	184
4. Azərbaycan Respublikasında sosial siyasətin həyata keçirilməsi.....	110	1. Siyasət anlayışı.....	184
8. MİLLİ - ETNİK MÜNASİBƏTLƏR.....	114	2. Siyasətin subyektiv və obyektiv tərəfləri.....	188
1. Cəmiyyətin sosial strukturunda milli etnik münasibətlərin yeri və rolu.....	114	3. Siyasətin strukturu.....	189
2. "Etnos" anlayışı, xarakterik cəhətləri və təsnifatı....	115	4. Siyasətin məqsədi, vəzifələri və funksiyaları.....	191
3. "Millət" anlayışı və onun əsas əlamətləri.....	118	14. SİYASİ HAKİMİYYƏT VƏ ONUN DAŞIYICILARI...	195
4. Milli-etnik münaqişələr, səbələri və aradan qaldırılması yolları.....	121	1. Hakimiyyət anlayışı, məzmunu və növləri.....	195
9. SOSIAL TƏSİSATLAR.....	128	2. Siyasi hakimiyyətin funksiyaları və resursları.....	197
1. Sosial təsisatların sosiologiyası.....	128	3. Siyasi hakimiyyətin daşıyıcıları.....	200
2. Ailə və nigahın sosiologiyası.....	132	15. SİYASİ SİSTEM.....	210
3. İqtisadiyyatın və siyasətin sosiologiyası.....	134	1. Siyasi sistem nəzəriyyələri.....	210
4. Dinin sosiologiyası.....	137	2. Siyasi sistemin strukturu.....	215
5. Təhsilin və elmin sosiologiyası.....	139	3. Siyasi sistemin təsnifatı və funksiyaları.....	217
10. SOSIAL PROSESLƏR VƏ İDARƏETMƏNİN SOSIOLOGİYASI.....	143	4. Azərbaycanın siyasi sistemi.....	221
1. Sosial proseslər anlayışı.....	143	16. DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏT.....	225
2. Sosial proseslərin formaları.....	144	1. Dövlət və onun mənsəyi haqqında nəzəriyyələr....	225
3. Sosial idarəetmə: metod və funksiyaları.....	149	2. Dövlətin əlamətləri və funksiyaları.....	228
4. Sosial sistemlərin idarə olunması.....	153	3. Dövlətin formaları.....	229
POLİTOLOGİYA	158	4. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət.....	234
11. POLİTOLOGİYA SİYASƏT HAQQINDA ELMDİR	158	17. SİYASİ REJİMLƏR.....	238
1. Politologiyanın müstəqil fənn kimi təşəkkül tapması, predmeti və tədqiqat obyektı.....	158	1. Siyasi rejim anlayışı.....	238
2. Elmin qanunları, kateqoriyaları, və funksiyaları....	161	2. Siyasi rejimlərin təsnifatı.....	240
3. Politologiyanın metodları.....	164	3. Qeyri-demokratik rejimlərdən demokratik rejimlərə keçid.....	245
4. Sosial-siyasi cəmlər sistemində politologiyanın yeri və rolu.....	168	18. DEMOKRATIYA VƏ ONUN TƏSİSATLARI.....	249
12. SİYASİ FİKRİN İNKİŞAFININ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ.	171	1. Demokratiya anlayışı və tarixi tipləri.....	249
		2. Demokratiya haqqında nəzəriyyələr və müasir modellər.....	258
		3. Demokratiyanın təsisatları (parlament və onun formaları).....	262

4. Seçki və seçki sistemləri.....	263
19. SİYASİ PARTİYALAR VƏ PARTİYA SİSTEMLƏRİ	268
1.Siyasi partiya anlayışı.....	268
2.Siyasi partiyaların təsnifatı və funksiyaları.....	271
3.Siyasi partiya sistemləri.....	276
4.Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyaların ya- ranması prosesi.....	280
20. SİYASİ ŞÜUR VƏ SİYASİ IDEOLOGİYA.....	284
1. Siyasi şüur anlayışı və funksiyaları.....	284
2. Siyasi ideologiya anlayışı, forma və funksiyaları....	290
3. Müasir siyasi ideologiyalar.....	295
21. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR.....	301
1. Beynəlxalq münasibətlər anlayışı	301
2. Beynəlxalq münasibətlər sistemi	304
3. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri.....	308
4. Beynəlxalq münaqişələr.....	313
22. XARİCİ SİYASƏT.....	317
1. Xarici siyasət anlayışı.....	317
2. Xarici siyasətdə milli mənafe amili.....	321
3. Xarici siyasətin vasitələri.....	323
4. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti.....	325
23. MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİ.....	329
1.Millî mənafe, məqsəd və vəzifələri.....	329
2.Daxili və xarici təhlükəsizlik.....	330
3.Millî təhlükəsizlik qurumlarının fəaliyyəti.....	335

PİRİYEV ABBAS MUSA oğlu
ƏFƏNDİYEV XATİRƏ BƏXTİYAR qızı

**SOSİOLOGİYA VƏ POLİTOLOGİYA
FƏNNİNDƏN MÜHAZİRƏ
MƏTNLƏRİ**

DƏRS VƏSAİTİ

Yığılmağa verilib: 25. 06.09. Çapa imzalanıb: 03.07.09.
Format 60x84 1/16. F.ç.v. 22 Sifariş № 80.
Kağız əla növ. Tiraj 500 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə

«AS-5» MMC-nin mətbəəsi